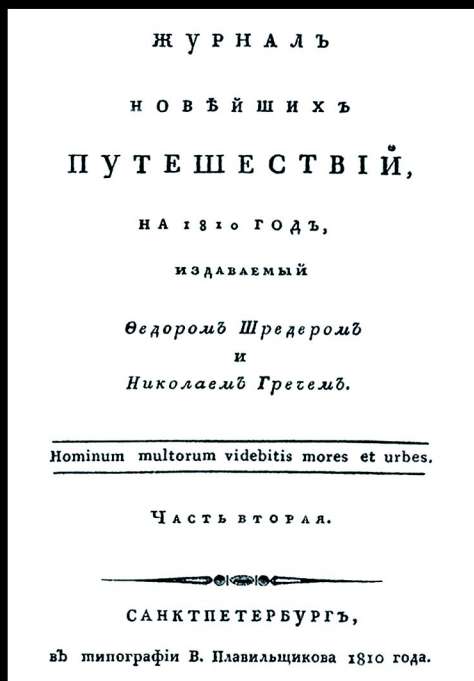

ЮГО - ЗАПАД ОДЕССИКА

ЮГО - ЗАПАД ОДЕССИКА

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД ОДЕСИКА

Двадцать второй выпуск

*Альманах издан при поддержке
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

***ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА***

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 22

Одеса
«Друкарський дім»
2017

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 22

Одесса
«Печатный дом»
2017

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од
Ю 16

Головний редактор: Савченко В. А., кандидат історичних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);
Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор;
Демін О. Б., доктор історичних наук, професор;
Добролюбський А. О., доктор історичних наук, професор;
Михайлуца Н. І., доктор історичних наук, професор;
Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор (Миколаїв);
Урсу Д. П., доктор історичних наук, професор;
Цвілюк С. А., доктор історичних наук, професор;
Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор.

Рецензент: Яневський Д. Б., доктор історичних наук (Київ).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика» Одеського Будинку вчених: 8050 - 3922731

Ю 16 Південний захід. Одесика.

Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 22. - Одеса:
Друкарський дім, 2017. - 294 с.
ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й ст. обкладинки – Міський театр. Одеса. Гравюра К. Боссоли.
1830-і рр.

На 2-й ст. обкладинки – Титульний лист «Журнала новейших путешествий» 1810 р.

ЗМІСТ випуску № 22

Вступне слово С. Гриневецького	8
--------------------------------------	---

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Сапожников И. (Черноморск), Яровой Е. (Москва) Описание Восточной Европы конца XVIII – начала XIX вв.: к 270-летию со дня рождения Л.-П.-Б. Кампенгаузена (14.01.1746 – 8.09. 1807)	9
Ложешник А. Старшина Бузького козацького війська за 1793 р.	43
Аргатюк С., Сапожников И. (Черноморск) Очерк истории села Бурлача Балка	54

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Красножон А. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ	69
Гончарук Т. Пропозиції створення «вільної гавані» в Одеському порту за часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. (за матеріалами місцевої преси)	85
Вінцковський Т. Похорони як елемент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1918 року) ...	97

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

Шишко О. Справа Г. Вірріха та інших: з історії учасників Придністровського повстання 1919 р.	109
Михайлуца М. Одеська обласна більшовицька організація в роки «великого терору»: чисельність, соціальний зріз, внутрішня боротьба і бюрократична волокита	121
Бабич А. Исследование причин и обстоятельств гибели одного из партизанских отрядов Одессы времен румынской оккупации (1941-1944 гг.)	136
Гейтан О., Левченко В. Періодичні видання Одеси часів румунської окупації 1941-1944 рр. як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Одеської області)	149
Клімчук Ю. (Кам'янець-Подільський) До питання про	

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

участь одеситів у русі Опору Франції та Італії в роки II світової війни	170
Лехан Л. (Кривий Ріг) Голодомор 1932-1933 років: історична психотравма в колективній пам'яті українського суспільства (на прикладах Херсонської області)	180

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Савченко В. Одесская семья в бурных событиях XX века (биографический очерк)	191
Бажан О. (Київ) На сторожі української мови (пам'яті Святослава Караванського)	204

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

Ложешник О. Доля козаків Усть-Дунайського козацького війська після його ліквідації	218
Соловійова С. Німецькі колонії XIX – початку XX ст. на теренах сучасного Роздільнянського району Одеської області	226
Паламарчук В. Початок діяльності одеського міського голови М. О. Новосельського (за матеріалами газети «Одесский вестник»)	232
Сорокіна К. «Ієремія розбещеної Ніневії»: риси до портрету одеського публіциста другої половини XIX ст. Семена Титовича Герцо-Виноградського	240

СПОГАДИ ОДЕСИТІВ

Калмыков З. Из воспоминаний отца (одесские годы) ...	279
---	-----

НЕКРОЛОГ

Професор Дмитро Павлович Урсу ...	279
--	-----

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

Гончарук Т. Нові відомості про османський Хаджибей (Одесу) в книзі О. Середи «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.»	287
---	-----

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Вітаю вас із виходом 22-го випуску історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика».

Він побачив світ на початку 2017 року – року, коли виповнюється 100-ліття подій, які визначили обличчя ХХ століття. Лютнева революція в Російській імперії та падіння монархії, створення Української Центральної Ради, Велика Жовтнева соціалістична революція і прихід до влади більшовиків, проголошення Української Народної Республіки – всі ці події, без сумніву, будуть вкотре оцінені істориками і політиками. Тим більш, що ці ювілеї відзначатимуться на тлі не менш революційних за своїм змістом змін у світовому устрої. Змін, які безпосередньо вплинуть на сьогоднішнє і майбутнє України, кожного з нас.

Для всіх нас вкрай важливі уроки 100-річної давнини. Невдала спроба здобути державність у 1917-1920 роках стала наслідком відсутності єдності серед українського народу та його верхівки, браку політичної волі, нерозуміння елітою тих викликів, які стояли перед нацією та державою. На жаль, багато в чому ситуація в сучасній Україні перегукується із подіями того часу. І тому від усвідомлення уроків минулого залежить, чи стане можливим, висловлюючись словами Володимира Винниченка, «читати історію України без брому».

Переконалий, що автори альманаху також віддадуть данину цій даті і ми зможемо ознайомитися із новими фактами та новим баченням того, що відбувалося в Одесі у 1917 році.

Хотілося б згадати про ще один ювілей, якому неодноразово присвячувалися матеріали альманаху. У 2017 році виповнюється 200 років видання Указу про запровадження в Одесі режиму «порто-франко». «Порто-франко» - одна з яскравих сторінок в історії нашого міста, але водночас і один з її найвідоміших міфів. Інтерес до цієї теми не згасатиме, особливо враховуючи пристрасі, які вирують навколо відтворення діяльності в Україні вільних економічних зон, створених наприкінці ХХ-го століття. І тому вкрай важливо

відповісти на питання – що собою уявляло порто-франко, які наслідки мало воно для Одеси, що корисного з досвіду того часу ми можемо використати сьогодні, яких помилок можемо уникнути.

В цілому ж 22-й випуск, як і попередні випуски, містить багато цікавих та змістовних матеріалів і представляє інтерес як для фахівців, так і для всіх, хто цікавиться історією.

Бажаю читачам гарних годин читання, а авторам – нових звершень та пошуків.

Щиро Ваш

Сергій Гриневецький

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Игорь Сапожников,
доктор исторических наук (Черноморск),
Евгений Яровой,
доктор исторических наук (Москва)

ОПИСАНИЕ Восточной Европы конца XVIII – начала XIX в.: к 270-летию со дня рождения Л.-П.-Б. КАМПЕНГАУЗЕНА (14.01.1746 – 8.09.1807)

Данное исследование-публикация подготовлено в русле ряда работ одного из соавторов, посвященных возвращению из небытия забытых описаний Северо-Западного Причерноморья. Все они относятся к концу XVIII – первой половине XIX в. и практически недоступны современному читателю. В первую очередь, это разнообразные исследования, обзоры, путевые записки, а также планы и географические карты, написанные и составленные авторами из Франции, Российской империи, немецких и других государств. Эти труды принадлежат дипломатам, военным инженерам, топографам, фортификаторам, путешественникам, нередко совмещавшим свои основные профессии с разведывательной деятельностью [1; 2. 214-258; 3. 97-116. и др.].

Данная статья посвящена труду, давно заслуживающему полноценного анализа и републикации, которые были затруднены наличием нескольких изданий на разных языках. Наиболее редким из них (по крайней мере в Украине) оказался русский (журнальный) вариант. Найти его удалось лишь в библиотеке Москвы, где и было проведено копирование.

Традиционно считается, что первое издание книги вышло на немецком языке в Лейпциге в 1807 г. под названием: «Наблюдения о России, в особенности о некоторых провинциях этой империи и её естественной истории, с краткой историей запорожских казаков, Бессарабии, Молдавии и Крыма» [4]. Она состоит из двух разновеликих частей и имеет следующую структуру.¹

¹ Изложение ее содержания с более детальными анонсами о территории Северной и Средней Украины присутствует на интернет-сайте Википедия (укр.) [5], по Крымскому полуострову – в статье Н. И. Храпунова [6. 456-458].

Первая, сравнительно небольшая часть «Общие географические наблюдения о России» (с. 1-40) не разделена на главы. В ней представлены общие сведения о государстве и описаны его основные географические регионы с городами, губернии (всего 43) и пр.

Вторая часть называется «Наблюдения о нескольких провинциях и городах России, в частности Молдавии, Бессарабии, Валахии и Крыме» (с. 41-199). Она выполнена в виде описания путешествия, начатого в С.-Петербурге. Далее следуют непронумерованные главы: «Новгород» (с. 43-46), «Белоруссия» (с. 46-52), «Малая Россия или Украина» (с. 52-58), «Краткая история раскольников [староверов]» (с. 58-67), «Кременчуг» (с. 67-70). После этого автор отказался от рубрикации текста, поэтому мы сами обозначили основные пункты и темы: «Днепр» (с. 70-72), «Крылов» (позже Ново-Георгиевск; с. 72), «Александрия» (с. 72-73), «Елизаветград» (с. 73-74), «Ольгополь» (с. 74-76), «История Запорожской Сечи и описание бывших запорожцев» (с. 76-83), «Население Юга Украины и Нижнего Поднепровья других народов» (с. 83-89), «Реки Буг, Ингул и Ингулец» (с. 89-91), «Южные степи, курганы и пр.» (с. 91-100), «Крым, книга мадам Гатри» (с. 100-101), «Херсон и окрестные степи» (с. 101-103), «Николаев» (с. 103-104), «Дубоссары» (с. 104, 117), «Овидий, его могила, озеро Овидово – Днестровский лиман и пр.» (с. 104-106), «Салгир» (с. 106-107), «Козлов или Евпатория» (с. 108), «Бахчисарай» (с. 108), «Ахтияр или Севастополь» (с. 108-109), «Крымские горы, Байдарская долина» (с. 109-110), «Карасубазар, легенды Крыма» (с. 110-112), «Молдавия и Бессарабия – пища и напитки» (с. 112-114), «Днестр, природа, молдавский язык» (с. 114-117), «Кишинев» (с. 117-118), «Каушаны» (с. 119-123), «Паланка, Траянов вал, Днестр» (с. 123-125), «Аккерман» (с. 125-135), «Некрасовцы на Днестре» (с. 135-136), «Бендеры, Карл XII, крепость, турки, татары и пр.» (с. 136-148), «Измаил» (с. 149), «Бессарабия» (с. 149-151), «Яссы» (с. 151-152), «Молдавия, климат, налоги османам» (с. 152-166), «Цыгане, их язык и группы» (с. 162-165), «История Молдавии, перечень господарей, устройство» (с. 166-184). Завершает книгу приложения: таблица «Турецкие монеты и их

курс» (с. 184-185) и ряд османских налоговых документов с пояснениями (с. 186-198) [4]².

Н. И. Храпунов так описал историю книги: «Уже через год после первого издания, в Лондоне выходит его английский перевод, название которого превратилось в «Путешествие по нескольким провинциям Российской империи, с историческими сведениями о запорожских казаках, а также о Бессарабии, Молдавии, Валахии и Крыме» [7]. Перевод этот на удивление точный, правда, в английском издании опущен значительный фрагмент текста из первой части сочинения фона Кампенгаузена, посвященной географии империи, а именно рассуждения о водной системе и полезных ископаемых, этническом составе населения и административно-территориальном устройстве в 1797 г. Видимо, английскому издателю они показались не относящимися к основному содержанию сочинения [ср.: 7. 13]. Вскоре появился сокращенный русский перевод, выполненный по немецкому изданию [8], а потом и польская версия [9]. Последняя, представляет собой сильно сокращенный перевод записок фон Кампенгаузена, где опущены целые фрагменты текста [6. 457]. Существуют еще две сравнительно недавние публикации этого труда по лейпцигскому изданию. Первая вышла в книге О. Винтоняка 1995 г., где отдельные выдержки из второй части приведены в тематических разделах, посвященных описанию Украины: «Природа», «Население», «Духовная культура» [10. 30-31, 38-40, 89, 99, 102]. Вторая - в томе серии «Иностранные путешественники о румынских землях», изданном в 2001 г. Академией наук Румынии. Эта публикация включает в себя описание Бессарабии и Молдовы, в котором, по непонятному принципу, сделаны многочисленные, иногда объемные купюры [11. 863-890]. Кроме этого, Н. И. Храпунов привел в виде цитат характеристики Крымского полуострова. Он же определил жанр труда как некий симбиоз путевых записок и писем, но уклонился от датировки как всего сочинения, так и его частей, ограничившись ссылкой на слова автора о том, что он собирал материалы для книги «в течение многих лет жизни в России» [6. 456-458].

² Структура книги является еще более сложной: местами алогичной со многими повторами (Прим. И.С. и Е.Я.).

В ходе библиографических поисков выяснилось, что судьба книги П. Б. Кампенгаузена сложнее, чем казалось ранее. Так, еще в 1960-х гг. литературовед-германист С. Г. Исаков выяснил, что в журнале «Fama für Deutsch-Russland» (изд. А. Трухарт в Риге в 1806-1807 гг., то есть до лейпцигского издания) книга «была анонимно опубликована почти полностью» [12. 187]. Он назвал две статьи: «Взгляд на некоторые южные районы нашей империи» (1806 г.) [13] и «Отрывки из записок через гусарского офицера, сделанных в последних турецких войнах» (1806-1807 гг.) [14]³. В журнале «Nordisches Archiv» (изд. И. Ф. Кафка в Риге в 1807-1809 гг.) [12. 155 и др.] вышли статьи П. Б. Кампенгаузена: «Некоторые географические примечания, касающиеся России» [16], «Краткая история раскольников» [17] (обе 1805 г.), «История запорожских казаков» (1809 г.) [18]. Эти статьи связаны с анализируемой книгой, но первая, как сообщил сам автор, написана на основании второго издания книги А. Журавлева [19; 12. 163]. И это еще не все: в 1805 г. в том же журнале вышла анонимная статья «Заметки о жителях Крыма. По данным доктора Медицинской коллегии [Иохима] Гукенбергера» [20], которая также может принадлежать перу П. Кампенгаузена.

Если добавить к сказанному, что П. Б. Кампенгаузен в предисловии к первому изданию назвал его «фрагментом большого неопубликованного произведения, написанного по-французски и сопровождаемого многими схемами и рисунками» [4. III-IV], в английском издании представил опус о Дакии, Валахии, устройстве и хозяйстве Молдавии [7. 81-99], которого нет в лейпцигском (между описаниями Бессарабии и Ясс. – см. выше) и в румынском изданиях, в русском варианте есть пассажи, отсутствующие в английском [21], становится понятной вся сложность реальной ситуации с разными публикациями рассматриваемого труда⁴.

³ Там же в 1807 г. была опубликована статья «Последняя польская война, очевидца, майора кавалерии П. Кампенгаузена» [15].

⁴ О том, что английское издание не было копией лейпцигского, а имело свою авторскую основу, говорит и тот факт, что в его названии, в отличие от всех остальных, присутствует слово «Валахия». Возможно, оба издания напечатаны по копиям одной авторской рукописи, но с правками разных редакторов (Прим. И.С. и Е.Я.).

Что касается переиздаваемого нами варианта книги, то он представляет собой реферат ее второй части. Заметим, что авторы перевода или редакторы журнала (Ф. Шредер и Н. Греч) урезали ее, разделив на 10 более или менее равновеликих глав, 7 из которых посвящены Северо-Западному Причерноморью. Сокращение произошло в основном за счет описаний Северной Украины и Крыма (Прил.). Думается, что редакторы «пощаднили» описание нашего региона потому, что в те годы только что присоединенные Бессарабия и Молдавия пользовались в Российской империи повышенной популярностью [2; 3; и др.]. Именно к ним, в большей степени, относится замечание самого автора, что в основе второй части его сочинения «лежат дневниковые записи» [4. 39].

Мы считаем, что републикованный текст, благодаря редактированию, стал самостоятельным научно-популярным произведением. Пока это чуть ли не единственный источник такого рода периода российско-турецкой войны 1787-1791 гг., в котором речь идет не о боях и победах (как в письмах и дневниках М. Л. фон Раана, С. И. Мосолова и Р. М. Цебрикова), а о территориях и населении. Уникальными являются описания Кишинева, Бендер, Каушан, Аккермана, Измаила, в частности, бани и армянской церкви Аккермана, кофейни Каушан, храмов Бендер и Бендерской крепости с описанием тарихов (строительных надписей) [22. 306-337]. Значительный интерес представляют яркие зарисовки обычаев, обрядов, бытовых сцен. Наряду с ними, информативны упоминания «остатков дома и укреплений Карла XII» в Варнице [23], могил двух офицеров российской армии, погибших при штурме Бендерской крепости в 1770 г. – полковника М. Миллера и барона фон Штейна. В книге есть многочисленные естественно-научные наблюдения: описание диких лошадей-тарпанов в бассейне Южного Буга, нашествия саранчи, характеристики растительности.

В целом же, несмотря на наличие сносок на эту книгу и ее российский вариант в ряде энциклопедических изданий [24. 215; и др.], аннотации в своде «История дореволюцион-

ной России в дневниках и воспоминаниях» [25. 49]⁵, она пока не оценена и используется недостаточно. Ссылки на нее ограничены лишь историей Молдовы и Юго-Западной Украины [21; 26; 27. 221; 28. 46-52; 29. 165-166 и др.]. Думается, что такая ситуация сложилась не только и не столько из-за редкости книги, но и отсутствия детального анализа этого труда на предмет происхождения и датировки составляющих его частей, «белых пятен» в биографии автора. Не беря на себя решение всех этих задач, авторы ставят перед собой лишь те из них, которые в той или иной степени касаются Северо-Западного Причерноморья.

Согласно двум наиболее авторитетным справочникам о немецких писателях и ученых 1828 и 1829 гг., полное имя автора книги – Пирс (Петер) Бальтазар фон Кампенгаузен (Pierce Balthasar von Campenhausen; 14.01.1746, Рига – 8.09.1807, Рига). Петер поступил на военную службу в С.-Петербург (1786 г.), участвовал в войне с турками под Очаковым, Аккерманом, Бендерами, заведовал иностранной перепиской в канцелярии князя Г. А. Потемкина. После войны вместе в Изюмскими гусарами квартировал в Поднепровье, участвовал в польской войне (1792 г.), подавлении восстания в Польше, Литве и Белоруссии (1794 г.), служил в Смоленске, откуда в 1797 г. был переведен в рижский Кирасирский полк, из которого демобилизовался в следующем году. Последние 10 лет жизни Петер посвятил сочинительству и изданию научных и художественных произведений [30. 329-330; 31. 470].

В Северо-Западном Причерноморье П. Б. Кампенгаузен мог побывать только в годы Второй российско-турецкой войны. Согласно «Спискам Воинскому департаменту...» на 1792, 1795, 1796 гг., он находился на службе с 21.04.1789 г. и был секунд-майором Изюмского легкоконного (гусарского) полка сверх комплекта [32. 222; 33. 290; 34. 307]. Сказанное опровергает информацию ряда источников о том, что в

⁵ В книге Кампенгаузен назван Фридрихом, хотя на титульном листе немецкого издания есть лишь слово *Freiherr* (фрайхерр, нем. «свободный господин»). В Лифляндии оно являлось не именем и не частью титула, а обращением, соответствующим слову «барон» (Прим. И.С. и Е.Я.).

1784-1797 гг. он был вице-губернатором Ливонии.⁶ Из его послужного списка следует исключить осаду и штурм Очаковской крепости, которые имели место ранее 21.04.1789 г.

Во время службы П. Б. Кампенгаузена Изюмский полк находился в составе войск, осаждавших Бендерскую крепость (взята 4.11.1789). Он отличился при штурме Измаила (11.12.1790), в ходе польской кампании 1792 г. участвовал в боях у Мира (31.05), у Волковичей (25.06.), у Свислочи (29.06). Его сослуживцами были известные впоследствии полководцы: М. Б. Барклай де Толли - в чине секунд-майора (1788-1790) и Л. Л. Беннингсен - в чине полковника (1785-1794). Служба П. Б. Кампенгаузена секретарем для иностранной переписки у главнокомандующего Г. А. Потемкина [См. также: 24. 215] позволяет говорить, что он не всегда находился в Изюмском полку (до смерти князя 5 октября 1791 г.). Мы можем сузить период его пребывания в регионе с апреля 1789 по начало 1792 г. [7. 81-99]. Описания Кишинева, Каушан, Бендер, Аккермана можно датировать еще более коротким отрезком времени: сразу же после их взятия российскими войсками в сентябре-ноябре 1789 г. Описание Измаила, относится к периоду после декабря 1790 г. Из записей П. Б. Кампенгаузена стало отчетливо видно: в 1789 г. армия вошла в Аккерман, где продолжали функционировать мечети, храмы, кофейни и трактиры, аккерманский паша принимал в своих покоях вражеских офицеров. Кровопролитнейший для обеих сторон штурм Измаила «большая часть которого была превращена в пепел», современник оправдал «бесполезным упрямством паши» (Прил.).

Из анализа биографии П. Б. Кампенгаузена вытекает еще один вывод: перед нами не полноценный травелог (такого путешествия за один раз он не совершал), а своеобразные виртуальные путевые записки, материалы для которых собирались в разное время и в иной последовательности, чем они поданы в книге. Пока мы можем предположить, что Северную Украину и Нижнее Поднепровье автор описал в

⁶ В этом случае его путают с бароном Бальтазаром Ивановичем фон Кампенгаузенем, кавалером ордена Св. Владимира 2-й ст., который в 1789-1795 гг. был поручиком правителя Рижского наместничества [35. 337; 36. 399], а в 1797 г. губернатором Лифляндской губернии (Прим. И.С. и Е.Я.).

1791 - 1792 гг., хотя в тех же районах и на Крымском полуострове он вполне мог побывать и позднее, например в 1798 - 1806 гг.⁷ (См. выше).

Можно заключить, что основной труд всей жизни прибалтийского немца, военного, писателя, ученого П. Б. Кампенгаузена «Наблюдения о России» представляет собой сложное синтетическое монографическое исследование, основанное на личных дневниковых записях и оригинальных документах, на целом ряде официальных документов и публикациях работ иных авторов. Оно содержит в себе многочисленные аутентичные (и не очень) данные по истории, географии, природоведению, этнографии, архитектуре, экономике, духовной жизни населения значительной части Восточной Европы, входящей в настоящее время в состав Украины, Беларуси, Республики Молдова, Российской Федерации и Румынии.

Приложение

Л.-П.-Б. КАМПЕНГАУЗЕН ЗАМЕЧАНИЯ О МОЛДАВИИ, БЕССАРАБИИ, КРЫМЕ, БЕЛОРУССИИ И УКРАИНЕ, ПИСАННЫЕ БАРОНОМ ФОН КАМПЕНГАУЗЕНОМ [8]

Глава 1. Новгород. Белоруссия. Употребление пушек. Прекрасные дороги. Дворяне. Жиды. Могилёв. Жители. Украина. Киев. Украинцы. Дворянство. Екатеринославская губерния. Смесь наций. Плодовитые сады. (Перевод с немецкого; курсив автора; С. 79-96).

Путешественник, оставив болотистую и бесплодную Санкт-Петербургскую губернию, и вступив в Новгородскую, почитает себя перенесённым в Эдем: земля плодородна, хорошо обработана; виды прекрасны. Величественная быстрая река и многие деревни непрерывно представляются его взорам. Новгород, лежащий на Волхове, в старину

⁷ Авторы склоняются к тому, что крымские записи следует датировать 1803-1805 гг., временем после выхода книги М. Гатри (в 1802 г.). Первое описание Крыма после присоединения к Российской империи принадлежит А. Ж. де Лафитту-Клаве (1784 г.) [37. 27-28, 47-49].

был гораздо пространный. В нём много монастырей и церквей. Двери соборной церкви [Свято-Софийской], украшенные бронзою [Магдебургские врата], достойны внимания. Быстрая река Волхов редко замерзает; она часто упоминается в русских песнях и славянских повестях. В сём городе били россияне первую свою монету. Окрестности Новгорода богаты тучными пажитями [пашнями]. Бронницкое сено [из села на р. Мсте] продаётся в Санкт-Петербурге дорогою ценою. В сей стране находятся хорошие конские заводы, принадлежащие казне.

В Белоруссию должно ехать через Псковскую губернию. При Порхове, первом городе сей губернии, русские на войне с гротмейстером Вильгельмом фон Фирстенбергом [1500-1568 – предпоследний ландмейстер Тевтонского ордена в Ливонии], научились употреблению пушек. Белоруссия бедна и многолюдна. Пашни и пажити тощи; хвойных же деревьев много, а дороги могут назваться лучшими в Европе. По средине находится проезжая дорога обсаженная деревьями; по сторонам идут дорожки для пешеходцев, возвышенные на три фута и также деревьями осенённые. Высокие столбы с надписями показывают расстояние мест. Страна сия обильна пчёлами; улья висят на елях. Крестьяне говорят языком, смешанным из польского и русского; носят серые валеные шапки, берестовые лапти; шляхтичи, т.е. дворяне, отличаются чёрным поясом и шпагой. Они служат у знатных господ пастухами, и пользуются тем преимуществом, что их секут не иначе как на рогоже. Почти все крестьяне имеют длинные шеи, и беспрерывно качают головами.

Евреи, по-видимому, нашли в Белоруссии вторую Палестину. Города и деревни ими наполнены. Неопрятность их является здесь в высочайшей степени. У знатных дворян всегда стоит в передней фактор сей нации.

Могилёв, главный город Белорусской губернии того же имени, имеет прекрасные публичные здания и великолепную греческую церковь. Дворяне построили в нём сверх того много красивых домов. Крестьяне разделяются здесь на три класса. Первого класса, семьяне, называются шляхтичами, они служат лакеями и надсмотрщиками; платят госпо-

дину по 14 рублей в год; носят сабли, белые кафтаны, черные шапки, и поясы; не имея должности, ходят они по миру. Второго класса: глухокунишные (?) имеют небольшое пространство земли, за которую платят в год по 5 рублей; они владеют сею землею наследственно, но не смеют ни продать, ни оставить её. Третьего класса, пригонные, суть крепостные мужики, работают на господина четыре дня в неделю, могут быть продаваемы по-одиночке, и ежегодно платят по 6 рублей. Прочие помещичьи земли отдаются на откуп евреям, которые купили уже некоторые наследственные поместья и платят в казну подушную подать.

Сия область имеет несколько прекрасных неuezднх городков, из коих Дубровкаотличается своими фабриками, Шклов кадетским корпусом, а Пропойскмолотобойней и обширными лесами. Из Белоруссии въехал я в Украину или Малороссию, землю благословенную, в которой природа материнскою рукою рассыпала дары и прелести свои. Киев, славный своими монастырями, церквами и пещерами, есть главный город губернии того же имени и местопребывание Губернатора. Благородное гостеприимство сего великого города, достойно похвалы. Оставив Чернигов (в котором находится прекрасная ротонда, подобная римской, и почивают мощи Св. Феодосия) [ротонда-колокольня Пятницкой церкви, разобрана в 1963 г.] въезжаешь в богатую и прекрасную область. Умеренный климат позволяет жить в летних домиках, которые снаружи выбелены; жители их моют внутри и снаружи по два раза в неделю.

Украинцы работают только для своего пропитания; остальное от трудов время проводят они в праздности. Имея дар стихотворства, воспевают они природу, любовь и милую горелку. Земля так жирна, что шесть и восемь волов с трудом могут взоратьея поверхность. Малороссийские крестьяне редко боронуют. Хлеб жнут они косою, к которой приделана грабля. Они страстно любят музыку, и поют при всякой работе ⁸. Пляски их богаты сладострастными картинами. Камаринская выразительнее всех прочих, и не оскор-

⁸ Это особенно приметно путешественнику, прибывшему из Белоруссии, где не слышно никакого звука, где всё дико и печально (Прим. автора).

бляет благопристойности. Статная женщина может в сей пляске показать всю силу своей красоты.

Одежда смешана из польской и татарской. Все почти малороссияне обогащаются торговлею. Чернозём сей страны не требует удобрения. Изредка сжигают траву, чтоб придать истощённой земле новую силу. Странно, что рогатый скот (большей частью серого цвета) крупен, а лошади мелкие; хотя и те и другие пасутся на одинаковых лугах. Здесь находятся целые поля, усеянные арбузами, дынями и другими плодами, из которых готовят сахарное варенье и славные русские наливки.

Глава 2. Жители Екатеринославской губернии. Дорога в Херсон. Овцы с курдюками. Обшивка ягнят. Леса. Дикие лошади. Табуны.

Екатеринославская губерния довольно велика. Жители состоят из россиян, поляков, сербов, греков, армян, шведов, немцев, многих меннонитов [меннонитов] и других сект; от сего происходит великое разнообразие обычаев и смешение языков, которые понимать трудно. Поляки и немцы ленивы и бедны; прочие же жители, особенно греки и армяне, достаточны и богаты. Днем в сих странах бывают несносные жары. Гроза сопровождается ужасными вихрями. Ночи большею частию прохладны. Леса истреблены кочующими жителями; только в Елисаветградском уезде довольно лесу. Почва почти везде хороша, и приносит уже в третий год, по рачительном истреблении травяных кореньев [сорняков], шестнадцатое и осмнадцатое зерно [урожай сам-16, сам-18].

Большая часть здешних дворян или помещиков крестьян не имеет. Поля обрабатывают кочевые цыгане, которым они дают пятой сноп. Сии люди живут в палатках вокруг помещичьего дома. Рожь, называемая здесь арнауткою, приносит важную прибыль. Она крупнее и желтее обыкновенной, имеет длинные колосья и высокие соломины; её редко молотят, обыкновенно же вытаптывают лошадьми или волами на поле. Поместья имеют такие обширные сады плодовых деревьев, что можно их назвать лесами.

Дорога из Елисаветграда (главного города Новой Сербии, лежащего на приятной равнине; хорошо построенного и

имеющего прекрасные аллеи на широких своих улицах) в Херсон возвышена, и судя по звуку, слышимому при езде, во многих местах идет над подземными пещерами. Она окружена высокою травою, дикими яблонями и сливами, коих ветви оживляются разными птицами. Везде встречаются многочисленные стада овец⁹ которых шерсть в нежности уступает крымской. Здесь водятся овцы с курдюками, то есть жирными хвостами, которые иногда так тяжелы, что их привязывают к маленьким тележкам.

В некоторых местах простираются пространные дремучие леса, в которых нога человеческая не бывала. На обработанных берегах Буга живут в дичи мелкие лошади [тарпаны], известные легкостью и быстротою своею. Они не велики, имеют малую гриву и хвост, по большей части цветом сивые с черною полоскою вдоль спины. Они живут табунами, состоящими из 6-10 жеребцов, и 100 и более кобыл. Самый сильный жеребец идет всегда впереди, а другой позади; таким образом ходят они по два раза в день на водопой. Жеребята в середине, а прочие жеребцы по сторонам. Они стоят на карауле, пока другие пьют. Приметив какую нибудь опасность, бросаются они бежать, но не рассеиваются. Если встретятся два таковые табуна, то происходит битва, после которой нередко остаются на месте раненые и убитые¹⁰. Для изловления сих лошадей узнают то место, куда они ходили на водопой. На земле расставляют сети. Если лошадь в них запутается, прибегают люди, и бросают ей на шею аркан. Старые лошади редко переживают свободу свою.

⁹ Калмыки и татары употребляют особенное средство, для придания шерсти кудрявости. Лишь только ягненок родится, они обшивают его толстою холстиною, поливают ее по несколько раз в день теплою водою, и поглаживают руками в известных направлениях. Сие продолжают они четыре недели; от сего шерсть делается кудрявою, короткою и гладкою, подобно атласу. Шкурки сии продаются по три рубля, несмотря на то, что они длиною в несколько дюймов. Черные шкуры дороже (Прим. автора).

¹⁰ Сии жеребцы часто нападают на людей. Я видел казака, у которого жеребец откусил часть мяса на руке. На Дону пасутся также табуны домашних лошадей, стрегомых людьми. Они также весьма дики; трудно приучить их питаться овсом, и терпеть на себе седло и упряжь. Таковой табун состоит иногда из 1000 лошадей. Сии лошади употребляются для ремонта легкой конницы. Они никогда не жирнеют, весьма легки и быстры (Прим. автора).

Глава 3. Саранча. Опустошение. Кладбище. Обычаи на свадьбах и погребениях. Одежда. Херсон. Южная и северная половина Крыма

Великий ущерб причиняет жителям Екатеринославской губернии саранча, которая истребляет лучшие пашни и луга, почти чрез каждые два года. Она прилетает обыкновенно в начале августа из Малой Азии и с Греческих островов, числом в несколько тысяч миллионов¹¹, но редко посещает страны, лежащие к северу от Херсона. В сей губернии находят красной карандаш [род охры], железо, слюду, мел и глину. Из многих курганов или могил древних, кочевавших здесь народов, выкапывают человечьи или лошадиные кости, сосуды и т. п.

Россияне, поляки и молдавцы имеют в сих странах одинаковые обычаи и обряды, строго наблюдаемые ими, особливо же стариками. Например невесту сажают на бочку, наполненную дрожжами, и возят по деревне на тележке. Жених обходит вокруг нее три раза; причем дает ей три легких удара. Красное знамя означает дом, в котором свадьба. Прежде нежели сядут за стол, берут тонкую лепешку, спеченную из муки и воды, кладут на нее столько палочек, сколько гостей за столом, и ломают ее над головою невесты. Чем более кусочков, тем счастливее брак. На дворе накрывают столы для бедных, которых иногда приходит более ста. На погребениях осыпают покойника, гроб и могилу цветами, а в зимнее время шалфеем. Женщины носят большие ожерелья из стекляруса [род бисера] или крашеного дерева. Платье у них суконное; на голове много платков. Мужья одеваются как казаки.

¹¹ Стадо саранчи часто имеет в длину более версты, а в ширину от пяти до шести сажень. Саранча летает так тесно, что потемняет дневной свет, наподобие черной тучи. Опустившись на землю, что случается по два раза в день, производит она жужжание, подобное шуму волн, ударяющихся о берег, и чрез несколько часов съедает все поле доната. Величайшие их неприятели чайки. Естественное побуждение ко взаимному истреблению так в них сильно, что с обеих сторон остаются на месте бойцы, которых живые немедленно высасывают до кожи. В 1791 году пролетала таковая туча мимо нашего лагеря. Я велел стрелять в нее. Тысячи попадали на землю; но уменьшение ни мало не было приметно. Татары жарят саранчу и едят ее (Прим. автора).

Херсон лежить на правому березі Дніпра на возвищенні, в нездоровій степі. Сей новий город оснований в 1777 году; он имеет два предместья, которые лежат от него версты на две, и двое изящных ворот. Соборная церковь, арсенал, Адмиралтейство, верфь и батареи достойны внимания. Лучшие каменные здания находятся в предместье, обитаемом греками. Торговля сего города важна; особенно же приходят в сей город, под российским флагом, австрийские суда, идущие по Дунаю до Галаца. Прочие суда принадлежат грекам. В степи вокруг Херсона находятся рассеянные хижини. Страны сии во времена римлян населены были изгнанниками.

Салгир, невысокий горный хребет [самая длинная река полуострова], разделяет Крым на две, почти равные части, которые в рассуждении свойства и произведений весьма различны. Северная часть состоит из соляной степи, которая не производит деревьев; на ней растут только солоноватые травы – лучшая пища для рогатого скота, лошадей и овец с курдюками. Соль, источник богатства сей земли, садится корою на многочисленных озерах. Южная половина полуострова покрытая деревьями и цветами, лежит в приятнейшем климате. Сия часть более двух тысяч лет обитаема была торговавшими народами, до того времени как турки заперли Босфор Фракийский. Горы южной части покрыты лесом. Цветы появляются в феврале; дубы и лавр зеленеют в течение целого года. Винных ягод и гранатов много. Орешник растет лесами. Виноградные лозы извиваются до вершин высочайших деревьев. Теперь обратимся в Бессарабию и Молдавию.

Глава 4. Образ жизни в Молдавии. Невежество. Одежда. Садовые плоды. Город Кишенив. Город Каушан. Молдавский кофейный дом. Курение табака. Армяне. Сады. Церкви. Тыквы (с. 20-57).

В Бессарабии и Молдавии крестьяне питаются по большей части мамалыгою, кушаньем сделанным из муки, турецкой пшеницы [кукурузы], масла, сала или молока. Они прибавляют к тому вареное просо. Сверх того варят они щи. Крестьяне и татары питаются ячменным хлебом. Они великие едоки, и особенно любят свежие яйца и тыквы. Посты

наблюдают они строго; по понедельникам, средам и субботам не едят мяса. Рыбу сушат они на воздухе; питье состоит из воды, в которой распушена просяная мука. Немногие молдаване и татары умеют читать и писать. Для употребления в церквях, тамошнее духовенство имеет рукописи, писанные славянскими буквами; редкие из них учились в гимназиях городов Ясс и Кишинева. Крестьяне имеют многочисленные стада овец. В каждом доме есть ткаческой стан, на котором жены работают во весь день. Они ткут полотно и фаты, которые они привязывают к голове и спускают по спине. Также готовят они пестрые материи для юбок.

Садов и огородов очень много. Огурцы здесь необычайной величины. Тыквы бывают разных родов. Арбузы и дыни растут в дичи на полях. Жители питаются вареною и жареною турецкою пшеницею, и употребляют отвар ее как кофе. У них три сорта вина; но оно невкусно. Можжуха [можжевельник] имеет здесь весьма сладкий вкус. Дикая спаржа занимает на полях пространство от 5 до 6 верст; она вся зелена, и может быть употреблена в пищу до конца. Дикий шалфей покрывает все поля.

Город Кишенева или Кишенев на Буге [р. Бык], в старину был весьма велик; теперь видны в нем развалины более тысячи домов и многие каменные погребки под землею. В нем находится три хорошие церкви. В Академии было при мне только семеро студентов. Евреев в этом городе много. Они имеют прекрасную синагогу. Три великолепных мраморных водомета [фонтана] снабжают город водою. Таковая роскошь видна во всех молдавских городах. Каушан на Боттне [Ботне], бывший главный город татарского хана в Бессарабии, ныне малолюднен; но имеет много кофейных домов, и по сторонам улиц намосты; в некоторых местах, по причине великой грязи, проложены поперек улицы, дорожки из кирпича. Бани сего города огромны и красивы; водометы великолепны. Весь город окружен садами.

Молдавский кофейный дом во всем подобен турецкому – большая четвероугольная комната с камином, в котором варят кофе; стены ее украшены кофейниками различной величины. На двух сторонах комнаты находятся низкие

диваны. Все сидят поджав ноги; громкие разговоры слышны редко. Кофе ставят на маленькие столики; и прежде употребления сильно мешают, чтоб гуща не садилась на дно; пьют его без сливок и сахара. Все курят при том табак. К праздничному наряду молдаван принадлежат: висящий на боку табачный мешок и прекрасный, иногда вышитый носовой платок накинутый на левое плечо.

Армяне в Каушане приняли много жидовских обрядов. Они соблюдают обрезание, торжествуют праздники по обычаю евреев, и погребают умерших на жидовском кладбище. Дома построены из глины, смешанной с соломой. Все водометы, даже на проселочных дорогах, построены из камня и снабжены висящим при них ведром. Церкви всех вероисповеданий в Турецкой империи должны быть украшены полумесяцами. В Каушане растут тыквы различной величины – иные с голубиное яйцо, другие необычайной толстоты. Вкусом они отличаются от наших, и похожи на сахарные дыни.

Глава 5. Акерман. Положение. Турецкие могилы. Дома. Бани. Армянская церковь. Посещение Паши. Толмач. Табак. Кофе. Трубка. Бунчуки. Конфекты. Одежда.

Акерман был римским селением и местом ссылки преступников, под именем Альбы Юлии, почему молдаване и доселе называют сей город Чивита [Четатя] Альба. Город является глазам путешественника, не прежде как у ворот своих; он лежит в углублении, и издали за три версты, кажется, будто четыре башни его поднимаются из воды. Но в одной стороне города есть и горы. Укрепления с четырьмя воротами окружают город, и предместье. Въехав в одни из сих ворот, видишь множество турецких могил; в изголовьях которых поставлены камни; чалма на таковом камне означает, что под ним погребен мужчина; цветок же, подобный лилии, виден на могилах женщин. Предместие весьма грязно. Дома низки, построены из глины; за высокими заборами и плетнями их почти вовсе не видать. Все окна идут на двор. Только кофейные дома, лавки и бойни скота, не окружены заборами, и имеют окна на улицу.

В Акермане много бань, из коих отличается одна камен-

ная, получающая свет через купол, покрытый стеклами. Мужчины не смеют приближаться к женским баням. Стены купальни знатных женщин выкрашены *alfresco* [стенной росписью]; в ней стоят четыре мраморные купели с трубами, в коих моются дамы, вышедши из большой бани. Баня для знатных мужчин также хорошо расположена. Из многих мечетей города могут назваться хорошими только две; одна из них деревянная, что почитается великою редкостью. Армянская церковь до половины лежит [углублена] в земле и окружена могилами. Чрез год по смерти родственника своего, армяне ходят на могилу, льют вино, на углубление на камне, произносят некоторые слова, и выпивают вылитое вино.

Город окружен рвом и стеною, имеющею в некоторых местах до 15 футов толщины; ворота украшены валлахийским [молдавским] гербом – бычачьею головою. В садах родится отменный виноград (из которого однако вина не добывают), любовные яблоки [помидоры], солодковый корень, дикие розы, лилии и отменные бальзамины. В лимане ловят много рыбы.

Я посетил турецкого начальника, трехбунчужного пашу; при нем наблюдались следующие обряды. Известив его о моем приходе, ввели меня из передней в другую комнату. Там нашел я пашу и его пим-пашу (вице-пашу) сидящих, поджав ноги на низких софах, покрытых алым атласом. Он подал мне рукою знак чтоб я сел также. Это мне не весьма понравилось, потому что на такой низкой софе сидеть не очень ловко. Он ударил дважды в ладоши; явился молодой турка, в раболепном положении, сложив на груди руки накрест. Под рукою была у него маленькая палочка, с двумя серебряными загнутыми рожками, на которых висели колокольчики. Паша сказал ему несколько слов. Он вышел из комнаты, не оборачиваясь к нам спиною, и чрез несколько минут воротился с толмачом. Он был испанец, но хорошо говорил по-итальянски. Мы начали разговаривать на этом языке. Паша спрашивал нас: какие наши чины, почему носим мы разные мундиры, и были ли мы в Константинополе. Узнав, что мы не видали сего города, сказал он: нет в свете

города, который мог бы сравниться с ним в великолепии. – «Я русский офицер, и надеюсь побывать там» сказал я ему. Он понял меня по видимому, и не отвечал ни слова. Чрез несколько времени понюхал я табак. Он взял у меня табакерку, высыпал из нее табак в свою круглую деревянную тавлинку, и просил меня, чтоб я прислал ему несколько фунтов этого табаку. Он опять ударил в ладоши, но иначе как в первый раз. Явился слуга с большим серебряным подносом на котором было 12 (нас было только четверо) серебряных чашек, которые стояли не на блюдечках, а в маленьких серебряных же коробочках. За ним вошел другой с серебряным кофейником. Наливая кофе, он беспрерывно вертел кофейник, так что и гуща попадала в чашки. У третьего слуги висело на правом плече белое полотенце, по краям вышитое золотом и шелком. Все сии слуги были в коротких камзолах и шароварах разного цвета; кофе пили мы без сливок и сахару.

Вошел четвертый слуга и с подобострастным видом подал паше закуренную трубку, в которую положил сперва кусочек алоевого дерева. Паша покурив немного, подал ее пим-паше, который вручил ее мне, а я передал ее своему товарищу; от него получил ее паша обратно. Это повторяемо было несколько раз. Я спросил толмача, сколько бунчуков имеет сей паша, и увидел в углу комнаты трость футов в семь с позолоченною шишкою, на которой висели три прекрасных белых конских хвоста¹². Я узнал, что паша да и сам визирь, не смеют носить бунчуков пред собою, если находятся в одном городе с султаном. Им позволено тогда носить только трость с позолоченным шаром [булаву – должностной символ паши]. Один только турецкий император имеет право украшать чалму свою черным пером чайки, которое по смерти его отправляется в Медину.

Паша разговорился; спросил нас, откуда мы родом; часто повторял слова Рига и Москва; сказал нам о себе, что родился в Грузии и что брат его был меченосцем и любимцем сул-

¹² Военные чиновники получают один или три бунчука; два же бунчука служат наградой гражданским начальникам, кадиям, кадалескерам и проч. (Прим. автора).

тана; неоднократно носил императора на руках, но при всем том был задавлен. Когда мы отпили кофе, подошел слуга с полотенцем, и утер всем нам губы. Потом явился слуга, одетый как и прочие, с большим серебряным подносом, на котором было до двадцати тарелочек с разным вареньем. За ним шел другой с золотою или позолоченною ложкою, которою он брал с тарелок варенье, и кормил нас. Третий слуга утирал нам губы. Конфеты были вкусны; особливо незрелые померанцы [род апельсина] и вареный в сахаре айр. Через несколько времени вошел новый слуга с серебряными стопами, в которых был вкусный лимонный шербет. Вскоре за сим принесли кадилъницу, и окурили нас с головы до ног. Это был знак, что пора идти прочь. Паша дал нам знать, чтоб мы удалились, напомнив мне о табаке. Оставив его дом, получили мы в подарок по кусочку алового дерева [каламбак или райское дерево-ароматизатор].

Паша был в красном бархатном платье, подбитом соболями. Камзол и пояс были парчовые; о нижнее платье и чалма красные суконные. Пим-паша, не говоривший ни слова, имел атласное платье, подбитое горностаем; камзол и нижнее платье голубые атласные, и чалму из желтого сукна. Все слуги, входя в комнату, оставляли у дверей туфли свои (которые они носят сверх сапогов) складывали руки крестом на груди; кланялись в пояс, и выходили из комнаты, не оборачиваясь к нам спиною.

Глава 6. Бендеры. Крепость. Пушка. Армянская свадьба. Нечистота. Ханы. Турецкие дома. Наем комнат. Мечети. Минареты. Иманы. Двери. Карл XII.

Бендеры, важнейший город Бессарабии, лежит на Днестре. Он прославился пребыванием Карла XII короля шведского после Полтавской битвы. Укрепления построены с великими погрешностями, и достопамятны только по рву, необычайной широты. Россияне при взятии сего города, нашли пушку, подаренную городом Ландавою (Landau) в 1647 году императору Леопольду I и завоеванную турками. На внутренней [внешней] стене [на внешних стенах башен] замка или крепости находится несколько надписей. Город Бендеры имеет 2 предмета, 12 мечетей, 6 ханов или гостиниц и 7 ворот.

В армянской церкви видел я свадьбу. Многочисленное шествие, на улицах, испускало ужасные вопли. Мужчины шли в отдалении от женщин, весьма медленно. Перед ними несли два факела. Шагах в двадцати позади их шли два мальчика, в белом, золотом шитом платье, и несли в руках восковые свечи. За ними вели жениха три молодые человека, также в белом платье. В правой руке у жениха была трость украшенная белыми же лентами. Позади его шла невеста в красной шелковой фате, которая ее совершенно покрывала; ее вели две молодые девушки. Шествие заключалось толпою женщин, которые испускали громкие жалобные вопли. Все они шли так медленно, что шаги их едва были приметны. Священник, шедший в некотором расстоянии пред женихом, поднимал кверху жезл свой, и чрез каждые пять минут повторял какие-то слова.

Бендерские улицы весьма темны, тесны и грязны, как во всех турецких городах. Издохшие лошади, быки и собаки гниют на улицах, и сие то причиняет, может быть, часто появляющуюся моровую язву. Окна ханов [караван-сараев] идут на внутренние дворы. В ханах живут путешественники. Чужеземные купцы выставляют в них на показ свои товары.

Турецкие дома построены непрочны. Все они имеют длинные коридоры, идущие от одного конца дома до другого. По сторонам находятся комнаты. Стены жилых покоев красиво выложены разными родами дерев, и имеют много небольших поставцев [невысоких шкафов], обитых светлыми гвоздями. Близ печи находится обыкновенно котел с теплою водою, вделанный в стену, в котором турки совершают предписанное законом умовение. По стенам комнаты простираются лавки (диваны). У знатных особ они выкрашены, и покрыты коврами, бархатом и золотою парчою. У бедных людей сделаны они обыкновенно из горшечной глины и выкрашены темножелтой краской. Несколько дюймов выше дивана находятся окна, обтянутые бумагою, напитанною деревянным маслом. Стекла почитаются роскошью, и видны только в мечетях, и в домах некоторых вельмож.

Большая мечеть, прекраснейшее здание Бендер, почитается собором. За султана позволено приносить мольбы только в таковых главных мечетях¹³. Священнослужители (иманы, а у татар муллы) питаются отчасти обучением юношества в школах, отчасти подаяниями. Каждый мусульманин обязан во время великого и малого праздника байрама, отдавать известную часть своего имущества мечетям. Кроме того пользуются иманы доходами с погребений, образований и бракосочетаний. По смерти богатого турка, нанимают 10 или 12 человек, которые умывают тело его; а иман читает между тем молитвы. При рождении девочки, иман читает ей в ухо молитву (аллаГебкер) [Аллах велик] и дает ей имя.

Двери домов в турецких городах украшены особенным образом. Они имеют два три и более жестяных замков; некоторые ими совершенно покрыты. Бедные люди, которые не могут купить замков, обивают двери свои светлыми гвоздями. Презрение турок ко всему, касающемуся до других наций, столь велико, что они не знают происшествий, случившихся пред глазами их¹⁴.

¹³ Она имеет в длину 58 шагов. Над дверьми начертан золотыми буквами стих из Корана. Прямо против дверей в нише висит рукомойник из металла. На левой стороне в углублении находится изображение каабы или гроба Магометова; на правой возвышается на 10 ступеней амвон, с которого иманы читают и изъясняют Коран. Пол в сей мечети покрыт прекрасными коврами. По стенам сделаны диваны. Средний купол, украшенный в середине звездою из красного дерева, исписан стихами из корана. В нем висит большое медное паникадило, к которому приделано на проволоке несколько сот маленьких разноцветных лампад. Эти лампады зажигают только в праздник байрама. Над тремя рядами лампад висят страусовые перья и цветы, покрытые сусальным золотом. Во всех мечетях видно близ амвона изображение Алиевой сабли [меча пророка Муххамеда, перешедшего к Али ибн Абу Талибу]. В комнатной живописи употребляют только три краски: синюю, зеленую и желтую. Минареты или башни при мечетях весьма высоки, узки и остроконечны; они построены из камня и находятся обыкновенно в нескольких шагах от мечети. Внутри идет доверху спиральная лестница. Снаружи находится галерея, с которой имам произносит молитву или объявляет о смертном случае. Верх минаретов обиты жестью (Прим. автора).

¹⁴ О Карле XII они не знали ничего. Немногие остатки дома и укреплений его в Варнице одни напоминают о короле, который бежал на Днестр и лишился жизни при Гломене (в Норвегии). Два холма покрывают прах полковника Миллера и командора немецкого ордена Штейна, которые пали со славою при штурмовании сего города графом Паниным (Прим. автора).

Глава 7. Значение цветов у турок. Трудность расспрашивать их. Нравы турок. Самолюбие. Неподчиненность. Склонность к пьянству. Греческие трактиры. Посещение Хана. Кушанье. Сложение тела и одежда.

Турки имеют особенный язык цветов. Каждый цветок, каждое деревце значит у них что-нибудь. Пучок цветов бывает иногда красноречивейшим изъяснением в любви. Следующие значения удалось мне узнать: кипарис означает печаль; дуб спокойствие; лаванда труды и деятельность; боярышник поцелуи; розмарин верность; бальзамин пылкую любовь, а роза красоту. Тайна состоит в надлежащем расположении этих цветов. Весьма трудно узнать что-нибудь от турок; они или ничего не знают, или столь упрямы, что не отвечают ни на какой вопрос.

Они все еще так ленивы, как были при вторжении своем в Европу. Хотя они имеют здравый рассудок, но никак не хотят распространять своих познаний¹⁵. Турки отличаются личною храбростью и некоторым человеколюбием. Будучи самдруг с иностранцем, они словоохотны, но умолкают при входе в комнату третьего человека – вот действие самовластного правления! Они горды, весьма самолюбивы, презируют всех иноверцев, упрямы, и единственным счастьем почитают приобретение денег, для которого все средства кажутся им позволенными. Они требуют всегда отличных почестей и уважения. Сия страсть вредит военной дисциплине. Турецкая армия сделалась бы ужасом всей Европы, если б можно было приучить их к подчиненности, послушанию и познанию тактики, и изгнать слепую привязанность к древним правилам и обычаям. Ныне ж состоит она из толпы людей, которую легко можно рассеять. Они побеждают иногда превосходною силою и с великою потерею.

Никак нельзя уверить турка, что он трус или неправ. Пойманные беглецы с поля сражения, всегда стараются оправдаться. Хотя законы их запрещают употребление

¹⁵ Разные турецкие аги слышали однажды, что русские офицеры говорили об истории османских императоров. Изумление их было весьма велико. Один из них сказал офицерам: «Если вы так хорошо знаете, что делается у наших государей, то верно можете мне сказать, кто украл мою лошадь» (Прим. автора).

крепких напитков, но они страстно любят их; вино пьют они по ночам и в погребках, а водку и публично, потому что она очищена огнем. Они преступают коран также в употреблении свинины и чешуйчатых рыб. Желая попить в греческих трактирах (которые находятся во всех городах) нанимают они комнату под землею; собираются позахождения солнца; начинают ужин ветчиною с солониною, а оканчивают всякими сортами вина. Гданьскую водку [настоянную на корнях или травах] предпочитают они всем прочим напиткам. На упреки в невоздержности отвечают они: султан Мустафа II по прозванию Бекрис (пьяница) преемника великого пророка, поступал также.

Татары просвещеннее турок, и отличаются своими нравами и обычаями. Вельможи и муллы их имеют более познаний нежели турецкие паши, кадии и иманы. Опишу, как меня принял один татарский хан, которого я посетил. Кибитка (палатка) его, сделанная из войлока, была весьма велика. В конце ее увидел я зеленую завесу, позади которой была маленькая каморка. Сам хан, все присутствовавшие и гости сидели на седлах, которые лежали на полу, и покрыты были попонами. После обыкновенного приветствия (незадолго до обеденного времени) вошел в кибитку мулла и прочел несколько молитв. После того подавали гостям в малых чарках заквашенное кобылье молоко (кумыс), которое вкусом походило на водку. Сначала взял мулла бутылку с этим напитком, поднял зеленую завесу, и налил несколько капель его в чарочки, которые стояли перед истуканами. Кумиры, числом двенадцать, были грубо сделаны из дерева; и имели безобразные личины. По совершении сего воздаяния, опустили завесу и подали обед на маленьких деревянных столиках. Оной состоял из сорочинского пшена [сарацинское пшено – рис] с изюмом, птиц, полусырой рыбы, и голяшки молодого жеребенка. Жареное сие было весьма нежно и вкусно. Потом подали какие-то сухие пироги, которые отзывались затхлым жиром. При том пили мы воду и слабоватый сладкий мед. После стола подали чай, весьма крепкий и горький; мы пили его с кобыльим и верблюжьим молоком. Последнее жирно и невкусно.

Хан во все это время не проговорил десяти слов, и ел с удивительною жадностью. Полководец его был весьма словоохотен. Он осведомлялся с великою учтивостью о наших нравах и обычаях. Закон иметь только одну жену, казался ему весьма тягостным. Он говорил с колкостью о нашем воздержании. Под вечер начались игры: бег на лошадях, стрельание из лука и бросанье копий. Все татары при том курили, и пили много кумысу. Татарские жены, которых я видел, были весьма безобразны. Мужчины ходят в широком нижнем платье и коротких камзолах; грудь их совершенно открыта. Лица их очень загорели от солнца. Все они очень статны, сильны и весьма искусны во всяких играх и движениях тела. Глаза и волосы у них черные. Сие поколение, как мне показалось, не имело религии, и наблюдало отчасти магометанские, отчасти же языческие обряды.

Глава 8. Турецкие ремесленники. Опиум. Лекарство и аптека. Измаил. Бессарабия. Плодородие. Молдавия. Яссы. Кушанье. Турецкий обед.

Город Бендеры имеет многих ремесленников и фабрикантов. Турецкую писчую бумагу делают из хлопчатой и лощат стеклом. Чернила вываривают из яворовой коры. Искуснее всех кузнецы; они площат железо весьма тонко и посредством квасцов делают насечки из золота, серебра и пр. Из одной подковы, могут они сделать сабельный клинок.

Приготовление опиума почитается тайною. Каждый гарнизон и всякий отряд имеет своего фабриканта опиума, который получает жалованье от султана. Употребление опиума сделалось у турок необходимостью. Некоторые из них принимают опиум большими порциями. Вскоре по принятии опиума, кажутся они задумчивыми и сонными, потом мало по малу ободряются и наконец становятся весьма веселы. От большого приема приходят они в бешенство. Самая большая порция, которую не многие переносить могут, величиною будет с состав пальца. Простые люди, для которых употребление опиума слишком дорого, готовят себе подобное питье из зерен белого мака, и семян травы уюсэрлык.

Врачебное искусство имеет мало лекарств, но богато молитвами, ладанками, талисманами и пр. Пилюли употребляются во всех болезнях; должность врачей отправляют по большей части жида и жидовки. В Бендерской аптеке нашел я несколько фунтов лихорадочной коры, немного фиалкового сиропу, несколько коробочек с пилюлями и большие кипы пластыря от ран, намазанного уже на тряпье. Турки навертывают его на сабельные клинки, чтоб в случае нужды не долго искать.

Город и крепость Измаил или Исмит, был одним из величайших городов Бессарабии. Положение его на берегу Дуная величественно. Укрепления его в окружности имеют пять верст. Сей город украшен 17 прекрасными мечетями [число явно преувеличено], из коих последняя, построенная купцами в виде ротонды, весьма великолепа [мечеть пророка Муххамеда, сохранилась на берегу Дуная]. Бесполезное упрямство паши, у которого оказался недостаток в порохе, принудило нас в 1789 [1790] году, под начальством Суворова, взять этот город штурмом, причем большая его часть превращена в пепел.

Бессарабия имеет тучные пажити и прекрасные источники. В озере Ялпус [Ялпу] ловят хорошую рыбу всякого рода. Земля вообще плодородна, кроме некоторых стран на Дунае и в Очаковской степи. Соляные озера приносят паше важный доход. Трава растет здесь вышиною в 7 и 7 футов [так в тексте]. Везде попадаются полезные растения. Все цветы покрыты яркими красками. Дикая пенька [конопля] и лен покрывают обширные поля. Вдоль по Днестру земля обработана весьма хорошо. Везде видны плодовые сады. Акерманские сливы очень вкусны. Измаильские абрикосы лучше французских и итальянских. Поля покрыты дичью, особенно же много видно здесь сорок. Деревья достигают здесь необычайной величины, и весьма густы. Бабадагские персики почитаются прекраснейшими и величайшими в Европе. Во всех садах и огородах видны армянские огурцы [род сладкого длинного кабачка], золотые яблоки, дыни, абрикосы, персики, сливы, груши, яблоки, огурцы, чашковое дерево [мушмула], бобы, горох, латук, лук и пр. Огороды обсажены виноградом, которые украшает многие холмы.

Небольшая цепь гор [Южно-Молдавская возвышенность] отделяет Бессарабию от Молдавии. Яссы, главный город сей земли, лежит на возвышении, окруженном горами. Небольшая речка Бахтой [Бахлуй] снабжала бы город чистою водою, если б приняли труд вычистить ее. С предместиями имеют Яссы до 6000 домов, но число жителей не составляет 15000. Улицы тесны и неопрятны. На улицах видны медведки и лягушки; в домах много больших мух и комаров.

В пище молдаване умеренны как и турки¹⁶. Несколько чеснока или две луковицы с хлебом составляют весь их обед. Главное же кушанье их есть весьма жирный пирог, который продают на улицах Ясс, и называют калда плацента [плацинда]. Водка их, сделанная из виноградных оболочек, вкусом приятна. К похлебке подают маленькие пирожки. Они варят в меду незрелые орехи и сушат виноград, из которого делают лепешки с примесью муки и сахара. Молдаване, как и турки, любят в кушаньях сладость, жир и много перцу. Шербет делают они из плодов и цветов. Питие это весьма приятно.

Глава 9. Плодородие. Дикие звери. Торговля. Население. Духовенство. Законы. Диван. Климат. Подати. Цыгане. Поколения. Воровство. Молдавский бал. Дворянство.

Многие известковые и селитряные частицы почвы в Молдавии препятствуют прозябению [произрастанию]

¹⁶ При сем случае опишу турецкий обед. Мы заказали его в Бендерах у султанского повара, который содержал там трактир. Нас было семеро. Мы сели на диване в особой комнате. Явился хозяин с шестью другими турками. Они несли в руках маленькие дощечки на деревянных ножках. Сии столы вышиною дюйма в четыре, поставили они на пол. Сначала принесли копченые колбасы с чесноком и индийским перцем. Потом дали 1) Сорочинское пшено, приправленное бараньим жиром, шафраном, изюмом и коринкою [черный изюм, из Коринфа]. 2) Сушеную курицу с кислую подливкою, в которой много было перцу. 3) Знаменитый пилав или сорочинское пшено с рубленною бараниною и изюмом. 4) Рыбу вареную в затхлом деревянном масле[оливковое масло]. 5) Бобы с перцем. 6) Пережженое баранье жаркое. Мы потребовали пирожного. Неопрятно одетый мужик подал нам блинов, осыпанных корицей. Вина и шербету не подавали на стол, потому что содержатели обеденных столов, по турецким законам, не смеют продавать напитков; но позволено приносить их с собою. За сей обед заплатили мы 14 рублей (Прим. автора).

трав. Все растения здесь меньше нежели в Валлахии и Бессарабии. Леса состоят из тополей, малых дубов, лип, орешнику, вязов и пр. Елей, сосен и берез вовсе не видно. Лекарственных трав очень много. Амаранты [щирица] и плющ взвиваются вверх по стенам домов. Единственные в своем роде оранжереи вельмож в Яссах истреблены турками в 1788 году. В лесах есть лани [олени]; а в горах сайги [дикие козы, косули]; некоторые страны наполнены волками.

Молдавские купцы, посещающие лейпцигские, бреславские и российские ярмарки, торгуют турецкими шелковыми тканями, шитыми материями, конфетами, сафьяном, вином, воском, медом, шкурками, плодами, особенно прекрасными сливами, быками, овцами, салом, чубуками и проч. Вина, из коих известнее всех полынное, отправляются по большей части в Трансильванию, бывшую Польшу и Россию. Ясское вино слабо; и держится не более году. Вся земля разделяется рекою Прутом на две почти равные части, состоит из 15 уездов, и имеет около 800000 жителей. Духовными делами управляет греческий митрополит, живущий в Яссах. Под ведением его находятся два епископа, составляющие консисторию. В сей земле считают 87 монастырей. Шесть греческих книг Арменопола, [«Шестикнижие» Константина Арменопула] почитаются в Молдавии уставом, и утверждены самим диваном.

Климат Молдавии умерен и здоров. Только в Яссах воздух вреден по причине многих болот, окружающих город, коих смертоносные испарения спираются между горами. Главнейшие болезни в сих странах суть лихорадки, особливо желчные, воспаления в груди и горячки. Лечат их обыкновенно рвотным. Гроза бывает ужасна. Сильный западный ветер причиняет проливные дожди. Жар в мае увеличивается до 28 градусов; вишни поспевают уже в сем месяце, а прочие плоды в июне и июле.

Молдавия законом обязана платить Порте по 176,915 рублей дани; но часто принуждена бывает увеличивать

сию сумму. Сверх того платит город Яссы татарскому хану ежегодную подать. Доходы господаря составляют 482,000 рублей.

Ни в которой земле Европы, нет столько цыган, как в Молдавии, хотя они живут здесь в презрении и чрезвычайном притеснении. Немного мамалыги, часть полусгнившей соленой рыбы, нередко выброшенной за негодностью, составляют весь их обед. Они ходят в разодранных рубищах, босиком и простоволосые; обитают же в палатках близ городов и деревень. За малейший проступок наказывают их палочными ударами по пятам, от которых часто отпадают у них с перстов ногти. При всем том они не оставляют сей земли. Что ж их привлекает к ней? Позволение звонить в колокола на погребениях своих! Они занимаются исключительно кузнечною и котельничьею работою и меною лошадей. Все они разделяются на четыре разряда или поколения. Лингурары (т. е. ложечники) многочисленнее прочих, живут по большей части в деревнях; некоторые из них упражняются в хлебопашестве. Урсары, то есть любители музыки, питаются игрою на инструментах и пляскою. Лаеши, живущие только в палатках питаются по большей части ворожбою и кражею. Они многочисленны. Букаши, которые ужаснее и отвратительнее всех, живут потом в лесах, а зимою на навозных кучах в деревнях. Они презираемы всеми прочими цыганами, и не смеют даже защищаться, когда их бьют. Коренья, трава и мясо палой скотины составляют их пищу. Говорят даже, что они вырывают из могил трупы... Они воруют весьма искусно, особливо детей и лошадей, которых они очень хорошо красят. Попадаютсся цыгане, имеющие до 400 и 500 продажных лошадей.

Молдавские балы весьма странны. Дамы собираются в особой комнате, оставляют у дверей кеньги, надеваемые сверх сапожков и садятся на диваны. Между тем как мужья их в другой комнате курят табак, музыканты (урсары) наигрывают все одну и ту же пьесу. Потом дамы снимают с себя шубы, которых на иной по две и по три.

Вдруг одна вскакивает, повертывается несколько раз, размахивает руками, и приседает на каблуки. Другая вскакивает после нее и делает то же. Таким образом все они садятся на пол; потом схватываются за руки, все вдруг вскакивают, вертятся, держась за руки, и потом расходятся по своим местам. Мужчины пляшут редко. Не малого труда стоило нам выучить молдаванок нашим англезам и контрдансам; особенно же кряхтели многие мужчины. Некоторые дамы приносили между тем честь своим учителям. В Молдавии столько князей и дворян, что земля не может их пропитать. Некоторые из них томятся в тяжком убожестве.

Глава 10. Молдавские горы. Лениость. Язык. Нравы. Одежда. Обычаи на погребениях. Жилища. Плоды. Почва.

Цепь гор, отделяющая Молдавию от Валлахии, есть продолжение Карпатских, и имеет сообщение с Кавказским хребтом[?]. Они покрыты густою темною зеленью, и испаряются серою. Долины покрыты селитрою.

Молдаване любят восточную лениость, и имеют отвращение от всякой работы. Язык их составлен из латинских, итальянских, русских и славянских слов и речений. Но некоторые слова принадлежат собственно ему. Письмена их славянские. Трудно выучиться, хорошо говорить их языком; потому что выговор часто изменяется. Библиотек нет у них вовсе. Кроме сказок и легенд не имеют они никаких книг. Я видел одну только рукопись о молдавской истории.

В нраве их видны скудость, спесь и лениость и протекающие от сего пороки. Одежда их со времени 13 и 14 столетий, составлена из жидовской, турецкой и китайской. От жидов заимствовали они скуфейку (ермолку) которой не скидают никогда. Усы и длинные волосы на подбородке, переняли они носить у турок и китайцев. (Одни дворяне смеют отращать длинные усы и бороду). От них же взяли они шаровары и широкое полукафтанье. Черты их лица показывают смесь из трех наций. Живучи в Яссах, подумаешь что молдаванам нечего де-

лать или работать. Кофейные дома и шинки наполнены людьми. Юноши поют везде при звуках музыкальных орудий. Вакх и Амур делят между собой их дни.

Молдаване происходят из Мисии [Мезии], Дардании [провинции между Македонией, Дакией и Мезией] и Фракии. Они наблюдают некоторые римские и славянские обряды; сами же доказывают они происхождение свое от римлян, и дворяне их тщеславятся тем, что носят имена фамилий, прославившихся во время Греческой империи; ныне называют себя даже потомками императоров. Один из них уверял меня, что происходит в прямой линии от Ясона, предводителя аргонавтов. С тех пор, как турки овладели Молдавией, тамошние жители приняли много турецких обрядов, как то: диваны, названия чинов, курение табака, ношение туфель сверх сапогов, заключение жен и пр. Хотя в Молдавии есть колокола, но часы бьют дубинами по доскам [речь идет о калкуне или било – деревянном или металлическом предшественнике колокола].

Погребения в Молдавии сопряжены с особыми странными обрядами. По смерти хозяина моего, человека достаточного, немедленно осветили весь двор плошками, и призвали цыган, которые музыкою и пляскою начали забавлять собравшихся гостей. На дворе раздавались песни и крик народа. Вдова сидела в той комнате, где лежал покойник, распустив по плечам волосы, плакала и кричала как беснующаяся. Потом начали играть в жгуты. Эта игра, пляски, песни и крик продолжались до рассвета. По утру одели покойника в лучшее его платье, положили в постель и понесли по улицам в церковь, где ожидали его священники. По совершении молитв, тело положили в гроб. Священник опрыскал его водою, насыпал на нем землю изображение креста, и закрыл гроб плоскою крышкою; после чего опустили его в землю.

У простого народа, особенно в деревнях, господствует следующий обычай: чрез три года вырывают они покойника из земли, кладут кости в мешок, разбивают их, и потом опять с мешком закапывают в землю. Я не мог узнать причины сего странного обыкновения.

Зодчество их древнее готическое. Они предпочитают дорический чин всем прочим. Дома их огромны; в городах каменные и деревянные; а в деревнях землянки. Во всех комнатах есть двери, ведущие в коридор; они редко имеют сообщение между собою. Все дома построены по одному образцу. Диваны составляют всю их мебель. Редко видны столы, еще реже стулья. Сады их разведены в турецком вкусе, то есть, состоят из беспорядочных рощей. Они редко позволяют изящным своим плодам созревать совершенно. Вино было бы хорошо, если б они рачительно приготавливали оное. У них считается его шесть разных сортов. Неопрятность погребов также портит вкус сего вина, которое уже само собою имеет известные частицы.

Почва большею частию очень хороша. Если б вместо турецкой пшенички (кукурузы) усеять поля рожью или пшеницею, то можно бы было добывать двадцатое зерно. Пажити весьма хороши и так питательны, что вскоре исцеляют больную скотину, лошадей, ослов, волов, верблюдов и пр.

Литература:

1. Сапожников И. В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. – Ильичевск, 1999.
2. Сапожников И. «Описание Бессарабии» П. П. Свинына 1816 г.: поиск источников в связи с 200-летним юбилеем // *Scriptorium nostrum*. – 2015. – № 3.
3. Сапожников И. Материалы для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов // *Tyragetia* (s.n.). – 2016. – Vol. X [XXV]. – № 2.
4. *Bemerkungen uber Rusland besonders einigen Provinzen dieses Reiches und ihre Naturgeschichte betreffend, nebst einer kurzgefassten Geschichteder Zaporogen Kosaken, Bessarabien, der Moldau und der Krimm vom Freiherrn von Campenhausen...* – Leipzig : F. Cr. Durr, 1807. – 199 s.
5. Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен // Интернет-ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
6. Храпунов Н.И. Крымский полуостров после присоедине-

ния к России в сочинении Бальтазара фон Кампенгаузена // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2013. – Вып. XVIII.

7. Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea. By baron Campenhausen... – London: by J. G. Bernard, 1808. – 136 p.

8. Замечания о Молдавии, Бессарабии, Крыме, Белоруссиии Украине, писанные бароном фон Кампенгаузенем // Журнал новейших путешествий. – 1810. – № 1 (январь). – С. 79-96; №2 (февраль). – С. 20-57.

9. Uwaginat Mołdawią, Bessarabią, Krymem, Białorossiąi Ukrainą. – Oddz. 1, 2 / Tłum. E. Brocki // Pamiętnik Lwowski. – 1819. – Т. II. – № 11-12.

10. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів – Мюнхен, 1995.

11. Leyon Pierce Balthasar fon Campenhausen (Biografia + Text) // Călători străini despre țările Române. – Vol. 10. – Part. 2. – București : Editura Academiei Române. – 2001. – P. 863-890.

12. Исаков С. Г. Материалы по русской литературе и культуре на страницах немецкой прибалтийской печати начала XIX века (обзор) // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 184: Труды по русской и славянской филологии. – Т. IX : Литературоведение. – Тарту, 1966. – С. 142-202.

13. [Campenhausen] Blicke auf einige südliche Gegendenunser Reichs // Fama für Deutsch-Rußland. – 1806. – B. 2: Mai. – S. 91-118, Juni. – S. 186-211; B. 3 : Juli. – S. 38-51, August. – S. 81-95; B. 4: Oktober. – S. 13-20.

14. [Campenhausen] Fragmenteaus der Brieftasche eines Husarenofficiers, gesammelt in letzten Türkenkriege // Fama für Deutsch-Russland. – 1806. – B. 4 : November. – S. 71-100; Dezember. – S. 166-198; 1807. – B. 3 : Juli. – S. 31-58, August. – S. 93-130, September. – S. 170-198; B. 4: Oktober. – S. 1-26.

15. Der letzte polnische Krieg, von einem Augenzeugen, dem Kavalleriemajor P. Campenhausen // Fama für Deutsch-Rußland. – 1807. – B. 3. – S. 138-170; B. 4, 1807. – S. 33-68, 81-106.

16. Campenhausen P. B. Freiherr von. Einige geographische Bemerkungen, Rußland überhaupt betreffend // Nordisches Archiv. – 1805. – B. 3 : Juli. – S. 1-57.

17. Campenhausen P. B. Kurze Geschichte der Raskolniki // Nordisches Archiv. – 1805. – В. 4. – Dezember. – С. 141-154.

18. Campenhausen P. B. Freiherr von. Kurzgefaßte Geschichte der Saporoger Kosaken // Nordisches Archiv. – 1808. – В. 3 : September. – С. 194-207.

19. Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, о их учении, делах и разногласиях; собранное из потаенных старообрядческих преданий, записок и писем церкви Сочествия Святого Духа, что на большой Охте, протоиереем Андреем Журавлевым. – С.-Пб: при Императорской Академии наук, 1795. [В 4 ч. Ч. 1-4]. 2-е изд., испр. и умножено прибавлениями.

20. [Campenhausen] Bemerkungen über die Bewohner der Krimm. Von dem Russisch-Kaiserlichen Kollegienrath Guckenberger // Nordisches Archiv. – 1805. – В. 3: August. – С. 110-138.

21. Сапожников И. Каушаны во второй половине XVIII века: дворец Кырым Герай хана и другие сооружения // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 3 (6). – С. 194-229.

22. Сапожников И., Левчук В. Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н. А. Маркса // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5).

23. Сапожников И., Левчук В. Исследования и описания места лагеря Карла XII в Варнице в 1810-х – 1850-х гг. // Situl istoric Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varnița. Restaurarea memoriei / The historic site of the Camp of Swedish King Charles XII at Varnița. Recovery of the memory. – Kishinev – Chiinău, 2016. (в печати).

24. Кампенгаузен (Бальтазарфон Campenhausen, 1746-1807) // Энциклопедический словарь. – С.-Пб.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 14. – 1895. – С. 215.

25. Кампенгаузен Ф., фон. // История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах. – Т. I. – Ч. I: 1801-1856. – М.: Книга, 1977. – С. 49.

26. Chirtoagă I. Târguri șicetăți din sud-estul Moldovei : sec. al XIV-lea – începutul sec. al XIX-lea. – Chișinău, 2004.

27. Сапожников И.В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории и картографирования в XVIII-XIX вв. // Матери-

алы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – 2011. – Вып. 12.

28. Красножон А. Церква Стефана Великого в Білгороді-Дністровському // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2013. – Т. 2.

29. Постернак В. Измаил Гечиди: история Измаила и его земель в XVI – начале XIX в. – Харьков, 2015.

30. Freyherr von Campenhausen Pierce (Peter) Balthasar. Sohn von Johann Cristoph // Recke J. F. von, Napiersky K. E. Allgemeines schriftsteller- und gelehrten-lexikon der provinzen Livland, Esthland und Kurland. – Band 1: A – F. – Mitau, 1828. – S. 329-330.

31. Freyh. v. Campenhausen Pierre Bths. // Meusel J. G. Das gelehrte Teutschland im neunzehnten jahrhundert. – B. 10. – Lemgo, 1829. – S. 470

32. Список воинскому департаменту и находящимся в штате при войске, в полках, гвардии, в артиллерии и при других должностях генералитету и штаб-офицерам, также кавалерам Военного ордена и старшинам в иррегулярных войсках на 1792 год. – С.-Пб.

33. Список воинскому департаменту и находящимся в штате при войске, в полках, гвардии, в артиллерии и при других должностях генералитету, шефам и штаб-офицерам, также кавалерам Военного Ордена и старшинам в иррегулярных войсках на 1795 год. – С.-Пб.

34. Список воинскому департаменту и находящимся в штате при войске, в полках, гвардии, в артиллерии и при других должностях генералитету, шефам и штаб-офицерам, также кавалерам Военного Ордена и старшинам в иррегулярных войсках на 1796 год. – С.-Пб.

35. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1789. – С.-Пб.

36. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1795. – С.-Пб.

37. Lafitte-Clave. Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. – Istanbul, 1998.

*Аліса Ложешник,
аспірант кафедри історії України,
провідний бібліотекар Наукової бібліотеки ОНУ
ім. І. І. Мечникова*

СТАРШИНА БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА 1793 Р.

Історія козацьких військ на півдні України після 1775 р. привертала та продовжує привертати увагу дослідників минулого. Важливою складовою дослідження козацьких формувань регіону після зруйнування Запорозької Січі є археографічна діяльність: пошук та публікація писемних джерел, що дозволяють переосмислити і по-новому інтерпретувати окремі історичні події. Перші літературні згадки про старшину Бузького війська належать Є. Загоровському [1], Є. Зябловському [2], А. Скальковському [3;4;5], В. Лобачевському [6]. Цінний фактологічний матеріал знайшов місце в працях А. Петрова [7] та О. Михайловського-Данилевського [8]. У них, зокрема, згадуються отамани війська – І. Касперов, І. Краснов, П. Скаржинський. Певний інтерес для дослідника являє замітка-коментар А. Рудковського [9] до опублікованого в «Київській старовині» документа про участь бузьких козаків у Вітчизняній війні 1812 р.

Розглядаючи розбіжність у поглядах вчених, дослідниці історії козацьких формувань на півдні України О. А. Бачинська вказує на те, що А. Скальковський та В. Лобачевський користувалися одним і тим самим джерелом – наказом Олександра І від 8 травня 1803 р. про відновлення Бузького козацького війська, який передавав його історію у спотвореному вигляді [10. 47]. Названих авторів наслідував і Є. Зябловський, який користуючись наказом Олександра І від 8 травня 1803 р. про відновлення Бузького війська, зазначав, що воно об'єднувалось під керівництвом «польського емігранта» П. Скаржинського.

Щоправда, дещо пізніше у своїх дослідженнях О. Петров, використовуючи документальні матеріали військово-вченого архіву Головного штабу, зробив ряд висновків про причини

створення та ліквідації війська, вказавши на те, що наказ торкаючись історії війська, спотворював її окремі сторінки. Але разом з тим, версія про іноземне походження і комплектування війська, канонізована вищезгаданими авторами, деякий час поширювалась в дореволюційній історичній літературі.

Різноманітні відомості про отаманів знайшли відображення і в мемуарній літературі XIX ст. Значний інтерес являють, наприклад, записки одного з сучасників і свідків збройного повстання Бузького війська 1817 р. А. Пишевича [11].

В XX ст. історики більше уваги почали звертати на біографії старшини Бузького війська. Серед таких досліджень слід виділити праці О. Д. Багалій-Татарінової [12], І. О. Гуржія [13], В. М. Глинки [14], де на основі архівних джерел висвітлено участь війська у бойових діях під проводом І. Краснова та М. Кантакузена. Деякі нові архівні матеріали з історії війська увійшли до праці О. І. Дружиніної [15] та І. О. Хіоні [16, 17].

Суспільно-політичні зміни в Україні 90-х рр. XX ст. відкрили нові можливості для вивчення історії українського козацтва [18, 19]. На основі широкого кола архівних джерел, дослідила постать П. М. Скаржинського О. Дорошенко [20, 21].

Під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Бузьке військо на чолі з отаманом П. Скаржинським (у складі Катеринославської армії - «Армії Потьомкіна») діяло в пониззі Дністра та Дунаю. Хоча за чисельністю козаків, які брали участь в бойових операціях, з його кінної команди можна було скласти козацький корпус, діяло військо у складі змішаних оперативних груп. 27 червня 1788 р. бужці зустрілися з турецькою армією. Ось як описував це генерал О. Суворов: «Учора, о другій годині після обіду, із Очакова виїхали до 50 кінних турків, відкриваючи шлях для 500 піхотинців. Бузькі козаки на чолі з полковником П. Скаржинським (60 кінних козаків, 100 піхотинців), тричі вступали у бій, вибиваючи невірних зі своїх пунктів» [22, 322]. Подібні успішні бої з турками спостерігалися до зими. З боями козаки дійшли до турецької фортеці Бендери, відзначилися у боях на території сучасної Молдови: полк П. Скаржинського брав участь у штурмі Акермана. У вересні 1789 р. козаки взяли участь в облозі та здобутті фортеці Хаджибей [23, 222- 223, 263-264].

Бузьке козацьке військо, сформоване на півдні України на основі Бузького козацького полку, організованого у 1769 р. з українців, молдован, волохів, угорців, поляків та інших задунайських християн, зайняло гідне місце серед південноукраїнських військ [24. 198]. Під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. його старшина приймала активну участь у бойових діях, зокрема при штурмі Очакова [23. 222-223, 263-264; 17. 127; 19. 34], Бендер [22. 322] та Ізмаїла [25. 61, 69].

В XIX – XX ст. Бузькому війську вчені присвятили ряд своїх археографічних публікацій, низка з яких стосувалася процесу формування, участі в бойових діях та ролі старшини в історії війська [23; 22. 18]. Одними з важливих документів, з яких можна почерпнути відомості про сімейний стан та походження старшини, про їхню участь у бойових діях та у прикордонній службі є формулярні списки.

Читачеві пропонуються формулярні списки старшини Бузького війська за 1793 р., які зберігаються в Російському Державному військово-історичному архіві (Москва), у фонді «Офіцерській реєстр» (Ф. 490), що містить у собі формулярні списки і місячні рапорти іррегулярних (козацьких) військ. Кожен документ фонду розглядається як самостійна одиниця з власним номером і супроводжується редакційним заголовком. У заголовку зазначено дату (рік, місяць, день) написання та назву списку. Усі документи датовані за старим (юліанським) стилем, поділені за козацькими чинами і розміщені за хронологічною ознакою. Текст поданих документів друкується вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу. Вони розбиті на речення і абзаци відповідно до компонентів умовного формуляра.

Додаток

Послужной список о службе достоин бугского
казацкого полка подпоручиков и в тех чинах
состоящих их сотниках. 13 мая 1793

Подпоручики

1. Осип Иванов.

Возраст: 48 лет. Происхождение: нации венгерской.

Владения: имеет поместье в Екатеринославском наместничестве, в станице Федоровской.

Чины и звания, дата их присвоения.

16 мая 1774 – пятидесятник;

1 мая 1788 – хорунжий;

27 февраля 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

В мае 1786 находился у содержания по границе турецкой стороны кордонной стражи;

29 июня 1789 находился при осаде Очакова, а 6 декабря в штурме и взятии оного, где при затоплении пороха был ранен в плечо, грудь и правую ногу;

в 1789 – под Бендерами в сражениях;

1790 – под Измаилом участвовал в осаде, 11 декабря в штурме и взятии оного, где и был ранен в левую ногу навывлет;

1791 – в Молдавии;

1792 – в Польше.

2. Степан Жекул

Возраст: 28 лет. Происхождение: нации волошской.

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает.

Владения: помещик Екатеринославского наместничества станицы Новогригорьевской.

Чины и звания, дата их присвоения.

9 января 1788 – хорунжий;

27 февраля 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

В 1788 в Очакове участвовал во многих сражениях с неприятелем, в осаде и штурме оного;

в 1789 был под Бендерами до преклонения оного;

1790 – под Измаилом в осаде и штурме оного;

1791 – в Молдавии под Сегетом;

1792 – в Польше на кордонной службе.

3. Федор Янчков

Возраст: 25 лет. Происхождение: из малороссийской шляхты.

Чины и звания, дата их присвоения.

1 мая 1788 – хорунжий;

27 февраля 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

29 июня 1788 – находился в Очакове;

в 1789 – в Бендерах в партиях;

1790 – под Измаилом;

1791 – в Молдавии у содержания Днестровских кордонов;

1792 – в Польше.

4. Василий Воскобойников

Возраст: 30 лет. Происхождение: великорусской нации.

Владения: жилой дом в Елисаветградском уезде, станице Красносельской.

Чины и звания, дата их присвоения.

1 января 1788 – пятидесятник;

1 мая 1788 – хорунжий;

27 декабря 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

1788 – находился под Очаковом;

1789 – в Бендерах, в партиях и сражениях с неприятелем;

1790 – под Измаилом в шеремичиях и приступах, 11 декабря – в штурме и взятии оного;

1791 – в Молдавии;

1792 – в Польше на кордонной страже.

5. Алексей Латка

Возраст: 23 года. Происхождение: нации польской.

Чины и звания, дата их присвоения.

1 декабря 1788 – пятидесятник;

1 мая 1788 – хорунжий;

24 декабря 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

С 29 июня 1788 по 30 декабря 1788 – находился при осаде Очакова, в партиях и сражениях с неприятелем;

1789 июня с 29 по 1 ноября – под Бендерами в поражении неприятеля до преклонения оного;

1790 – под Измаилом при осаде и взятии оного;

в 1791 – в Молдавии под Сегетом;

1792 – в Польше на кордонной службе.

6. Данило Громатин

Возраст: 49 лет. Происхождение: из польской нации.

Чины и звания, дата их присвоения.

24 апреля 1788 – сотенный атаман;

1 мая 1788 – хорунжий;

24 февраля 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

С 29 июня 1788 по 30 декабря 1788 находился при осаде Очакова, в партиях и сражениях с неприятелем;

1789 июня с 29 по 1 ноября – под Бендерами в поражении неприятеля до преклонения оногo;

1790 – под Измаилом при осаде и взятии оногo;

в 1791 – в Молдавии под Сегетом;

1792 – в Польше на кордонной службе.

7. Никита Ставицкий

Возраст: 40 лет. Происхождение: из малороссиян.

Владения: имеет жилой дом в станице Новогригорьевской.

Чины и звания, дата их присвоения.

5 марта 1788 – урядник;

4 июня 1789 – хорунжий;

27 февраля 1790 – подпоручик.

Место и время прохождения войсковой службы.

С 29 июня 1788 по 30 декабря 1788 – находился при осаде Очакова, в партиях и сражениях с неприятелем;

1789 июня с 29 по 1 ноября – под Бендерами в поражении неприятеля до преклонения оногo;

1790 – под Измаилом при осаде и взятии оногo;

в 1791 – в Молдавии под Сегетом;

1792 – в Польше на кордонной службе.

8. Алексей Хмельницкий

Возраст: 30 лет. Происхождение: из польской шляхты.

Владения: помещик брата в Херсонском уезде в деревни брата Черноморской армии служащего капитана Хмельницкого.

Место и время прохождения войсковой службы.

Находился у содержания над Бугом от турков кордонной стражи;

в 1788 июня 28 – в походах под Очаков, при осаде ноября 6 и на штурме и взятии оногo;

1789 – под Бендерами в партиях и сражениях;

1790 – под Измаилом, 10 ноября в сражениях, а потом 11 декабря в штурме;

1791 – в Молдавии под Сегетом;

1792 – в Польше в содержании кордонной стражи.

Сотники

1. Матвей Газда

Возраст: 45 лет. Происхождение: из сербского шляхетства закона

греческого.

Чины и звания, дата их присвоения.

1 февраля 1788 – корнет;

11 июня 1788 – переведен в бутский казачий полк;

11 декабря 1790 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы.

С 1 июня 1788 по 10 ноября 1788 находился при осаде Очакова;

1789 был под Бендерами;

1790 находился под Измаилом в партиях, а потом и на штурме оного;

1791 – в Молдавии;

в 1792 – в Польше у содержания стражи кордонной службы.

2. Евстафий Фурка

Возраст: 33 года. Происхождение: из молдавской шляхты.

Владения: имеет жилой дом в станице Федорьевской.

Чины и звания, дата их присвоения.

2 февраля 1789 – хорунжий;

3 сентября 1789 – полковой писарь;

11 декабря 1790 – сотник;

14 декабря 1790 – прапорщик.

Место и время прохождения войсковой службы.

С 4 мая 1788 по 22 июня 1788 – находился под Очаковом в стычках с неприятелями, 29 июня по 6 декабря находился при взятии оного, где сорванными минами был ранен в левую ногу;

1789 – под Бендерами в разных с неприятелем сражениях до преклонения оного;

10 ноября 1790 – в партиях под Измаилом, где при взятии одного штурмом был ранен в правую ногу;

1791 – у содержания при Днепровской стороне кордонной стражи;

1792 – в Польше у содержания кордонной стражи.

3. Федор Потески

Возраст: 35 лет. Происхождение: из польской нации.

Владения: имеет жилой дом в Херсонском уезде при речке Ельчанка в хуторе Сиваш.

Чины и звания, дата их присвоения.

12 февраля 1781 – пятидесятник;

8 апреля 1788 – хорунжий;

11 декабря 1790 – сотник;

14 декабря 1790 – прапорщик.

Место и время прохождения войсковой службы.

Находился при урочище ... при сражениях и взятии одного;

1788:

29 июня – при Березани при разбитии турецкой конницы;

17 июля – при Очакове при высадке и сражениях;

10 октября – под началом генерал-майора Мануилова в батарее, где и ранен в левую ногу пулей;

28 ноября – близ ... батареи ранен пулей в грудь, был на штурме Очакова;

1789 – под Бендерами в партиях, 17 июня пленил одного турка;

1790 – под Измаилом:

13 августа участвовал при осаждении Измаила;

11 декабря – при взятии штурмом города, где и был ранен легко пулей в голову при взятии в плен султана;

1791 – под Сегетом;

1792 – в Польше на кордонной страже.

4. Василий Колухим

Возраст: 32 года. Происхождение: из поповских детей.

Владения: имеет жилой дом в городе Воронеже.

Чины и звания, дата их присвоения.

8 апреля 1789 – хорунжий;

11 декабря 1790 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы.

1789 – в походах под Бендерами;

1790 – под Измаилом в сражениях ноября 10, а потом 11 в штурме и взятии оного;

1791 – в Молдавии на Сегете до заключения мира с Портой Оттоманской;

1792 – в Польше на кордонной стражи.

5. Спиридон Пузан

Возраст: 25 лет. Происхождение: российский дворянин.

Владения: имеет жилой дом в Киевском наместничестве.

Чины и звания, дата их присвоения.

9 мая 1789 – хорунжий;

11 декабря 1790 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы.

В походах:

1788 января с 1 по 1789 октября 1 – на Кинбургской стороне;

1790 – в сражениях с неприятелем и переправе пленных турок к городу Измаилу: октября 10 при осаде Измаильской крепости, декабря 11 при штурме Измаила;

1791 – при речке Сегете, на неприятельской стороне в кордонной страже; 1792 – при местечке ...усодержании кордонов в стороне бунтующих поляков.

6. Гаврило Сулин

Возраст: 30 лет. Происхождение: нации донской.

Чины и звания, дата их присвоения.

4 мая 1783 – пятидесятник;

6 апреля 1789 – хорунжий;

11 декабря 1790 – сотник.

Место и время прохождения войсковой службы.

В походах:

в 1788 – под Очаковым;

в 1789 – под Бендерами;

1790 – под Измаилом в сражениях с неприятелем 10 октября, 11 декабря в штурме Измаила, где и был ранен саблей в обе руки, в шею, плечи и спину;

в 1791 – при речке Сегет, на неприятельской стороне в кордонной страже;

1792 – при местечке ...усодержании кордонов в стороне бунтующих поляков.

(РГВИА Ф.490 Офицерские сказки, оп. 1, од.зб. 618 за 1793 р. «Сказки конно-егерских полков». – Л. 366 – 372)

Література:

1. Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса: Экономическая типография, 1913. – 34 с.

2. Зябловский Е. Ф. Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и с общим обозрением Европы в статистическом виде. – СПб.: В Морской тип., 1815. – Ч. 3. – 392 с.

3. Скальковский А. А. Еще о бугских казаках // Киевская старина (далі КС). – 1882. – Т. 4, декабрь. – С. 598-603.

4. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. 1. – 386 с.

5. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730 – 1823. – Одесса: Городская типография, 1838. – Ч. 2: с 1796 по 1823 год. – 349 с.

6. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения: литературные наброски о. Владимира Лобачевского // КС – 1887. – № 12. – С. 591-626.

7. Петров А. Н. Война России с Турцией 1806-1812 гг. – СПб.: Военная тип., 1885. – Т. 1: 1806 и 1807 гг. Михельсон и Мейндорф. – 414 с.

8. Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 г. – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – Ч. 2. – 436 с.

9. Рудковский А. Сведения о Бугских казаках // КС – 1882. – Т. 4, ноябрь. – С. 389-391.

10. Козацтво Південної України: кінець XVIII-XIX ст. / Р. Шиян, О. Бачинська та ін.; ред. В. А. Смолій. – Одеса: Друк, 2000. – 281 с.

11. Пишевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы // КС – 1886. – Т. 14, февраль. – С. 387-394.

12. Багалій-Татарінова О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських

рухів на Лівобережній Україні. – Харків: Держвид. України, 1927. – № 5. – С. 93-153.

13. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.

14. Глинка С. Н. Записки о 1812 г. – СПб.: тип. Имп. Российской акад., 1836. – 362 с.

15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775-1800 гг. – М., 1959. – 280 с.

16. Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX вв.): дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1973. – 195 с.

17. Хіоні І. О. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769-1817 рр.) // Український історичний журнал. – 1965. – № 8. – С. 126-128.

18. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII-XIX ст.). – К.: Вища школа, 2011. – 287 с.

19. Шиян Р. І. Козацтво Південної України останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: «Тандем-У», 1998. – 98 с.

20. Дорошенко О. М. Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XIX століття). – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2011. – 164 с.

21. Дорошенко О. М. Петро Михайлович Скаржинський: походження та діяльність // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2008. – Т. 83, Вип. 70: Історичні науки – С. 131-133.

22. Суворов А. В. Сборник документов / под. общей ред.: А. В. Сухомлина, В. Д. Стырова. – М.: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1951. – Т. 2. – 688 с.

23. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. – СПб.: Военная типография, 1894. – Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. – 396 с.

24. Анцупов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем. – Кишинев, 2000. – 290 с.

25. Собрание разных полученных от главнокомандующих армиями и флотами ко двору донесений: с подлинников присылаемых в Имп. Академию наук для напечатания в Ведомостях / [сост. А. М. Грибовский]. – СПб., 1789 – 1791.

*Сергей Аргатюк,
краевед, учитель истории (с. Прилиманское),
Игорь Сапожников,
доктор исторических наук (Черноморск)*

ОЧЕРК ИСТОРИИ СЕЛА БУРЛАЧА БАЛКА

Село, о котором пойдет речь, относится к так называемому «Большому Черноморску», то есть к населенным пунктам и землям, которые находятся в подчинении городского совета этого города. В его состав входят: сам Черноморск, поселки Александровка, Малодолинское, Бурлачья Балка, а также утратившее все статусы село Ильичевка (Старое Бугово). Если прошлое трех первых поселений более или менее известно, то бывшим хуторам не повезло. Поэтому мы решили заполнить данный пробел, описав в общих чертах историю Бурлачье Балки. Это единственный населенный пункт агломерации, который на протяжении большей части своей истории входил в состав Одесского градоначальства. В нем степные хуторяне носили звание мещан, то есть были горожанами Одессы.

Название села происходит от слова «бурлака», которое, по словарю Владимира Даля, значит: «вост. – крестьянин, идущий в чужбину на заработки, особенно на речные суда; южн. – неженатый, холостой, одинокий, бездомок, шатун, побродяга». Именно этот контингент, состоящий в основном из этнических украинцев, главным образом бывших запорожских или черноморских казаков, и собрался в самом конце XVIII в. на землях города Хаджибея – Одессы (с 1795 г.), площадь которых достигала 30 тыс. га.

Интересная легенда из жизни первых жителей Бурлачье Балки приведена в очерке «Из Запорожья в катакомбы»: «Беглые и всякая бурлачня жили в ней и лето, и зиму. Как выпадет бывало, морозная да снежная зима, то бабы бурлаков и просят с детьми в хаты до людей; а мужики так и пропадали на холоде. Разведут, бывало, костры около своих дырявых куреней, да и греются на морозе. Там у них,

рассказывали люди, что старее меня были, и поп свой какой-то был, тоже беглый. Свадьбу справлял не по-нашему. Обведет молодых вокруг дуба да пропоет три раза «Отче наш» – вот и все его венчание. Такая-то кумедия» [1. 1016]. В. Даль в рассказе «Цыганка» (написанном в конце 1820-х гг.) записал: «по другую сторону Люстры (Люстдорфа) селеньице, Бурлацкая Балка, где поселился всякий сброд, так называемые мешчане...» [2. 34].

Первые жители часто селились на земле Хаджибея без спроса, хотя чиновники и пытались хоть как-то этот процесс упорядочить. Так, 14 ноября 1800 г. одесские ратманы (советники) Герист Фохта и Костантин Мавро-Кордато донесли Магистрату, «что при объезде ими городской земли для переписи людей, на ней поселившихся, оказалось более 69 человек, не записанных ни в какое звание, а живущих лишь с позволения смотрителя городской земли» [3. 19]. Не исключено, что среди них были первопоселенцы интересующего нас села, но их имена не названы.

Первое на сегодня письменное упоминание о хуторе Бурлацкий содержится в «Пофамильных списках жителей» 1829 г. [4. 130-130 об.], составленных для генерал-губернатора графа М. С. Воронцова:

№ п/п	Имя и прозвание	дом строил или купил	год	цена (руб.)
1	Вдова Ефросинья Пилипенко	дом строил	1813	-
2	Иван Суровый	дом строил	1820	-
3	Вдова Василия Потапова	дом стоил	1820	-
4	Иван Пилипенко	2 землянки строил	1800	-
5	Игнат Безсилов	дом строил	1817	-
6	Андрей Петриченко	дом строил	1814	-
7	Петр Бурда	дом строил	1826	-
8	Михаил Кривошея	дом строил	1819	-
9	Михаил Руденко	дом строил	1827	-
10	Осип Баринов	дом строил	1826	-
11	Василий Загороднюк	дом строил	1819	-
12	Герша Лернер	дом строил	1818	-
13	Роман Калниболоцкий	землянку купил	1818	50

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

14	Ян Лозовой	2 землянки купил	1813	300
15	Вдова Мария Мошкова	землянку купил	1812	150
16	Карп Шмальченко	землянку купил	1820	300
17	Дмитрий Марченко	землянку купил	1821	200
18	Лукьян Демчук	землянку строил	1820	-
19	Павел Афинисенко	землянку строил	1823	-
20	Григорий Руденко	дом строил	1828	-

В 1800 г. в Бурлачъей Балки поселился И. Пилипенко. Его можно считать основателем этого поселения, хотя нельзя исключить, что люди жили тут и до него, да и сам он мог поселиться ранее им же указанной даты.

В начале 1990-х гг. краевед Р. А. Шувалов провел анализ фамилий из этого документа и пришел к выводу, что более 70% жителей одесских хуторов были украинцами [5. 44]. Немецкий путешественник Г. Коль записал в 1837 г., что напротив Александровки, на берегу Сухого лимана находится село Бурлачья Балка, «населенное малороссами» [6. 242].

Значительная часть одесских украинцев того времени были бывшими казаками Черноморской (Одесской) команды. Так, в приведенном списке упомянут Р. Калниболоцкий, который есть и в перечне казаков этого подразделения, «остающихся при городе Одессе» в 1797 г. (ему было 40 лет, он был холост) [7. 191]. В 1870-х гг. в селе жили два его сына, а в начале XX в. – они же и внук. В метрической книге Успенской церкви с. Татарка упомянут одесский мещанин Степан Романович Ка[л]ниболоцкий и его жена Фекла в связи с рождением 1 мая 1852 г. дочери Ефросиньи [8. 880 об.-881]. В раскладочных ведомостях об уплате налогов одесских мещан, живущих в Бурлачъей Балке, отмечены: Степан Калниболоцкий – на 1873 г. имущество оценивалось в 2900 руб., а в позже – в 216 руб. (1878-1890 гг.) и 150 руб. (1891 г.); Даниил Калниболоцкий – на 1884 г. в 210 руб., а на 1892 г. – в 162 руб.; Кирилл Калниболоцкий – на 1893 г. – 96 руб. [9].

В 1830 г., в связи с созданием Одесского уезда, власти провели узаконивание собственности на землю по всему градоначальству и за мещанами Бурлачъей Балки закрепили участки площадью по 8 дес. 1548 кв. саж. на двор (при норме

до 50 дес.). Сокращение площади общей «дачи» хуторов во многом объясняется тем, что земли вокруг нее еще ранее начали раздавать частным владельцам. На 1809 г. в балке Сухого лимана участки имели купцы Томилин, Инглези и Берде, на берегу Сухого лимана – купцы Колич, Нейдзер, А. Попов, Ф. Чемаподский, Н. Лигди, К. Сапоаниоди, коллежский ассесор Хорват, мещане Иван, Андрей и Василий Коломийченко, М. Колесников, В. Горбатенко, С. Никонов [10. 21-22 об.]. По «Генеральному плану Одессы» 1835 г., севернее х. Бурлацкого, на берегу лимана находились участки вдовы С. Лозовского (№ 67), Хорвата (№ 68), Г. Колича (№ 69) и купца В. Алексеенко (№№ 70-71) площадью от 15 до 125 дес., а южнее – А. Петренко (№ 141 – 1 дес. 1978 кв. саж.) [11].

Детальная ситуация на землях Бурлацких хуторов зафиксирована на «Плане селений Бурлачья Балка и Сухой Лиман» 1830 г. землемера К. Калиновского. К нему приложена «легенда», в которой указано: «24 двора 31 одесских мещан-хозяев, поселившихся на городской земле, и 7 мещан не имевших домов; распашной земли, назначенной в отделениях 11-десятинной пропорции жителям хуторов Бурлачей Балки – 219 дес.; земли под усадьбами 46 дес. 1375 кв. саж.; распределенных дялянками удобной 208 дес.; неудобной 4 дес.» [12].

Данные о дате основания села и фамилиях первых обитателей Бурлачей Балки могли бы дать надписи на памятниках кладбища Бурлачей Балки. В 1996 г. И. В. Сапожников провел специальные разведки, которые показали, что в начале 1970-х гг., при строительстве паромной переправы Ильичевск – Варна, наиболее старая (юго-западная) часть кладбища была разрушена. Из нескольких сохранившихся каменных надгробий лишь три можно было связать с первой половиной XIX в. Все они были лишены надписей, а на одном можно было прочесть дату – «1829» [13. 64-65].

С начала XIX в. данный населенный пункт, административно, вместе с 11 другими селениями, входил в состав IV (Дальницкого) участка Одесского градоначальства (селения на городской земле) [14. 263], а в начале XX в. оказался приписанным к Одессе, входя в 15-й судебно-следственный и

7-й мировой участок (судебный пристав в 1901 г. Н. Д. Герардов) [15. 20].

В 1857 г. мещане Бурлачих хуторов владели 267 дес. 2388 кв. саж. земли [16.13], а в 1858 г. в них было 300 жителей (148 муж. и 152 жен.) в 60 дворах [17. 41]. Правда, в 1869 г. там же почему-то насчитали 48 домов (из них 24 каменных) [18. 35-37], а по переписи 1892 г. тут обитало уже 518 чел. Более точная перепись 1897 г. показала в с. Бурлачья Балка 533 чел. (265 муж. и 268 жен.), а в прилегающих хуторах Бурлачих – еще 81 чел. (46 муж. и 35 жен.) [19]. По данным того же года, смертность здесь составляла 38,6 чел. (из расчета на 1000 чел.) [20. 9]. Судя по топографическим картам, дальнейшее развитие села имело такую динамику: 1917 г. – 99 дворов; 1929 г. – 204 двора; 1957 г. – 120 дворов; 1975 г. – 304 двора.

В уже упомянутых раскладочных ведомостях имеется список владельцев недвижимости Бурлачьею Балки на 1873 г.: жена подполковника Смирнова, мещане – С. Данилевская, С. Лозовская, Матрена и Максим Руденко, Василий и Лаврентий Филипенко, Платон и Николай Мартыненко, С. Панасенко, М. Попик, Л. Пахомов, Роман и Клим Безсаловы, Тимофей и Демьян Петриченко, Арсений и Степан Неделка, Михаил и Максим Кривошея, Яков, Иван и Григорий Стыцюры, Е. Звягинов, С. Кваша, Г. Ефимцев, А. Демьянчук, Д. Марченко, Данило и Степан Калниболоцкие, Я. Мех, Панайоти Василий Ивановы, Т. Лернер, Н. Горголенко, П. Суровый, купеческий сын П. Бурда, греческий подданный Э. Вучина [21. 33-34].

К 1911 г. список несколько изменился: Степан, Нестор и Дмитрий Неделко, Павел и П. Звягинцевы, Николай, Платон, Григорий и Федор Мартыненко, Сергей и Анастасия Ефимцевы, Степан, Даниил и Кирилл Калниболоцкие, Василий, Степан и Панайот Ивановы, Д. Мочульский, Н. Горголенко, А. Риценко, Д. Петриченко, Семен, Онуфрий, Федор и А. Мех (Меховы), П. Демьянчук, Кирилл, Денис, Иван и А. Марченки, Семен и Степан Кривошея, М. Кваша, Андрей, Иван, Алексей и М. Стыцюра, Е. Тартаковская, Кондрат, Афанасий и Г. Руденко, А. Бурда, Тимофей, София и Федор Петриченки, Константин, Кузьма, Алексей и Евдо-

кия Филиппенко (Филипченко), Афанасий, Клим и Д. Безсаловы, Небжедовская, К.Шкодидов, М. П. Суровый, К. Попандопуло, И. Иванов, А. Д. Карцев, Василий, Никифор, Митрофан, Евстафий и П. Попик, Е. Запорожченко, С. Панасенко, И. Зелинский, Т. Лернер, А. Рабинович, Г. Шехтер, Б. Циммерман [22. 269-271].

В 1914 г. в урочище Бурлачья Балка отмечены землевладельцы: Бланк Лиза Марковна; Блумберг Леонтий Карпович; Барбалат Герш Пин.; Бурда Афанасий Петрович; Безсалов Демьян Григорьевич; Безсаловы Афанасий и Харитон Климовичи; Безсалов Никита Афанасьевич; Вурстер К. и Ф., Фом. и Фот, Амалия Фомины; Гладыш Олимпиада Сергеевна; Гольгубер Гелда Соломонович; Горголенко Григорий Иванович; Горгиленко Никифор; Горголенко Пелагея Семеновна; Демьянчук Павел Иванович; Демьянчук Митрофан и Георгий Антоновичи; Даниленко Михаил Иванович; Запора Лука Войцехович; Звягинцевы Павел и Петр Григорьевичи; Звягинцев Иван Павлоаич; Ефимцев Василий Григорьевич; Ивановы Степан и Федор Пантелеймоновичи; Иванов (Лозовский) Иван Васильевич; Иванов Василий Васильевич; Кваша Максим Алексеевич; Кваша Василий и Михаил Максимовичи; Калниболоцкие Филипп и Авраам Степановичи; Калниболоцкие Гавриил и Максим Даниловичи; Калниболоцкий Максим Кириллович; Калниболоцкий Иван Максимович; Калниболоцкий Аксентий Васильевич; Кливцов Аксентий Климович; Крахмальная Ривка Янк.; Кривошея Алексей Елеонович; Кривошея Николай Семенович; Кривошея Степан Дмитриевич; Кривошея Степан Михайлович; Кривошея Диомид и Тимофей Степановичи; Коневский Петр Борисович; Корженко Клим и Тимофей Григорьевичи; Кухта Степан Калистратович; Леонтьева Магдалина Федоровна; Лерно Кр. Янк.; Лернер Шоиль Тодорович; Маслова Агафия Кирилловна; Матвиевич Александра Павловна; Мартыненко Николай и Платон Васильевичи; Мартыненко Константин и Порфирий Платоновичи; Мартыненко Василий Григорьевич, Мартыненко Акил. Прокопьевич; Марченки Кирилл и Дионисий Дмитриевичи; Мельниченко Аксентий Сафронович; Мех Федор Семе-

нович; Мех Павел Онуфрієвич; Мех Лукьян Климович; Мехов Афанасий и Петр Яковлевичи; Мехов Иван Петрович; Мехов Кирилл Федорович; Морозов Демьян Иванович; Мочульские Дмитрий и Михаил Дмитриевичи; Мочульская Ольга Дмитриевна; Мочульский Владимир Михайлович; Неделко Пантелей Степанович; Неделко Спиридон Дмитриевич; Неделко Нестор и Дмитрий Арсеньевичи; Неджибовская Марфа Лаврентьевна; Панасенко Иван Степанович; Панасенко Акулина Михайловна; Панасенко Господин Степ.; Панасенко Владимир Иосифович; Петриченко Григорий Домникиевич; Петриченко Тимофей Андреевич; Петриченко Федор; Попик Евстафий и Ларион Михайловичи; Попик Иван Степанович; Попандопуло Константин Юрьевич; Самойлов Абрам Гершович; Стыцюра Алексей, Митрофан и Андрей Григорьевичи; Стыцюра Татьяна Степановна; Суровый Федор Прохорович; Рабинович Абрам Лейбович; Редуница Мария Ивановна; Роценко Антон Никитич; Роценко Параскева Спиридоновна; Руденко Кондрат Васильевич; Руденко Афанасий Захарович; Руденко Иван Афанасьевич; Ткачукова Ефросинья Семеновна; Филипенко Архип Константинович; Филипенко Кузьма Феофилович; Филипенко Иларион Дмитриевич; Филипенко Игнат, Василий и Иван Алексеевичи; Филипенко Дмитрий Васильевич; Филипенко Алексей и Евдокия Лаврентьевичи; Шкодило Демьян Данилович; Штыхнова Никл. Антоновна; Щуплякова Дарья Семеновна [23. 367-370].

Фамилии владельцев частных хуторов при Бурлачей Балке указаны в адрес-календарях за разные годы. В 1904 г. на берегу Сухого лимана были наделы: наследников Вирта, Я. Рабиновича, Ф. Вурстера, Г. Рахата, М. Раухвергера, Г. Шехтера, Л. Блюмберга, Н. Баранника, И. Гофа, А. Шамие, Н. Воскресенского, В. Пташникова, М. Павлова, Н. Даниленко, А. Духновского (от 1 до 7 дес. земли) [24. 115].

Отдельные зарисовки о Бурлачей Балке имеются в сообщениях военных статистиков. Близость Одессы, в которой располагался штаб войск Одесского округа, способствовала тому, что в определенные периоды, в основном в годы российско-турецких войн, в селениях от Одессы до Днестра

размещали армейские подразделения. В конце 1876 г. здесь квартировали солдаты 8-й роты Можайского пехотного полка. В начале XX в. для кадетов училищ Одессы ввели экскурсии по ее окрестностям, в том числе в Бурлачью Балку. В одном из «Педагогических сборников» есть отчет об экскурсии, которая состоялась в 1905 г.: «...для первой экскурсии с ночевкой в селение Бурлачья Балка кадеты были разбиты на две группы: более сильные и выносливые были отправлены кружным путем по морю и лиману, куда должны были на руках перетащить лодки через песчаный перешеек, а младшие – прямой дорогой через Люстдорф. Выступив 13.06, после раннего обеда, обе группы соединились в Люстдорфе. После купания и чаю группа старших отправилась на лодках дальше, взяв себе «пассажиров» самых слабых кадет. Младшие оставались еще часа 1½ в Люстдорфе. Так как иначе они пришли бы в Бурлачью Балку много раньше старших; отдохнув там, они, при подводах с провизией, дровами и водой, двинулись в путь. Каждый кадет нес скатанную шинель; двоих все-таки пришлось посадить на подводы. Пешая партия все же прибыла на час раньше морской, так как последней приходилось выгребать против волны, и перетаскивание лодок из моря в лиман досталось не легко. Соединившиеся партии выбрали место для бивака среди чахлых деревьев, рассаженных морской ротой на берегу. Кадеты разбили палатки, но устлать их соломой не удалось; страшный неурожай не позволял крестьянам продать ни клочка соломы. Впервые здесь пришлось видеть кадетам голые, не убиравшиеся поля, на которых даже скоту нечего было есть...» [25.112-113].

Расположение Бурлачей Балки (на берегу Сухого лимана неподалеку от Черного моря) способствовало развитию рыболовства. Во второй половине XIX в. источники сообщали, что «Gobius [бычки] и Platessa [морская камбала] попадают в Сухом лимане в большом количестве. Жители Бурлачей Балки занимаются здесь постоянно рыболовством. Рыба, ловящаяся в этом лимане, пользуется преимуществом на одесском базаре, так как ее поставляют сюда очень часто в живом состоянии» [26.18]. Основным занятием жителей

оставалось огородничество (выращивали картофель, лук, огурцы, томаты, свеклу, морковь). Массивы огородов (часто поливных) были расположены в селах Татарке, Великий Дальник, Клейн-Либентале, у Болгарских хуторов, огородничеством занимались и в других пригородных селах: Люстдорфе, Сухом Лимане и Бурлачьей Балке [27. 232]. В конце XIX в. огородники Бурлачьей Балки «высевали из года в год семена томатов собственного сорта, представлявшего смесь, кажется «Чудо рынка» и какого-то ребристого грубомясого» [28. 537].

Дети обучались в народном училище (приходской школе). Дата его открытия неизвестна, но в 1873 г. в нем было 19 учеников (13 мал. и 6 дев.). В 1879 г. школу закрыли из-за разброшенности хуторов и недостатка детей, а вторично открыли в 1885 г. В ней была одна классную комнату площадью 11,5 кв. м и учитель-священник Вучетич, служивший на две школы (вторая, Приморская, находилась в Одессе). В 1890 г. в школе училось 26 детей (17 мал. и 19 дев.) в двух отделениях (в I – 14 мал. и 16 дев.; II – 3 мал. и 3 дев.). 24 из них были православными. По социальному происхождению были: из дворян – 1, из мещан – 21, из крестьян – 2. Смета на расходы по училищу составляла 1300 руб. (в 1889 г.) и 1380 руб. (в 1890 г.): зарплата учителей – 820 руб.; наем помещения – 150 руб.; отопление – 100 руб.; хозяйственные расходы – 28 руб., ремонт – 30 руб.; учебные пособия – 20 руб. Школа находилась в доме, арендованном у Д. Д. Мочульского [29. 37-38, 41-42, 49, 58, 79, 86]. Судя по плану 1891 г., дом этот стоял к западу от сельского кладбища. Владелец дома служил присяжным поверенным при Одесском окружном суде, а жил в Одессе в собственном двухэтажном доме (Каретный переулок, дом № 3) [30. 257; 31. 327; 32].

Закон Божий в школе преподавали священники. Среди них был Г. Г. Буримович (1845-1876), которого с 1867 г. определили настоятелем Успенской церкви в с. Татарка, а с 1868 г. – законоучителем в начальных народных училищах сел: Татарки, Сухого Лимана и Бурлачьей Балки. Позже тут учительствовал В. П. Нежданов (1851-1890). После окончания курсов при Одесском уездном училище 28.06.1871 г., его на-

значили исполнителем дел учителя в приходское училище с. Дальника, откуда с 12.04.1872 г. он был переведен в Большой Фонтан. С 1 сентября того же года В. П. Нежданов получил назначение в начальное училище с. Кривой Балки. В начале 1880-х гг. он преподавал в приходских училищах предместий: Куяльницком, Кривобалковском, в селах Татарке и Бурлачьей Балке, а после рукоположения в сан священника в 1886 г. был определен настоятелем новопостроенного Свято-Пантелеймоновского храма на Андреевском (Куяльницком) лимане, где служил до своей смерти. Его дочь А. В. Нежданова (1873-1950 гг.), стала известной певицей, народной артисткой СССР.

С 1888 по 1895 г. законоучителем в Татарке и Бурлачьей Балке был А. О. Новицкий (1861 г.р.) – священник Успенской церкви с. Татарка [33. 65, 323, 334]. В 1891 г. в Бурлачьей Балке появилось новое здание земской школы – одно из 10 однотипных, возведенных к 10-летию царствования Александра III во всех пригородах Одессы за счет города. Этому способствовал архиепископ Херсонский и Одесский Сергей (Н. Я. Ляпидевский). На открытии школы присутствовал одесский городской голова Г. Г. Маразли [17. 41]. В 1911 г. о школе сказано: «начальное училище №58 в городском доме. Заведующий – священник Алексей Вржевский» [34. 179]. Аналогичное строение сохранилось в с. Сухой Лиман. Еще в 1990-х годах сообщалось: «Под Одессой до сих пор стоят – в поселках Бурлачья Балка и Сухой Лиман – одинаковые земские школы. В высоких классах акустика как в опере, на втором этаже квартира для учителя» (сейчас бывшее здание первой из них перестроено под церковь) [35. 250]. Накануне 1917 г. жители села начали собирать деньги на сооружение церкви Казанской иконы Божьей Матери [36. 379].

В начале XX в. из Одессы в Бурлачью Балку добирались на открытых дрожках, запряженных лошадьми. Такса извозчиков составляла 3 руб. [37. 124]. Ближайшая трамвайная остановка находилась в Люстдорфе, а станцию железной дороги открыли в Сухом Лимане около 1916 г. Интересны воспоминания жительницы Одессы А. А. Крыжановской: «Александр и Матрена жили на хуторе. Там у них были дом

и огород... У них был кусок помидорного поля, где они сажали помидоры отдельно от других овощей. Место называлось баштан. Это было под Одессой, на Бурлачье Балке... Они возили нам и другим городским жителям молоко» [42. 261].

Имеются данные о некоторых жителях Бурлачей Балки – участниках I мировой войны – ефрейторе С. П. Мехове, рядовом И. А. Руденко (ранены в боях 14.11.1914 г.) [38.13521]. В 1918 г. в селе сохранялось уездное и волостное управление, Бурлачья Балка оставалась в составе Дальницкой волости Одесского уезда. После создания в 1923 г. Одесского района село стало центром сельсовета (Бурлачья Балка, Сухой Лиман; хутора Мармусевича, Вейнера, Игнатенка, Учебно-виноградная станция) [39. 82-83].

13 сентября 1919 г. в селе при загадочных обстоятельствах погиб бывший прапорщик М. М. Дашевский – один из создателей Одесских еврейских дружин и начальник штаба дружин. Они были сформированы для защиты от погромов в 1917 г. По поводу его смерти «Одесский листок» сообщил, что он «был убит злодеями с большой дороги». Похороны М. Дашевского состоялись в Одессе на II еврейском кладбище [40. 34-37].

В начале 1920-х гг. Бурлачья Балка «прославилась» своими фальшивомонетчиками. В книге «Бандитская Одесса» сообщается о выявлении органами ЧК мастерской в Бурлачье Балке, в которой выпускались кредитки всех достоинств, руководил мастерской бывший городской Федоров [41. 97].

После проведенных в 1930-х гг. административно-территориальных изменений село Бурлачья Балка с 02.09.1930 г. вошло во вновь созданный Одесский горсовет, а с 1934 г. Бурлачебалковский сельсовет ввели в состав Одесского пригородного района [36.176]. В начале 1930 г. в Бурлачье Балке создали колхоз «Вольный Бурлак», который вместе с совхозами «Трофимовка», «Ульяновка» и «Хаджибейский» стал базой для выращивания новых сортов винограда. В декабре 1932 г. Институт виноградарства (ныне им. Таирова) высадил на полях Бурлачье Балки саженцы американских гибридных сортов Рипария-Рупестрис [43. 119, 129]. Колхоз

«Вольный Бурлак» сдал государству в 1939 г. в счет плана мясопоставок одну голову крупного рогатого скота и получил за нее 48 руб. 78 коп. За две головы, проданные госзаготовителям и кооперации, было получено уже 255 руб. 40 коп., а за две головы, проданные на рынке – 5066 руб. [44. 123; 204].

Не обошел село стороной и каток сталинских репрессий. В Одесском областном архиве хранятся дела осужденных в 1931 г., в том числе А. А. Стецюра (осужден на 3 года), раскулаченного по ст. 58 УК за «злостное» уклонение от уплаты налогов, невыполнение плана хлебозаготовок, продажу собственного имущества и бегство из села; М. А. Стецюра (1881 г.р.), осужден 23.08.1937 г. к 10 лет ИТЛ [45]. Среди репрессированных были: слесарь колхоза И. Г. Хиони (1914 г.р.), арестованный УНКВД 19.12.1937 г. и приговоренный 15.02.1938 г. к спецпоселению [46. 353]; Г. И. Суровый (1911 г.р.), приговорен 01.11.1937 г. к 10 лет ИТЛ [47]; И. К. Мехов (1899 г.р.), приговорен 05.11.1937 г. к заключению [48].

Небольшое украинское село Бурлачья Балка гордится своей давней и славной историей от первого упоминания «хутора Бурлацкого» в 1800 г.

Литература:

1. Данилов В. В. Из Запорожья в катакомбы // Исторический вестник. – СПб., 1913. – Т. СXXXII (июнь).
2. Даль В. Цыганка // Сочинения Владимира Даля. – Т. 1. – С.-Пб., 1861.
3. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. – Одесса, 1885.
4. Дело Одесской городской управы «Об уравнительном наделении земель Одесских мещан хлебопашцев с последующими к оному двумя Генеральными планами и девятью их известными планами» // Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф. 59. – Оп. 2. – Д. 190.
5. Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини. – Вип. 4. – Одеса, 1993.
6. [Kohl G. G.] Viaggi nella Russia meridionale di G.G. Kohl: Prima versione dal Tedesco di Enrico Valtancoli Montazio. – Fiorentina, 1842.

7. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса, 1998.

8. ГАОО. – Ф. 37. – Оп. 3 а. – Д. 128.

9. Раскладочные ведомости Херсонской губернии города Одессы о государственном налоге и земском в пользу казны и земства сборе определенных на недвижимые имущества...// Прил. к «Ведомостям одесского городского общественного управления» за апрель-май: за 1873 г. – С. 34; за 1884 г. – С. 35; за 1890 г. – С. 39; за 1891 г. – С. 41; за 1892 г. – С. 44; за 1893 г. – С. 46.

10. «Об отводе земель для устройства хуторов в окрестностях г. Одессы». Дело начато 4 августа 1805, окончено 25 сентября 1814 г. // Государственный архив Херсонской области. – Ф.14. – П. 1. – Д. 662.

11. Генеральный план города Одессы с принадлежащею оному землею, разделенную на 6 частей с показанием предместий, селений, хуторов, садов и других казенных и частных заведений. Литографированный с дозволения начальства в 1834 году; Ведомость к литографированному плану Одесской городской земли разделенной на 6 частей с показанием по номерам, кому именно каждой участок принадлежит, количество десятин в нем заключающегося и сколько за оной должно вносить городских повинностей. Сочинено по 31 декабря 1834 год.

12. «План селений Бурлачьа Балка и Сухой Лиман». Землемер К. Калиновский 1830 г. // Одесский историко-краеведческий музей. – Ф. К-II-2. – К. 586.

13. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України: XVIII – перша половина XIX ст. – Одеса, 1997.

14. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1825. – Одесса, 1837.

15. Границы 18 Мировых участков г. Одессы с приложением образцов прошений и договоров. – Одесса, 1901.

16. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России: Херсонская губерния. – Ч. 2. – С.-Пб., 1863.

17. Аргатюк С. С., Левчук В. В., Русев І. Т., Сапожников І. В. Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник. – Одесса-Овідіополь, 2011.

18. Географический и топографический очерк Одесского градоначальства // Памятная книга Одесского градоначальства на 1870 г. – Ч. 2. – Гл. 1. – Одесса, 1869.

19. Пригородные слободы и селения // Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII: Одесса. – [С.-Пб.], 1904.

20. Смертность в пригородных селениях Одесского градоначальства за 1897 год // Смертность и инфекционная заболеваемость г. Одессы за 1898 год: Стат. таблицы / Санитарное бюро Одесского городского общественного управления. – Одесса, 1900. [Авт. предисл. Н. Васильевский].

21. Раскладочная ведомость Херсонской губернии города Одессы о государственном налоге и земском в пользу казны и земском определенных на недвижимые имущества на 1873 год (приложение к «Одесскому листку»). – Одесса, 1873.

22. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1911 г. – Одесса, 1911.

23. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. – Одесса, 1914.

24. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1904/5-й год – Одесса, 1905.

25. М-ий Н. Из отчета о летних занятиях кадет одного корпуса // Педагогический сборник, издаваемый при главном управлении военно-учебных заведений. – С.-Петербург, 1906.

26. Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Т. 10. Вып. II. – Одесса, 1886.

27. Кичунов Н. Огородничество в России // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – Т. 5. – С.-Пб., 1900.

28. Брежнев Д. Д. История распространения и введения в культуру томатов в России // Материалы по истории сельского крестьянства и крестьянства СССР. – Сборн. 2. – М.-Л., 1956.

29. Народное образование в Одессе в ведении городского общественного управления (1873-1889 г.). – Одесса, 1891.

30. Второй отчет Совета присяжных поверенных округа Одесской судебной палаты за 1906-1907 г. – Одесса, 1907.

31. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1908 год. – Одесса, 1908.

32. Каретный переулоч – Об Одессе с любовью! // Код доступа: obodesse.at.ua/publ/karetnyj_pereulok/1-1-0-95.

33. Духовенство Одессы 1794-1925 / Автор-составитель В. А. Михальченко. – Одесса, 2012.

34. Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом «Одесский уезд» на 1911 год. – Одесса, 1911.
35. Роза ветров в Москве: литературный альманах / Ред. М. Котлярский. – Вып. 4-5. – Тель-Авив, 1997.
36. Край-Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району. – Одеса, 2005.
37. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1906 г. – Одесса, 1906.
38. Именной список убитым, раненым и без вести пропавшим нижним чинам. Херсонская, Холмская, Черниговская и Эстляндская губернии. №846. – Петербург, 1915.
39. Одесская губерния. – Ч. 1: Административное описание. – Одесса, 1924.
40. Тинченко Я. Под звездой Давида: еврейские сионистские формирования в Одессе в 1917-1919 гг. // Старый Цейхауз. – 2008. – № 4 (28).
41. Файтельберг-Бланк В., Шестаченко В. Бандитская Одесса. – Кн. 2: Перевертыши. – Одесса, 1999.
42. Крыжановская А.А. Мои воспоминания. Лес // Геопанорама русской культуры: Провинция и ее локальные тексты. – М., 2004.
43. Таиров В. Е. Пески в связи с культурой винограда. – К.-Харків, 1936.
44. Мошков Ю. А. Экономические аспекты становления колхозной системы: информационный потенциал годовых отчетов колхозов 1930-х годов // Экономическая история. – Вып. 12. – М., 2006; (Рос. Гос. архив экономики. – Ф. 7486. – Оп. 3. – Д. 5437).
45. Интерресурс: htm.lists.memo.ru/d31/f270.htm
46. Голобородько И. Национальность: грек – Виновен! – Одесса, 2005.
47. Интерресурс: lists.memo.ru/d31/f416.htm
48. Интерресурс: lists.memo.ru/d22/f340.htm

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

*Андрей Красножон,
заведующий кафедрой истории Украины Южноукраинского
национального педагогического университета им. К. Д. Ушин-
ского, кандидат исторических наук, доцент*

«ОБРЯД ОСНОВАНИЯ ОДЕССЫ»: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Осенью 1995 г. в сквере на углу ул. Ришельевской и Ланжероновской (по нечетной стороне) в Одессе были проведены раскопки под руководством профессора А. О. Добролюбского и О. И. Губаря. Главным результатом работ была объявлена находка обряда «Основания Одессы, места и самого факта ее зарождения» 22 августа 1794 г., фундаментов первого дома, принадлежавшего Г. С. Волконскому (по версии археологов, при закладке дома будущий его владелец торжественно выпил с адмиралом И. Дерибасом бокал шампанского, разбив их о первый камень) [1. 10].

Основанием для подобных выводов послужили артефакты, найденные *in situ* в закладной траншее у основания сооружения: фрагменты двух бокалов, стеклянного подноса, бутылочной пробки, пятак (1784 г.), офицерского кинжала [2. 447]. Дом Г. С. Волконского занимал угловую часть участка № 20 в квартале III [3. 445; 4] (рис. 1), которая соотносится с местом раскопок. В роли ключевого факта исследователи приводят [6; 7] свидетельство о выдаче князю «первого Открытого листа» на владение этим участком 19 августа 1794 г. [8. 350].

Вскоре А. О. Добролюбский, в соавторстве с астрономом А. Челомбитько, попытался обосновать выбор места и времени закладки «первого дома Одессы 22 августа 1794 г.», солярными наблюдениями [9; 10]. Исследователь вычислил «сакральный» и «солярный» центры на карте Одессы в пересечениях «магистральных» улиц города с направлениями на точки восхода Солнца (примерно) 16 января и 22 авгу-

ста. Первый из них совпал с местом фиксации в раскопе «обряда основания Одессы». Второй – с пересечением ул. Пастера и Преображенской [2. 459-462].

Две первые статьи на «солярную тему» вышли в двойном соавторстве в городской прессе. Но в последующих, более заметных научных публикациях, фамилия астронома исчезает, при неизменности расчетно-теоретической базы и первичных выводов [11; 2. 459-462].

В 2002 г., в тройном соавторстве (А. О. Добролюбский, О. И. Губарь, А. В. Красножон) вышла в свет монография «Борисфен-Хаджибей-Одесса (историко-археологические очерки)», с комплексными итогами историко-археологических изысканий в исторической части Одессы (с указанием индивидуального авторства по каждому разделу) [12].

Через 10 лет А. О. Добролюбский переиздает текст этой книги под своим именем, с новым названием и несколькими новыми очерками. Фамилии бывших соавторов упомянуты лишь во «Введении», в числе «самых активных и неизменных помощников» профессора [2. 11-12]. Что объективно отразило, как минимум, мое реальное соучастие в полевых работах и кабинетных изысканиях. Несмотря на впечатляющий объем публикаций, вышедших по теме обряда «основания Одессы», в историографии за 20 лет данное открытие почти не нашло никакого отражения. Из критических замечаний, в частном порядке, мне доводилось слышать лишь сомнения в подлинности находок.

Эти подозрения беспочвенны. Как участник экспедиции 1995 г. я лично зачищал закладную траншею под руководством О. И. Губаря. Это был один из перспективных участков раскопа, свободный от завалов строительного мусора, размером примерно 2,5×1,5 м, в юго-западной части раскопа. С севера, юга и востока он был ограничен капитальными несущими стенами подвального помещения, сложенными из крупных известняковых квадров, а с запада и северо-запада – бровкой. Заполнение представляло собой рыхлый гумусированный слой с многочисленными обломками керамики, посуды, монет первых десятилетий XIX в. В восточной стене, с внутренней стороны, находились следы выломанных ка-

менных ступеней лестницы. Материк зафиксирован на глубине 7 м от современной дневной поверхности и представлял собой слой меотических глин. При зачистке материка вдоль оснований стен зафиксированы контуры траншей для кирпичного ступенчатого фундамента (шириной не более 0,5 м). Находки из траншей, вытянутой вдоль восточной стены, показали, что это закрытый комплекс, не потревоженный с конца XVIII в., что и дало датировку зданию.

Дата определялась по екатерининской медной монете номиналом 5 коп. с датой «1784». Она была найдена в юго-восточном углу траншеи в придонной части, аверсом кверху. Рядом находился сломанный на две части узкий, овальный в сечении металлический предмет длиной не более 20 см. В последующих публикациях он будет интерпретирован как «офицерский кинжал» [2. 447]. Его изображение в научный оборот не введено. В центральной части комплекса, в заполнении, зафиксированы фрагменты ножек и подставок двух бокалов. Одна из подставок располагалась в середине слоя вертикально, что возможно только при перемещении ее в траншею вместе с грунтовой засыпкой. Это означает, что бокалы разбились вне траншеи, а фрагменты стекла попали в нее вместе с отвалом. Вероятно, поэтому бокалы не собираются полностью – основная часть осколков отсутствует. Зато пятак и металлический предмет были уложены в угол, возможно, намеренно, до начала засыпки. Также в траншее обнаружен фрагмент стеклянного подноса.

Плотностью и цветом заполнение лишь немногим отличалось от материковой глины – траншею засыпали отвалом из нее же, сразу после сооружения фундамента и закладки монеты. Долго она открытой не стояла.

На единственной фотографии комплекса находок, сделанной через несколько дней после зачистки и публикуемой как «археологические останки обряда основания Одессы» [2. 448. рис. 1], фигурирует еще и нижняя часть граненой стопки, происхождение которой мне неизвестно¹⁷.

Интерпретация данного комплекса находок А. О. Добро-

¹⁷ Возможно, она найдена (равно как и некие бутылочные осколки [2. 447]) другими участниками экспедиции, в процессе окончания зачистки на следующий день.

любским и О. И. Губарем как остатков ритуала основания дома 1790-х гг. не вызывает сомнений. Но концептуальные выводы требуют пересмотра.

Дом Г. С. Волконского не мог быть «основан» 22 августа 1794 г., в день рождения Одессы, как первый официально заложенный дом города. В многочисленных свидетельствах эпохи (мемуарах, переписках, отчетах, рескриптах и т.п.) нет свидетельств, что этой дате соучастники одесского проекта придавали знаковое значение. Ведь столь важное событие, как основание города, для просвещенных людей, проникшихся идеями символизма [2. 463], не осталось бы незамеченным.

До выхода в 1837 г. книги А. Скальковского «Первое тридцатилетие Одессы», 22 августа 1794 г. не фигурирует в печати как день рождения города. Опубликованный им под патронатом властей¹⁸ номенклатурный миф настолько же красив, насколько плохо доказан. В деле источниковедческого обоснования автор небрежен и противоречив. Отсюда алогизмы и несуразности, которые заложены как в оглавлении книги: «От основания Одессы до кончины Императрицы Екатерины II: с 1793 по конец 1796 гг.» (гл. I), так и в тексте: «от основания Одессы, т. е. с 1793 (1794) г.» [14. 25].

Несмотря на то, что митрополит Гавриил якобы провел «первую бразду для фундаментов городских строений в день 22 августа, который был первым днем жизни города Одессы» [14. 36], пять последующих месяцев это название в топонимической номенклатуре почему-то отсутствует. Все официальные приказы, распоряжения, рескрипты, высо-

¹⁸ Под конец жизни, так и не получив ожидаемого признания коллег в этой теме, А. Скальковский позволяет себе напомнить, что этот труд был первым по истории Одессы, что он удостоился положительной оценки и наград Николая I, а согласование императора было испрошено лично генерал-губернатором М. С. Воронцовым. Неплохо, как для начинающего 29-летнего историка. К тому времени перспективный молодой чиновник уже 9 лет как возглавлял Статистический комитет в Одессе. В конце жизни он все чаще вел себя как «генерал от науки», то нарекая самого себя «старейшим летописцем Одессы», то ссылаясь, при описании исторических документов, на собственные труды (вместо архива), заботясь об индексе цитирования [16. 4, 5, 13].

чайшие согласования плана застройки, выдача документов на владение участками – вся эта базовая градообразующая документация весенне-летнего периода, связана с прежним турецким топонимом Хаджибей, который в статусе «города» фигурирует в российских источниках начиная с 1766 г. [15. 32].

В итоге А. Скальковский запутался в созданной им же самим головоломке, утверждая в юбилейном издании 1889 г., будто митрополит Гавриил в присутствии Дерибаса 22 августа 1794 г. «освятил основание города Хаджибея» [16. 36].

Явно не знали, как выйти из данного «затруднения» и три автора «Исторического очерка Одессы к столетнему юбилею со дня завоевания» (Орлов, Смолянинов, Морозов). В этом труде сказано, что «27 мая 1794 г. Екатерина подписала два указа – о **наименовании** Гаджибея городом, и об устройстве в нем гавани» [17. 9] (выделено мной – А. К.). В примечании к этому утверждению авторы делают замечательную оговорку: «22 августа 1794 г., в день коронования императора Николая Первого, прибывший в Одессу, митрополит Гавриил освятил закладку Собора, Греческой и Екатерининской церквей».

Вряд ли авторский коллектив собрался убедить читателя в том, что Николая I короновали за два года до его рождения. Однако невольная экстраполяция реальной даты тезоименитства императора (22.08.1826), на день рождения Одессы, демонстрирует авторский вариант ответа на вопрос: почему А. Скальковским в работе над книгой (согласованной с Николаем I), была выбрана именно такая дата основания города, а не иная, более логичная?¹⁹

Показательно, что авторы «Исторических очерков» старательно обходят точную формулировку основания города. Речь идет лишь о переименовании и освящении церквей. Дореволюционные историки Одессы в целом не принимают официальной версии А. Скальковского. Почти единодушно они либо обходят тему стороной, либо апеллируют

¹⁹ Скажем, 27 мая 1794 г. или 27 января 1795 г.

к альтернативному событию в истории города, действительно имевшему место в этот день – началу строительства порта [8. 349].²⁰

Словарь Брокгауза и Ефрона в статье, посвященной Одессе, предпочитает умолчать о дате основания города [18. 726]. Эту скользкую тему обходит в своей краеведческой книге и Д. Атлас [19]. Даже в официальном 600-страничном юбилейном труде об истории Одессы, выпущенном к столетию города, коллектив авторов не решился прямо указать дату рождения города. Казалось бы, важнейшему в истории города вопросу посвящена только страница, а итоговая формулировка отличается предельной дипломатичностью: «день 22 августа до сих пор **считается** (выделено мной – А. К.) первым днем жизни Одессы, хотя в этот день начаты работы собственно только по портовым постройкам» [20. 15].

Из дореволюционных историков версию о дне рождения города подверг критике лишь В. К. Надлер. «Рассказ Скальковского, – замечает профессор, – не подтверждается никакими современными свидетельствами ни официального, ни частного характера [...]. Скальковский имеет весьма похвальное обыкновение подтверждать все сколь-нибудь выдающиеся данные своей книги ссылкой на свои источники, преимущественно на документы официальные. Только для этого своего рассказа он делает отступление от своего обычая и ни единым словом не упоминает о своем источнике [...]. О какой первой бразде для фундаментов строений говорит Скальковский? Проведение такой бразды не практиковалось при основании городов при Екатерине [...]. Дело вовсе не шло об основании города, ведь город уже существовал, следовательно, существовали и городские постройки [...]. Первые церкви возникли в Одессе в 1795 г., а не в 1794 г.» [...] и так далее.

²⁰ Иногда попытка следовать в русле официальной версии основания Одессы, приводила к забавным формулировкам. Так, К. Н. Смолянинов пишет: «Первым русским купцом, поселившимся в Гаджибее, был орловский купец Иван Лифинцов. Он прибыл туда в 1792 г., выстроил дом, лавки и вел торговлю еще до основания города» [8. 351, прим. 20]. Иными словами: в пустынной местности Лифинцов поселился за 2 года до появления тут большого города, забронировав место, в ожидании перспективного события, выстроив в степи дом, лавки и заведя торговлю с ветром в поле.

Автор прямо говорит, что «митрополит Гавриил никак не мог торжественно закладывать первые храмы в Одессе 22 августа 1794 г., так как о самом создании города узнал лишь 25 июля 1795 г. [...]». В 1794 г. в Хаджибее не происходило никакой торжественной закладки нового города, и день 22 августа, который привыкли праздновать с такой помпой одесситы²¹ имеет лишь то значение, что в этот день закончены были заготовления материалов для портовых построек и приступлено к самим работам, причем, насколько можем судить из официальных документов, не происходило никакого торжества» [21. 21-23].

Понадобилось 80 лет, чтобы версия А. Скальковского нашла своих адептов среди историков Одессы, с легкой руки журналиста, внучатого племянника «основателя», А. М. Дерибаса [22. 7-8]. Советская историография торжественную дату приняла без особых оговорок. А уже во второй половине 1990-х А. О. Добролюбский и О. И. Губарь попытались укрепить слабые источниковедческие позиции версии А. Скальковского.

Высказанная ими идея о доме Г. С. Волконского, как «первом доме Одессы» [2. 447], базируется не только на факте археологической находки закладной траншеи в том месте, к которому он привязан по источникам (участок № 20, III квартал), но на информации о том, что Волконский был «первым из тех, кто получил Открытый лист» [6] на свой участок 19 августа 1794 г. [8. 350].

На самом деле, первым получил права владения на целый квартал №1 сам Дерибас (участок, крайний, ближайший к порту, над которым он начальствовал) [3. 590]. И только «**вслед за ним** начали разбирать места другие лица, первым из которых» был князь Г. С. Волконский (выделено мной – А. К.) [8. 350].

«Открытый лист» выдавался властями не на строительство здания, а на владение земельным участком, на многих из которых домовладения уже стояли. На плане Деволана августа 1794 г. (создан и утвержден не позже 19 числа; см.

²¹ Первое официальное празднование (55-летней годовщины) состоялось в 1849 г. [22: 9].

ниже) с указанием поквартальной разбивки участков, отмечены контуры более 40 частных домов, выстроенных либо находящихся в процессе строительства [5] (рис. 1). Одним из них являлся дом купца Портнова, выстроенный еще в 1793 г. на углу ул. Дерибасовской и Ришельевской, по нечетной стороне [23. 346-347] При создании схемы квартальной разбивки его, вытянутый на 15 м, дом пришелся на границу двух соседних мест: № 61-62 в квартале VIII [3. 591-592].

«Ныне находящиеся строения» Деволан отмечал на августовском плане литерой *Г*. Таковых в пределах квартальной сетки до 10 ед.²², остальные – «предполагаемые строения», т. е. строящиеся. Такой литерой отмечен один из домов Портнова, а также два строения на 20-м участке *Г*. *С*. Волконского, в III квартале. Одно из зданий – прямоугольное, развернуто торцом по отношению к ул. Ланжероновской. Вероятно, это и есть «дом паши», упомянутый Сумароковым во дворе дома Волконского в 1799 г. [24. 212-213]. Второй, угловой дом (на месте произведенных раскопок), наверняка не достроен, но основание ему положено задолго до 19 августа, когда был выдан открытый лист на участок. Поскольку позже, чем началась официальная выдача мест, утверждение этого августовского плана с разбивкой и обозначенными строениями, состояться не могло. Поэтому в основание дома Волконского не мог быть «заложен первый камень Одессы», здесь не мог состояться «ритуал основания города 22 августа 1794 г.».

Черновые наброски плана Гаджибея *Ф*. Деволана с квартальной сеткой известны уже с 1793 г., [25], если не с 1792 г. [26. 9]. Процесс доработки, согласования и высочайшего утверждения плана мог занять год. Это объясняет, почему ранние домовладения точно вписаны в утвержденную в августе 1794 г. квартальную сетку. Границы предполагаемых кварталов могли быть известны застройщикам уже на предварительной стадии разработки плана, а дома возведены в их пределах, вчерне намеченных инженером.

²² Вероятно, отмечены лишь капитальные из них или вписавшиеся в новую квартальную сетку. По Яковлеву в мае 1794 г. в Хаджибее находилось 600 домов [27. 7].

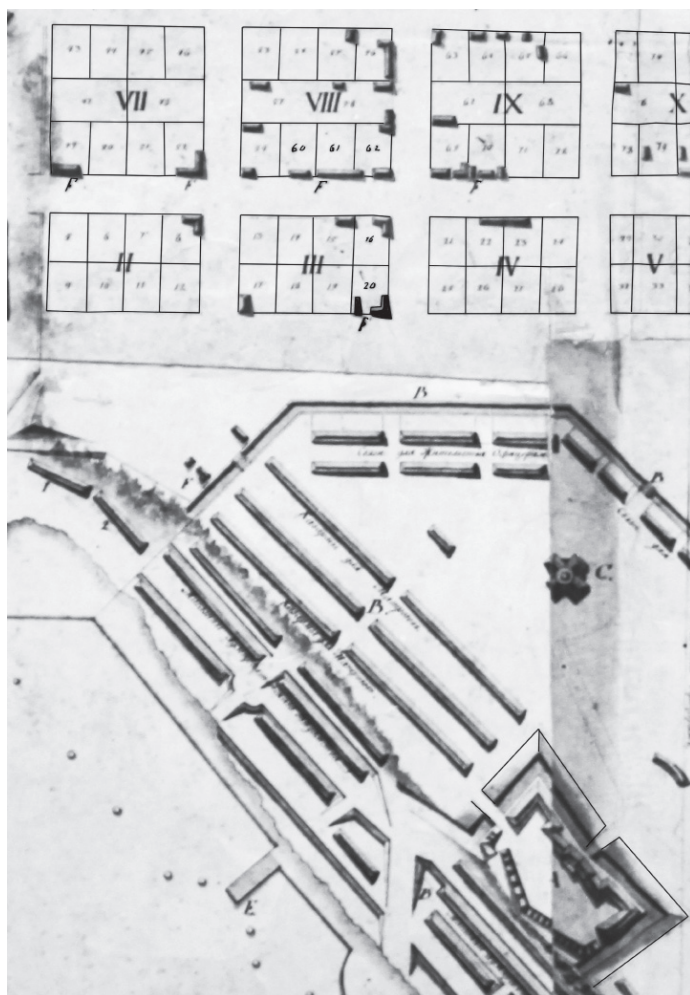

Рис. 1. Фрагмент плана Хаджибея с нумерацией кварталов. Август 1794 г.

В связке с представлением о доме Волконского, как о «первом в Одессе» [2. 447], находится идея о скрытом смысле, заключенном Дерибасом в символику даты на екатерининском пятаке из закладной траншеи. А. О. Добролюбский

полагает, что дата на монете (1784 г.) неслучайно отстоит ровно на 10 лет от даты основания Одессы. «Это срок странствий Одиссея, после которых он вернулся домой». Поскольку Дерибас ассоциировал себя с античным героем, то «основав свою Одессу, закончил свою военную эпопею и «вернулся домой»», в знак чего уложил в закладную траншею дома «своего боевого друга Волконского» кинжал и пятак [2. 451, 463]. Началом 10-летия военной службы в Российской империи исследователь считает факт перевода Дерибаса в подчинение князю Г. А. Потемкину в 1784 г. [2. 452].

В действительности Дерибас поступил на русскую службу в 1780 г., под командование генерал-поручика А. Б. Бальмена. Через три года Дерибас участвует в походах «для занятия Крыма» [14. 9]. По всей видимости, пятак для закладки подобран основателем дома произвольно.

Сакральное значение А. О. Добролюбский придавал и взаимосвязи локации «первого дома» с кофейней хаджибейского грека Аспорида. Со ссылкой на беллетриста А. М. Дерибаса, профессор отправляет И. Дерибаса с офицерами в эту кофейню утром на рассвете 14 сентября 1789 г., после штурма крепости, пить мастику. Ведь «кофейня находилась на том самом месте, где и был через пять лет совершен обряд основания Одессы» [2. 455].

На самом деле кофейня располагалась в 260 м к юго-западу от указанного места, на углу нынешних Греческой и Екатерининской улиц. Эту локацию отстаивает О. И. Губарь [28]. Но это утверждение почему-то не нашло отражение в последнем научном переиздании результатов исследований [2. 235].

Объединить результаты археологических и культурологических изысканий, по задумке А. О. Добролюбского, призвана солярная версия зарождения Одессы. Согласно ей Дерибас и Деволян своими усилиями заложили и распланировали город таким образом, чтобы сакральный его центр развивался именно вокруг места «Основания Одессы».

В древнеримских городах борозда определяла направление

первой и главной улицы города – декумануса. Ее определяли по тени, оставляемой шестом на рассвете. По отношению к ней в точке шеста выстраивается перпендикуляр – вторая главная улица города (кардин). На пересечении возникало ядро города, общественный, культурный, деловой и сакральный центр, с комплексом сопутствующих сооружений. Римскую традицию основания городов А. О. Добролюбский решил перенести на Одессу, приписав ее «отцам-основателям» античные ритуальные действия [2. 243].

За основу для астрономических построений исследователем взят проектный «План города Гаджибея» Деволана, утвержденный в мае 1794 г. [29]. Этот план, по мнению автора, мог быть создан на местности в середине января 1794 г. Однако сам инженер сообщает, что в период с января по март был занят проектами обустройства не только порта Хаджибея, но и границы верхнего Днестра [26. 13].

Из трех месяцев А. О. Добролюбский выбирает самый неудобный для проведения геодезических работ, потому что именно в середине января азимут восхода Солнца составляет подходящие для его реконструкции 120° . Судя по схеме реконструкции, примерно 16 января Солнце восходит точно в створе ул. Ланжероновской, на которой и зафиксирован обряд «Основания Одессы» [2. рис. 3] (рис. 2). «Это означает, – полагает исследователь, – что упомянутый принцип композиционного построения оказывается в полном соответствии с описанным древнеримским ритуалом «декумануса» как раз для того времени года, когда составлялся «План». Место закладки дома Волконского «указывает нам на ту точку, которую его участники считали исходным центром, где Деволан и Дерibas установили символическое копье или шест». Этим основатели предопределяли общественный и сакральный центр города. Тут появился дом Ришелье, театр, гостиница Рено, аристократический клуб, коммерческое казино, ресторация Оттона, биржа, дворец Ланжерона, плац-парад [13. 246-248].

В Греческом форштадте автор выделил, хоть и не очень уверенно, декуманус – некую улицу, «параллельную Тирапольской», и кардин – параллельную Нежинской, опира-

ясь в расчетах на азимут восхода Солнца 75° в день 22 августа (на самом деле, азимут должен составлять 60°). Кардинная ось Греческого форштадта становится солярной осью для всего города, его действительным «небесным полюсом» [13. 249]. На схеме исследователя «небесная ось» протекает по второстепенной ул. Толстого, а «солярный центр» приходится перекресток ул. Преображенской и Пастера [2. 460]. Не похож на «сакральный», общественно-культурный центр основанного города и район вокруг дома Г. С. Волконского (для 1790-х гг.). Дом князя, как армейского командующего, находился здесь в силу соседства с военным участком и Малой крепостью. Квартал, который занимал его дом, в тот период, был крайним в жилом посаде, открытым ветрам с моря и вряд ли престижным. Ф. Деволан даже и не думал закладывать ни в этой, ни в любой другой части Гаджибея театр, плац-парад, клубные залы или иные общественные сооружения (кроме культовых).

Все это начнет появляться лишь спустя 15 лет, уже в Одессе и при Ришелье, когда военная застройка на плато между Карантинной и Военной балками будет ликвидирована и на освободившемся пустыре появится пространство для театра и бульвара. На планах Деволана такие объекты не предусмотрены. В 1794 г. от него требовалось создать стандартный, укрепленный населенный пункт на приграничной местности, с казармами, крепостями, военной гаванью и простой квартальной сеткой посада.

Основу в системе доказательств солярной теории составляет визуализация точек восходов Солнца, перенесенная на майский план Ф. Деволана [2. 460]. В своих расчетах А. О. Добролюбский использовал калькированную копию плана, опубликованную без указателя направления на север [30. 152]. Поэтому исследователь сам нарисовал стрелку, но с существенным отклонением от истинного значения (рис. 2).

Это повлекло ошибки в дальнейших расчетах. Дело в том, что вычисление геодезического азимута производится от точки Севера. Азимут это – угол между направлением на север и направлением на заданную точку. Для координат

Рис. 2. Схема-реконструкция
А. Добролюбского, А. Челом-
битько.

Одессы азимут восхода Солнца 16 января действительно составляет 120° . Но чтобы перенести это направление на план города, необходимо построить на нем данный угол, отсчитав от условной линии, указывающей на Север. Что и сделал автор работы или его консультант. Поэтому с неправильным направлением на Север на плане, линия от точки восхода Солнца по январскому азимуту хоть и прошла вдоль ул. Ланжероновской, но это не соответствует действительности.

При пересчете азимута с правильным направлением на Север, Солнце 16 января встает значительно юго-восточней, за мысом Ланжерон (азимут тот же, 120°). Равно как и точка восхода Солнца 22 августа по отношению к Театральной

площади находится за оконечностью Платоновского мола (правильный азимут 60°) (рис. 2).

Но помимо сторон света автор перепутал на плане-реконструкции главное – улицы города. Январская линия восхода Солнца проложена автором по Дерибасовской, а не Ланжероновской, где проводились раскопки. А т. н. «сакральны́й» центр размещен на углу Пушкинской, в 200 м южнее того места, где Деволан должен был воткнуть в землю свой «символический солярный шест» (рис. 2).

Сказанное, к сожалению, не позволяет принять красивую и элегантную в своем замысле концепцию Одессы, как «города Солнца», и не дает согласиться с попыткой историков превратить, задним числом, типичный для тех лет сюжет создания города, в заранее осмысленную его участниками знаковую акцию (равно как и идею об основании Г. С. Волконским своего дома 22 августа 1794 г. в день рождения Одессы). Археологических подтверждений этой условной в истории города даты найти так и не удалось.

Вместе с тем, трудно переоценить уникальность обнаруженной серии предметов из закладной траншеи в основании дома Г. С. Волконского. Это замечательно сохранившийся закрытый археологический комплекс конца XVIII в., представляющий один из самых ранних этапов истории будущей Одессы. Обряд закладки дома состоялся, по всей видимости, в начале лета 1794 г., и его историческое осмысление еще ждет своего исследователя.

Литература:

1. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Чумак В. М. Археологическая Одесса. Опыт историко-педагогического изучения // Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. – Одесса: ОИКМ, 1996. – С. 8-11.
2. Добролюбский А. О. Одесса: археология имени // *Stratum plus*. – № 5 – Кишинев, 1999. – С. 445-464.
3. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы, в 1794 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далее ЗООИД) – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 590-594.

4. План города Гаджибея с назначением предполагаемого адмиралтейства, карантина... Сочинен августа дня 1794 года.
5. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 349 / Гл. инж. упр. Оп. 27. Ч.1. Д.98.
6. Губарь О. И. «Колыбель Одессы» // Одесский университет. – 21.12.1995.
7. Добролюбский А. О., Губарь О. И. Культурный слой Одессы, как модель личности Петра Осиповича Карышковского // Древнее Причерноморье. III чтения памяти проф. П. О. Карышковского. – Одесса: ОНУ, 1996. – С. 35-37.
8. Смолянинов К. История Одессы // ЗООИД. – Т 3. – Одесса, 1853. – С. 338-432.
9. Добролюбский А. О., Челомбитько А. Город Солнца // Вестник региона. – Одесса, 1998. – 28 апреля.
10. Добролюбский А. О., Челомбитько А. Город Солнца // Ланжерон-Холл. – Одесса, 1999. – С. 6-7.
11. Добролюбский А. Одесса – город Солнца: Реставрация, реконструкция, урбэкология: материалы науч. симпозиума «RUR'98». – Одесса, ИКОМОС, 1998. – 293 с.
12. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Борисфен – Хаджибей – Одесса. – Одесса-Кишинев, 2002. – 272 с.
13. Добролюбский А.О. Археология Одессы. – Одесса, «Оптимум», 2012. – 300 с.
14. Скальковский А. 1837. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793-1823). Одесса — 296 с.
15. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-е гг. XVIII ст. // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2 (35). – Одесса, 1967.
16. Скальковский А. 1889. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея (1764-1797 гг.). – Одесса. – 38 с.
17. Исторический очерк Одессы к столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса, 1889. – 52 с.
18. Мурашкинцев А. А., Рудаков В. Е. Одесса // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 21а. – СПб, 1897. – С. 726-730.
19. Атлас Д. Г. Одесса – ее друзья и недруги. – Одесса: Ласми, 1992. – 208 с.
20. Одесса. 1794-1894 гг. – Вып. 1. – Одесса, 1894. – 560 с.
21. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. – Одесса, 1893. – 102 с.

22. Дерибас А. М. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания). – Одесса, 1990. – 378 с.
23. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея в документах. – Одеса: Астро-Принт, 2000. – С. 370.
24. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – Москва, 1800. – 238 с.
25. План проектов устройства порта в Хаджибее. Ф. Деволан. 1793 г. ОИКМ. Ф. №. К-596.
26. Деволан Ж. Ф. Очерк моей службы в России (1787-1811 гг.). – Одесса, 1999. – 136 с.
27. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795): к столетию завоевания Хаджибея. – Одесса, 1889. – 58 с.
28. Губарь О. И. Вопрос № 42: Где находилась кофейня Аспоридиса? // Тиква. – № 542 (47). – Одесса, 22 ноября 2006.
29. План Гаджибея с Военной гаванью и пристанью для купеческих судов. 27 мая 1797 г. // РГВИА. Ф.349. /Гл. инж. упр. Оп. 27. Ч. 1. Д. 128.
30. Тимофеенко В. И. Одесса. Архитектурно-исторический очерк. – К.: Будівельник, 1984. – 160 с.

Тарас Гончарук,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

ПРОПОЗИЦІЇ СТВОРЕННЯ «ВІЛЬНОЇ ГАВАНІ» В ОДЕСЬКОМУ ПОРТУ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО 1918 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)

Цього року виповнюється 100 років від початку Української національної революції 1917 – 1921 рр. та 200 років від маніфесту про проголошення в Одесі порто-франко (16 квітня 1817 р.). Історичні події, розглянуті в цій публікації певною мірою пов'язані з обома цими ювілеями. Йдеться про спроби влаштування в Одесі «вільної гавані» у революційний час, а саме 1918 р. – за доби гетьманату П. Скоропадського. Ці спроби будуть розглянуті за матеріалами провідних тодішніх російськомовних одеських газет – «Одесский листок» та «Одесские новости» та провідної україномовної газети міста – «Вільне життя».

Як відомо, «золота доба» історії Одеси в першій половині XIX ст. співпала з періодом функціонування тут режиму порто-франко (митний корон навколо міста діяв у 1819 – 1859 рр.). В кінці XIX ст. поширилася ідея створення в Одеському порту «вільної гавані» (зони безмитної торгівлі). На той час Одеса вже була потужним промисловим центром і оголошення всього міста порто-франко завдало б промисловому виробництву значних втрат. До того ж порто-франко тоді в Європі вже вважалися анахронізмом та були замінені «вільними гаванями», дія у яких обмежувалася територією порту. Про це, зокрема, писав 1905 р. голова Одеського біржового комітету А. Анатра, але його пропозиції були відхилені урядом. У 1908 р. Одеський біржовий комітет в записці міністру торгівлі та промисловості знов запропонував створити в Одесі вільну гавань за зразком германських. Цю ідею підтримували і підприємницькі кола міста, місцеве відділення Російського тех-

нічного товариства, градоначальник, керівництво порту (одеське Присутствіє з портових справ 1909 р. постановило «Устройство вольной гавани в Одесском порте признать необходимым для интересов всего Юга России» [1. 17-18], тобто усіх українських земель) та ін. Пропозиції створення вільної гавані в Одесі були підтримані за її межами, зокрема, біржовим комітетом м. Риги (хоча в інших портових містах біржові комітети висловлювалися лише за створення «вільної гавані» в своєму порту), а на скликаному 1910 р. II з'їзді судновласників Чорноморсько-азовського району було прийнято спеціальну резолюцію, яка зазначала: «Одесса по своему географическому и экономическому положению является самым благоприятным пунктом для учреждения в ней вольной гавани на Черном море» [1. 18-19], ця ідея була підтримана і на III з'їзді судновласників регіону 1912 р. [1. 26-27].

На конкурс до Одеського біржового комітету 1 січня 1913 р. було подано ґрунтовний проект «вільної гавані» в Одесі під промовистим гаслом: «Лучше поздно, чем никогда». Початок війни 1914 р. завадив його реалізації, проте проект було доповнено і опубліковано у 1915 р. Він мав 212 сторінок тексту й докладний план території майбутньої вільної гавані [1. 31-242]. У передмові інженер шляхів сполучення Вільгельм Федорович Екерле (на той час «младший производитель работ Одесского порта» та секретар правління Одеського відділення Російського технічного товариства [2. 311-337]) висловлював надію, що по завершенні війни «вільну гавань» буде відкрито [1. 61]. Вочевидь, В. Ф. Екерле і був автором вищезгаданого проекту.

У 1917 р. ідея оголошення порто-франко відродилася у зв'язку зі спробами перетворення Одеси на «вільне місто» за часів УНР. Зазначені спроби були детально розглянуті в працях Т. С. Вінцовського [3. 80 – 91] та В. А. Савченка [4. 43 – 65]. З приходом до влади більшовиків у січні 1917 р. питання про «вільну торгівлю» втратило свою актуальність. Однак вже через два дні після в'їзду до міста австро-угорських та німецьких військ газета «Одесский листок» повідомила, що спеціальна комісія міської думи повернулася до проекту конституції Одеси. Як зазначала газета: «Заключение мира

связывается с восстановлением строгих основ украинского государства. Ввиду этого вновь возникает вопрос о вольном городе Одессе. Согласно проекту особой комиссии город. думы конституция Одессы рисуется в следующем виде. ...внешняя торговля и таможенное дело подлежат как в законодательном, так и в административном отношении, ведению общегосударственных органов, но Одесса, как вольная гавань будет находиться вне общегосударственной таможенной черты впредь до того времени, пока она не заявит о включении ея, частично или полностью в эту черту» [5].

Досить скоро питання про митну автономію Одеси зі шпальт місцевих газет зникло. Хоча, з посиланням на німецьких офіцерів, повідомлялося навіть про плани створення «вольного німецького міста Одессы», а саме: «создание на Черном море второго немецкого Гамбурга». Як зазначав з цього приводу «Одесский листок»: «Возможность такого разрешения вопроса не отрицается и в украинских кругах, утверждающих однако, что экономические интересы Одессы связывают ее с Украиной» [6]. Вочевидь, останнє стало причиною того, що російськомовні одеські видання на весні 1918 р. більше цікавила культурна та мовна, ніж економічна, зокрема митна, автономія Одеси. До того ж український уряд планував залучити для удосконалення Одеського порту значні кошти, яких одеська міська скарбниця самотужки знайти б не змогла («Украина затратит массу миллионов, – писал «Одесский листок», – не остановится ни перед какими размерами ассигнований для того, чтобы создать из Одессы образцовый порт, превратить ее в первый порт Украины. Понятно, что «вольный город» Одесса всех этих возможностей получить не сможет» [7]), а досить соціалістична економічна політика УНР (зокрема, державна монополія зовнішньої торгівлі) не надто узгоджувалася з принципами «вільної торгівлі».

Від часів приходу до влади гетьмана Української держави П. П. Скоропадського економічна політика уряду України значно поправішала та стала ефективнішою. В захисті своїх інтересів одесити розраховували на допомогу земляків в уряді гетьмана, зокрема, голови одеського біржового коміте-

ту Сергія Михайловича (Сруля Міхелевича) Гутника, який був призначений міністром промисловості і торгівлі Української держави. Як зазначали «Одесские новости», в травні 1918 р. на зустрічі в Одеському біржовому комітеті товариш (заступник) голови комітету Г. Вейнштейн прохав новообраного міністра «не слагать с себя полномочий председателя биржевого комитета впредь до упрочения новой власти», а також «выразил уверенность, что на посту министра торговли и промышленности С. М. Гутник с еще большей энергией будет отстаивать интересы родной Одессы, в особенности в вопросах о прямой линии Одесса – Киев, о вольной гавани и т.п.» [8]. Одеські газети в подальшому приділяли особливу увагу діяльності міністра С. М. Гутника, зокрема, його приїздам до Одеси у зв'язку з відродженням торговельного флоту та ін. («Приезд в Одессу министра торговли и промышленности С. М. Гутника связан был с вопросом о восстановлении нашего торгового флота...» – повідомляв «Одесский листок» в кінці травня 1918 р. [9]).

Саме за часів перебування С. М. Гутника на міністерський посаді питання про «вільну гавань» знов стало на порядок денний одеського життя. Так, газета «Одесские новости» 22 червня 1918 р. повідомляли: «Вчера в помещении биржи состоялось совещание биржевого комитета с представителями гор. самоуправления и разных общественных организаций по вопросу о вольной гавани в Одессе. Совещанию было представлено три проекта: инж. Куровского из Киева, общества бессарабских жел. дорог и в последний момент поступивший проект одессита Брунштейна. После обстоятельного обмена мнений, совещание избрало комиссию под председательством инж. Пеля для ознакомления с проектами и заключения» [10]. Досить коротким було і повідомлення цієї газети про подальшу роботу створеної комісії. Так 11 липня 1918 р. повідомлялося, що «комиссия... разрабатывает в настоящее время вопрос о месте постройки вольной гавани. Ею рассматривается проект, представленный обществом инженеров бессарабских железных дорог. Вскоре будет созвано заседание комиссии для рассмотрения эскизных проектов создания вольной гавани» [11].

Газета «Одесский листок» подала більше інформації про подані проекти та вищезгадану «комісію под председательством инженера Н. И. Пеля» (вочевидь, мався на увазі Микола Васильович Пель, на 1917 р. – головний інженер «Управления строительной частью в коммерческих портах Новороссийского края» [12. 69]), при тому порадівши, що «заглохший за дни большевизма вопрос об устройстве в Одессе вольной гавани... вновь служил предметом обсуждения специального совещания» [13]. Невдовзі «Одесский листок» помістив розлогу публікацію, присвячену можливим проектам «вільної гавані», текст якої вміщено нижче (Дивись Додаток 1). Зі статті можна судити про масштабність цих проектів. Показово, що автор статті наголошував на необхідності урахування екологічних питань при розгляді проектів й важливості збереження курортного значення Одеси (від весни 1918 р. місцеві газети звертали увагу, на зростання ролі Одеси як загальноукраїнського курорту, після втрати українською державою Криму).

Газета «Вільне життя» також приділяла значну увагу економічним питанням на своїх шпальтах. В тому числі діяльності міністра С. М. Гутника та питанням зовнішньої торгівлі [14]. Тому не дивно, що саме в ній у липні 1918 р. була оприлюднена стаття з промовистою назвою «Вільна гавань для вільної України» під криптонімом «В. Е.», текст якої також вміщено нижче (Дивись Додаток 2). Автор статті виказував добру обізнаність з попередніми проектами «вільної гавані» в Одесі (зокрема, говорячи «Раніше ми потішали себе тим що: «Ліпше пізно, ніж ніколи», тепер же настав час сказати: «Негайно, бо буде пізно», автор явно натякав на гасло вищезгаданого проекту 1913 р. «Лучше поздно, чем никогда»). Це дозволяє стверджувати, що автором статті був вищезгаданий В. Ф. Екерле. Він у цей час перебував в Одесі і від 1919 р. працював у створеному за часів гетьмана П. П. Скоропадського Одеському політехнічному інституті (тепер – Одеський національний політехнічний університет) [15. 96]. Пізніше – на початку 1920-х рр. – під час НЕПу В. Ф. Екерле продовжував висловлюватися за створення в Одеському порту «вільної гавані» («Начальник управления

работ порта В. Екерле 10 июня сделал в научно-техническом клубе доклад по вопросу о вольных гаванях, являющимся в настоящее время актуальным и животрепещущим» – писала газета «Моряк» 1922 р. [16]). Отже, В. Ф. Екерле був прихильником та популяризатором ідеї створення «вільної гавані» в Одесі під час влади принаймні трьох держав: Російської імперії, Української держави П. П. Скоропадського та УСРР.

Що стосується пропонованих влітку 1918 р. проектів «вільної гавані» в Одесі, то, як вже говорилося вище, вражає їхня масштабність. Як не дивно, але за часів УНР та Української держави в місті здійснювалися проекти, що не вдавалося здійснити за більш спокійних дореволюційних часів (наприклад, заснування сільськогосподарського та політехнічного інститутів). Дописувач «Одесских новостей» у вересні 1918 р., підводячи підсумки першого року роботи першої в історії міста демократично обраної міської думи («год тому назад, – писав він, – впервые собралась в свое заседание новая демократическая одесская городская дума, избранная на основании всеобщего прямого, равного и тайного избирательного права»), констатував наявність досить суттєвих її здобутків, попри не лише незручні, але й небезпечні умови роботи протягом 1917 – 1918 рр. («эта дума мужественно, достойно и четко выполнила свой долг перед избравшим ее населением и ее крупные заслуги будут признаны нелицеприятным судом истории», – зазначав дописувач) [17].

Через падіння гетьманату та черговий прихід більшовицької влади, проекти створення «вільної гавані» в Одесі за часів Української національної революції здійснені не були. Вільна економічна зона «Порто-франко» на Карантинному молу Одеського порту була створена вже за часів незалежної України, але проіснувала недовго (2000 – 2003 рр.) [18.70].

Додаток 1. Стаття «Вольная гавань» з газети «Одесский листок» від 17 липня 1918 р. (Бек. Вольная гавань // Одесский листок. – 1918. – 17 июля)

«Когда «революционная Одесса» очень серьезно думала о «вольной Одессе», правительство Голубовича пообещало

ей вольную гавань, считая, что этим должны ограничиться «вольные» вождения граждан «южной Пальмиры». Но в сутолоке наступивших событий, наряду с выявившимся экономическим бессилием гор. управления, вопрос этот оказался отвлеченным в сторону от общественного внимания. Однако, естественное развитие экономических потребностей края рождает возможность утилизации всех географических и топографических особенностей Одессы, независимо от политических симпатий. О-во Бессарабских железных дорог ищет необходимого выхода к морю для устроенных им дорог и в поисках такового обратилось к гор. управлению с ходатайством о предоставлении ему концессии на устройство у ярмарочной площади обширного бассейна вольной гавани. Вокруг бассейна должен быть расположен фабричный район для переработки фабрикатов, привозимых из-за границы. Особым каналом, который пересечет начало Николаевской дороги, бассейн гавани может быть соединен с морем.

Гор. технический совет, где проект обсуждался разделил конечно те соображения, что сооружение вольной гавани подымет значение Одессы, как крупного мирового порта. Но сооружение гавани и фабричного района на территории полей орошения недопустимо. В первую очередь следует иметь в виду, что канал отрежет Пересыпское предместье от главнейшего подъездного к Одессе пути, по которому производится снабжение одесских рынков сельскохозяйственными продуктами. Даже при наличии достаточного количества мостов сообщение по улицам Пересыпи будет затруднено. Да, наконец, застройка полей орошения нарушает тут резервуар чистого воздуха, который находится вблизи города и способствует его санитарному благополучию.

Был выдвинут другой проект устройства вольной гавани у Карантинного мола. Город приобретает весьма ценное сооружение в виде окружной железной дороги, а о-во Бессараб. дорог берет на себя попечение о сохранении в целости береговой полосы от Ланжерона до дачи Вальгуха, что чрезвычайно важно для города. Но в то же время следует иметь

ввиду, что территория проектируемой гавани мала и уже не может быть расширена в дальнейшем, а также то, что расстояние от фабричного района до вольной гавани велико.

Поэтому приходится возвратиться к территории полей орошения, совет сам допускает невозможность устроить порт в другом месте, но в этом случае ставит концессию перед ряд[ом] условий. В первую очередь концессионер должен создать новую территорию, могущую компенсировать отчужденный участок полей орошения, что возможно путем устройства дамбы поперек Хаджибейского лимана и засыпки части его, прилегающей к полям орошения. Необходимо соорудить водопроводную станцию для перекачки дренажных вод с полей в лиман, в количестве свыше одного миллиона ведер в сутки.

Устройство водного бассейна внутри полей орошения подымет грунтовые воды на полях и вызовет затопление части территории полей, лежащей ниже уровня моря. Следовательно для предотвращения полного уничтожения полей орошения необходимо устроить непроницаемые внутренние бассейны. Возникает также угроза затопления Пересыпи дождевыми водами, почему необходимо озаботиться об устройстве ливнеотводов. Что бы урегулировать уличное движение необходимо замостить кубиками Московской ул. и устроить разводные мосты. Так как господствующие в Одессе северные и северо-восточные ветры будут стеснять всю пыль с территории проектируемой гавани в город и вредить курортам, безусловно необходимо замостить на ней все улицы и проезды. Оставляя за собой право еще некоторых изменений, совет единогласно высказался за желательность сооружения вольной, хлебной и угольной гавани на берегу моря за нефтяным молом. Осуществление всех поставленных условий потребует много миллионов рублей. Перспектива вольной гавани и нового фабричного района весьма блестяще, но следует всемерно выяснить отношение к нему и права на него город, управления. Допустимо ли, что бы крупнейший фактор экономического благополучия будущей Одессы всецело находился в руках частной предпринимательской организации».

Додаток 2. Стаття «Вільна гавань для вільної України» з газети «Вільне життя» 1918 р. (В. Е. Вільна гавань для вільної України // Вільне життя. – 1918. – 16 липня).

«В останні роки до війни по участі в мировому грузобороті Росія займала по даним на 3-х ліття 1910 – 1912 рр. тільки 7-ме місце, а по торговим оборотам її опереждали навіть такі невеличкі держави як Голландія і Бельгія.

Причини цього: економічна безструктурність країни.

Україна багата хлібом, товаром, цукром, вугіллям, рудою і іншими сирівцями, по правді могла лічитися житницею Росії і лишками своєї добуваючої промисловості постачала навіть значну частину Європи.

– Відповідно ж колоніальних товарів, мануфактури, продуктів хімічної і красильної індустрії, а також машинобудівної і других галузей обробляючої промисловості Україна досі завжди залежала від закордонного імпорту. –

Тому для молодой Української Держави питання поліпшення умов міжнародного обміну являється ще більш важливими і гострими ніж для бувшої Росії.

Від належного розрішення сих питань залежить її економічний добробут, а у зв'язку з сим і політична доля. –

Особливу увагу що до організації товарообміну повинно звернути на полегшення морської торгівлі, як сприяючої утриманню безпосередніх зносин зо всіма країнами миру.

Найліпшим способом для досягнення цієї мети являється для України установа в портах «Вольних Гаванів» на зразок закордонних, але пристосовуючись до місцевих умов.

Економічна сила Германії обов'язана своїм розвитком головним чином германським «Вільним Гаваням»: Гамбургу, Бремену, Любеку, Штетину і ін.

Майже усі культурні краї в тій чи іншій формі заводи́ли в своїх портах «Вільні Гавані» або «Вільні Склади», бажаючи всіми заходами зменшити умови морського торгу і притягти до себе безпосередні операції світового товарообміну.

Обороти датського порту Копенгагена збільшились в скільки раз за одно десятиліття існування в ньому «Вільної гавані».

Маленька Румунія не жаліє втрат і асигнує із свого незначного бюджету для установи і належного обладнання

«Вільної Гавані» в Констанці і намічає утворення «Вільних Гаванів» в Галаці і Браїлові.

Чи повинна після сього гаяти час і не проводити реформ про будування «Вільних Гаванів» молода Україна?

Раніше ми потішали себе тим що: «Ліпше пізно ніж ніколи», тепер же настав час сказати: «Негайно бо буде пізно».

Дійсно, відновлення економічного добробуту краю настільки важно, що гаяння погрожує Україні розрухою і катастрофою.

Вона не має права занехаяти самі незначні фактори, котрі сприяли б її економічному відродженню.

Що ж уявляє собою «Вільна Гавань» і що вона обіцяє Україні?

1) «Вільна Гавань», в сучасному значенню сього поняття уявляє частину портової території, відокремленої від тамо жених кордонів і обнесеної тином, за яким всі закордонні доставлені морем товари можуть без догляду і контролю тамо жні й попередньої очистки від полини вигружатися, складатися в пакгаузи, перепаковуватися, сортуватися і навіть в окремих випадках промислово перероблюватися зі зміною гатунку і назвиська товару безпосередньо розпорядженням товарохозів.

Територія «Вільної Гавані» користується відносно тамо жених формальностей і зборів правом екстериторіальності, тобто розглядається як закордонна країна. При сьому на території «Вільної Гавані» не допускається споживання різних привозних товарів, котрі є в складах і забороняється проживання в її кордонах населення, аби запобігти споживанню, підрахувати яке було б дуже трудно.

При вивозі товарів з «Вільної Гавані» до міста всі товари повинні бути очищені від пошліни, в зв'язку з чим держава отримує весь прибуток від тамо жених пошлин за споживання краєм привозних товарів.

«Вільну Гавань» не треба змішувати з «Порто-франко», котре давалось переважно малокультурним районам для штучного розвитку якоїсь країни.

2) «Вільна Гавань»: а) притягує великі партії закордонних товарів з перших рук в той порт, де буде утворена «Вільна

Гавань» з організацією в ньому склад очного і розподіляючого центру привозного торгу, б) визволяє торг від непотрібної стискуючої опіки таможні, завдяки чому товарокозья мають можливість поміщати товари в склади, сортувати їх, переупаковувати і вживати заходи до охорони від попсовання, утечи і т.д., в) розвиває судоскладочний кредит для товарів «Вільної Гавані», що неможливо для товарів, що складаються в таможених пакгаузах, г) визволяє судна «Вільної Гавані» від таможеного догляду, в зв'язку з чим зменшується їх постій в порту й накладені видатки і збільшиться використання тоннажу, що дуже важно після занепаду тоннажу під час війни, д) сприяє транзиту неочищених пошлиною товарів, в тим числі перероблених в «Вільній Гавані», е) сприяє розвитку рідної промисловості в зв'язку з побільшенням кількості гатунку і цінності національної праці при переробленні товару в «Вільній Гавані».

Розширення поліпшень для торгу, котрі викликаються заведенням «Вільної Гавані» бажано для всіх портів, в котрих виконуються операції по закордонному привозу.

Одначе докази свідчать, що найбільшу вигоду в розумінню притягнення великих оборотів і оживлення судоходства беруть ті порти, котрі до того часу були найбільш оживленими по зовнішньому торгу.

Через се вигідніше сконцентрувати портовобудівничі кредити і мобілізувати торгові капітали для одного загального діла, ніж розкидатись по дрібницям, себто з українських потів належало б перше за все звернути увагу при утворенню «Вільної Гавані» на Одесу, як порт, де ще до війни було більш 70 проц. закордонного привозу в Чорно-Азовськiм районі.

Звичайно, заведенням «Вільної Гавані» в Одесі зовсім не розрішується питання відродження економічної ваги України.

Для останнього треба провести в життя великий комплекс заходів, котрі сприяли б політичному заспокоєнню краю, розрішенню земельної реформи, відродженню обробляючої промисловості, заміни спекуляції торгом й т. п. Але в усякім разі заведення «Вільної Гавані» в найбільш сприяючiм об орудуванню порту України – питання дуже серйозне

і вимагає найскорішого розрішення, як найзначніший чинник економічного будування молодії Держави».

Література:

1. Вольная гавань в Одессе, ее значение и устройство. – Одесса, 1915.
2. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1914 год. – Одесса, 1914.
3. Вінцовський Т. С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – №1.
4. Савченко В. А. Проект «Украина». Вольная Одесса; Одесская республика; Юго-Западный край. – Харьков; Фолио, 2013.
5. Вольная Одесса // Одесский листок. – 1918. – 15 марта.
6. В эти дни. Вольная Одесса // Одесский листок. – 1918. – 16 марта.
7. Оккупированная Одесса. Власть Украины. Судьба Одессы // ОЛ. – 1918. – 16 марта.
8. Отклики в Одессе. Приезд С. М. Гутника в Одессу // Одесские новости. – 1918. – 8 мая.
9. Восстановление судоходства // Одесский листок. – 1918. – 23 мая.
10. Вольная гавань в Одессе // Одесские новости. – 1918. – 22 июня.
11. Вольная гавань в Одессе // Одесские новости. – 1918. – 11 июля.
12. Адрес-Календарь Одесского градоначальства на 1917 год. – Одесса, 1917. – С. 69
13. Вольная гавань в Одессе // Одесский листок. – 1918. – 22 июня.
14. Приїзд С. М. Гутника // Вільне життя. – 1918. – 23 червня; Д-р Еміль Лев. Майбутня торговельна політика України // Вільне життя. – 1918. – 5 липня.
15. История Одесского политехнического в очерках / под. ред. В. П. Малахова. – Одесса, 2000.
16. Вольные гавани (на лекции инж. В.В.Экерле) // Моряк. – 1922. – 14 июня.
17. Лазарович С. Знаменательная годовщина // ОН. – 1918. – 5 сентября.
18. Гончарук Т. Г. «Вільний порт» в Одесі XIX – початку XXI ст.: проекти та реалізації // Південь України: етноісторичний, мовний та культурний виміри: збірник наукових праць IV Міжнародної наукової конференції (26 – 27 квітня 2013 р., Одеса) відповідальний редактор М. І. Михайлуца. – Одеса, 2013.

*Тарас Вінцовський,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова*

ПОХОРОНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІСТОРИЧНОЇ НАРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОДЕСИ ГРУДНЯ 1918 РОКУ)

Епоха революцій 1917-1920 років на теренах України, яка включила в орбіту дослідницького інтересу величезну кількість сюжетних ліній, й надалі залишається полем активного конструювання пояснювальних схем, у яких лівова частка відводиться політичним та соціальним аспектам суспільних трансформацій, котрі стали важливим елементом переходу від традиційного суспільства до його комуністичної модернізації, а соціокультурна динаміка супроводжувалася змінами у різних сферах людського буття. Попри інтенсивні евристичні практики та високу дослідницьку культуру повноцінне осмислення/переосмислення періоду не може вважатися повноформатним без залучення тих урбаністичних студій, де, як влучно висловилося Я. Верменич, міська історія зі своїми локальними сюжетами створила власний «історичний канон» [1. 350] з акцентом на регіональну специфіку.

Варто погодитися й з наступною думкою знаної дослідниці, яка звернула увагу на ту особливість історичної регіоналістики, за якою соціально-економічні аспекти міської історії ще більш-менш простежуються, принаймні у кількісному вимірі (додамо, що й суспільно-політичні теж вивчені достатньо повно), натомість проблеми міської атури, менталітету як складові проблеми міського середовища висвітлені поверхово. А вміщення локальних сюжетів у специфічний екологічний, етнічний, гендерний контексти не завжди дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання. Одним з таких субполів урбаністичних наукових проєктів

можуть стати розвідки в межах аналізу поведінки людей у «замкненому» просторі міст, в умовах реалізації актів меморіалізації, виявлення елементів самосвідомості по лінії «свій – чужий», «лояльний – нелояльний», формування ментального простору тощо [1. 25, 268, 350], що знайшло зацікавлення в західній історичній науці починаючи з 1970-х рр., де антропологи все більше уваги приділяли взаємозв'язку між мікропроцесами (на рівні громади) та макропроцесами (на регіональному й національному рівнях) [2. 27].

Одеса як найбільший мегаполіс Північного Причорномор'я може стати одним з таких дослідницьких проєктів у вивченні поведінкових стереотипів в умовах революції, взаємонакладанні ідентичностей, появі свіжого погляду на «культуру конфлікту», особливо якщо зважити на мультикультурність одного з ключових міст новопосталої Української республіки, у якому доволі чітко простежувалася, використовуючи термінологічні рефлексії та теоретичні узагальнення Я. Верменич, екзогенна лояльність, себто тяжіння різних регіональних сегментів до закордонних політичних центрів, що зумовлено наявністю у межах регіону кількох культурних зон і політичних страт з гостро відмінними зовнішньополітичними орієнтаціями та внутрішньополітичними настановами [1. 25].

Мабуть не варто зайвий раз повторювати про відсутність пропонованого дискурсу в радянській історіографії, яка концентрувала дослідницьку увагу на ідеях соціального конфлікту, але й історики, котрі працювали у відмінних гносеологічних традиціях, не розглядали розгортання революційних подій в місті у річищі концептуалізації урбанізаційних ідентичностей, про що вже йшлося в одній з наших публікацій [3, с. 117-120]. Натомість закінчення Першої світової війни супроводжувалося цілою низкою важливих подій, у ході яких різні політичні проєкти (УНР, Антанта, Добровольча армія, РСФРР, польські легіонери) на мікрорівні зіштовхнулися в Одесі, що вилилося у чергову, хоч і короточасну, хвилю вуличних боїв, насильства та незмінного прояву специфіки соціонормативної культури, зокрема у ставленні населення міста до поховання жертв протистояння.

Оскільки причини, хід та воєнно-політичні наслідки вуличних боїв в Одесі 18 грудня 1918 р. з різним ступенем деталізації проаналізовано у низці праць [4; 5; 6; 7; 8] й навіть окремих спогадах [9. 252-253], то у пропонованій статті ставимо перед собою за мету вивчити реакцію населення міста на пережиті події та обставини поховання жертв збройного конфлікту. Досягнення поставленої цілі можливе за умови вирішення наступних дослідницьких завдань: з'ясувати евристичні можливості наративних та документальних джерел, виявити загальне число вбитих осіб у ході боїв, проаналізувати реакцію політичних сил і мешканців міста на вказане протистояння та реконструювати процес поховання загиблих як один з елементів меморіалізації революційної епохи.

Джерельне забезпечення проблеми здебільшого має дискретний характер, пов'язаний з відбиттям епохи в періодичній пресі та мемуаристиці. Натомість актові документи, у яких могли б віддзеркалюватися меморіальні практики, нами практично не знайдені, сказане стосується навіть спеціалізованих ювілейних збірок [10;11;12]. Поодинокі документи зберігаються у Державному архіві Одеської області, хоча за їх допомогою не вдасться повною мірою реконструювати картину воєнно-політичного протистояння та його наслідків. Таким чином, найрепрезентативнішими джерелами залишають місцеві газети того часу, насамперед, «Одесские новости» та «Одесский листок», котрі регулярно та скрупульозно фіксували трагічні сторінки історії міста.

Реконструкція подій в джерелах особового походження знайшла віддзеркалення у наративі представників щонайменше двох політичних таборів. По-перше, це спогади учасників революції з боку більшовицьких організацій, а по-друге, доволі стислі й поодинокі згадки активістів українських парамілітарних формувань. Прикметно, що третя сторона конфлікту, яка щоправда намагалася маніфестувати нейтралітет, зокрема один з очільників міського самоврядування міський голова М. Брайкевич, взагалі не згадував обставини, пов'язані з масовою участю населення міста у поховальних церемоніях [13], що виглядає дивно,

зважаючи на його особисту участь у них, про що йтиметься нижче.

До поодиноких его-джерел з проблеми належать мемуари членів одеської «Січі» Ю. Липи та М. Костирка, котрі у 1966 р. залишили контрверсійну версію меморіалізаційної практики в Одесі внаслідок вуличних боїв грудня 1917 – грудня 1918 рр. Так, перший з них, фактично зливаючи в єдиний процес зіткнення зими 1917-1918 рр., описуючи побачене стверджував, що «По трьох – чотирьох днях бою відбулися прилюдні похорони тих Гайдамаків, що не мали в Одесі рідні. Бачив я, як через Портофранківську вулицю пливло одна за одною шістдесят трун, покритих червоною китайкою на знак жалоби. По обидвох боках вулиці люди плакали вголос. Січовиків убитих було, здається, тільки двох: один молодий жид²³, син бляхара з Юріївської вулиці, що ненавидів більшовиків, а другий – молодий хлопець С. Його поховали січовики з панахидою, співом «Вже воскресла» і салютом на другому християнському кладовищі, під самим парканом від вулиці Токаревої²⁴» [14. 1263-1264].

Вперше ці спогади були опубліковані ще у 1935 р. в часописі «За Державність», а згодом передруковані у виданні «Визвольний шлях» стали предметом заочної дискусії між загиблим на той час автором та його однолітком, уродженцем Одеси, інженером М. Костирком. Останній, ставши свідком двох поховальних обрядів (січень та грудень 1918 р.), звертав увагу на певні «недокладності» у розповіді Ю. Липи, зокрема наполягав на хронологічній плутанині різних подій, при цьому сам уникнув деталізації процедури прощання з загиблими у грудні 1918 року [15. 1267].

Значно точнішими та розлогішими були описи похорон, підготовлені одним з лідерів більшовицької організації в Одесі Ф. Ануловим, який залишив спогади, що вийшли друком у 1925 р. Але цінність даного джерела не лише у обсязі матеріалу, а й у тому, що він використав метод компара-

²³ У тогочасній українській мові даний термін не мав негативної конотації.

²⁴ Прикметно, що вулиця Токарева (тепер Авіаційна) розташовувалася перпендикулярно вулиці Пішеніна (згодом Івана та Юрія Липи).

тивістики, за допомогою котрого намагався продемонструвати ставлення різних страт суспільства до нещодавно пережитого лихоліття. Автор спочатку змалював прощання з військовослужбовцями Добровольчої армії, яке припало на 21 грудня 1918 р. Головний акцент робився на участі в траурному дійстві «усієї одеської та прибулої буржуазії», а соціальний антагонізм революційного часу мав доповнюватися метафорою про «свято розкоші й печаль смерті <...> з театральною скорботою буржуазії», але при цьому визнавав, що багато хто з присутніх плакав [16, 117].

Емоційно забарвлені апеляції знаходимо й у порівнянні організації поховань окремо офіцерів і солдат російського війська. Так, він зазначає, що в кафедральному соборі, з якого розпочалася церемонія, розмістилися 26 трун вбитих офіцерів (за одними даними місцевої преси – 20 офіцерів, 1 сестра милосердя і 9 трун з незазначеними особами [17, 22 декабрі], за іншими – 26 офіцерів та 1 співробітниця організації «Червоного хреста» Анна Стерлігова [18, 24 декабрі]), які у такий спосіб удостоїлися більших почесностей, ніж інші категорії, названі словом «попроще». Для підтвердження своїх слів й посилення ефекту Ф. Анулов наводить перелік осіб з місцевого істеблішменту, котрі прибули до Свято-Преображенського собору – французький консул Е. Енно з дружиною, не названі за прізвищем представники французького командування та генерала А. Денікіна (полковник Ільїн [17, 23 декабрі]), міський голова М. Брайкевич, військовий губернатор Одеси генерал-майор О. Гришин-Алмазов та «єврейська депутація, що складалася з вершків міської єврейської буржуазії». А панахиду відправляв архієпископ Кишинівський та Херсонський Анастасій [16, с. 117]. «Одеський листок» доповнює список присутніх за рахунок голови міської думи Б. Кондратьєва, представників польської, чеської, грецької, французької, італійської, англійської, сербської та ін. «іноземних колоній, різних закладів й партій» [17, 23 декабрі], а «Одесские новости» називають й Одеського градоначальника В. Маркова [18, 24 декабрі].

Не менш емоційно описували пережиті події журналісти місцевих газет, їхні оцінки інколи супроводжувалися ла-

тентною демонстрацією протилежних політичних симпатій (обсяг матеріалів та відповідна тональність), хоча й тісніше прив'язувалися до інформації, отриманої з різних джерел, здебільшого від військових, медиків та громадських інституцій. Так, вже наступного дня після вуличних боїв називалася цифра – 15 вбитих [17, 19 декабря], яка неодноразово уточнювалася в бік збільшення. Зокрема, у наступних номерах йшлося навіть про 112 жертв сутичок, як військових, так і випадкових свідків протистояння [17, 22 декабря]. А 21 грудня у часописі «Одесский листок» вийшла друком замітка «К похоронам погибших добровольцев». У ній повідомлялося про засідання робочої комісії на чолі з О. Ретір, котра готувалася до церемоніалу з поховання борців «за единую Россию». Згаданий дискурс мав демонструватися використанням російських національних стягів на трунах і надписами на траурних вінках – «Борцам, павшим за единую Россию» [17, 21 декабря], а загиблих добровольців поховали у двох братських могилах на військовій ділянці Старохристиянського кладовища [18, 21 декабря, 24 декабря]. Суттєво доповнює сюжетну лінію інформація про влаштування Одеським громадським комітетом допомоги Добровольчій армії (А. Г. Комші, А. Н. Великанов, Ю. Ю. Саморупо [18, 24 декабря]) ще одних похорон 10 добровольців, котрих не віддали землі 21 грудня, оскільки їхні тіла залишилися невпізнаними. При цьому конкретна дата поховання не вказувалася [17, 24 декабря].

З не меншим літературним хистом змальовує більшовицький активіст саму процесію, котра, за його словами, розтягнулася на декілька кварталів. Труни з загиблими, котрі мали білий колір, Ф. Анулов визнає «розкішними», вони були покриті російськими трьохкольоровими (біло-синьо-червоними) прапорами. Довершили опис згадки про велику кількість квітів на самих трунах, які несли офіцери, і навколо них та рух броньованих автомобілів перед поховальною процесією, що «надавало войовничості торжеству» [16. 118]. Виділені автором спогадів символічні маркери траурної події (соціальний та майновий зріз соціуму, коштовність трун, прапори, тощо) особливо яскраво

підкреслювали амбівалентність революційної епохи на фоні змалювання поховального церемоніалу загиблих українських військових, яких віддали землі 24 грудня 1918 р. Зауважимо, що згідно дописів у пресі, організацією прощання з бійцями займалася Спілка українських жінок Одеси (Українська жіноча спілка), яка клопотала перед міською управою про виділення на другому Християнському кладовищі ділянок для поховання «40-60 республіканських солдат», на що отримала згоду [17, 27 декабля]. Їй також допомагав виконком ради професійних спілок, котрий на своєму засіданні від 20 грудня асигнував 1000 крб. для зазначених потреб [17, 22 декабля, 25 декабля; 18, 25 декабля], а робітники заводу РТПіТ прийняли постанову про відмову від роботи протягом дня на знак жалоби за загиблими «борцями за свободу» [18, 24 декабля]. До них приєдналися працівники інших закладів, залізничні службовці, зокрема припинився рух трамваїв, оскільки працівники «центральної станції відправилися на похорони республіканців» [16, 119; 18, 25 декабля].

Натомість Ф. Анулов насамперед звертав увагу на якість трун, називаючи їх «простими, дерев'яними, нефарбованими», що відразу мало сформувати у читача імпліцитний образ учасників боїв згідно вектору соціального протистояння (заможні – не заможні) у межах концепту «громадянської війни». Ще більше посилювалось відчуття соціальної непримирненості згадкою про бажаних попрощатися з загиблими: «<...> до моргу, що у Валіховському провулку почав стікатися робітничий люд. Замість нарядних й багатих похорон вчорашнього дня – голодуючі і погано одягнуті робітники <...> Юрба складалася винятково з робітників та трудящих. Своїм прибуттям вони демонстрували своє ставлення до щойно створеної влади добровольців» [16, 118].

Ще одним елементом порівняння стала кількість трун, яку виносили з приміщення. За мемуарами Ф. Анулова, їх число сягало позначки 33, що у цілому співпадало з журналістськими оцінками (за одними даними, 31 труна [18, 25 декабля], а за іншими – 32 [17, 25 декабля]), кожна з яких була вкритою червоним полотнищем. Прикметно, що далі сам

автор ставить риторичне запитання про використання цього кольору, а не «національно-української матерії». І дає своє тлумачення, котре у нього має ригористичний характер – адже ховали «республіканців» робітники та ліві українські соціалістичні організації, а червоними стягами їм хотілося зайвий раз відтінити «революційну роль» обох поховальних обрядів [16. 118], хоча Ю. Липа вдається до більш прозаїчного пояснення, пов'язаного з жалобною семіотикою червоного кольору характерною для українських традицій [14, с. 1264]. Прізвища та імена²⁵ частини загиблих оприлюднила місцева преса – сотник Гаврило Караан, Віктор Пастернак, Мефодій Судаковський, Іларіон Чумлой, Пилип Науменко, Федір Мельников, Полікарп Радченко (Рядченко) та Павло Крикливий [18, 26 декабріа].

Методика порівняння мала місце й у інших аспектах прощання, котрі змальовував Ф. Анулов, неприховані симпатії якого були на боці українських вояків. Зокрема, він стверджував, що в обох випадках частина натовпу плакала, труни несли на руках, був присутній М. Браїкевич з вінком від самоврядування (Спілка українських жінок Одеси наповлягала, що такого вінка не було [18, 26 декабріа]), загалом фіксувалася велика кількість скорботних вінків (44 штуки), серед яких більшовик виділяв той, котрий складався з червоних кольорів від ради робітничих депутатів, інші принесли українські партії та профспілкові організації. Але найбільш мальовничим символом процесії став «український селянин-бідняк, який ніс великий чорний хрест, оповитий колосками жита», що мало найкраще символізувати соціальне походження загиблих [16. 118-119; 18, 25 декабріа]. Прикметним виглядає ігнорування тих вінків, котрі не вписувалися у канву розповіді, зокрема, від українських навчальних закладів, Бунду (на івриті) й з вельми специфічними гаслами («Хай живе вільна Україна», «Борцям за свободу» та інші [17, 25 декабріа]), які демонстрували аксіологічні орієнтири, відмінні від більшовицьких та білогвардійських.

Важливим елементом розповіді Ф. Анулова стала ремарка щодо ставлення міської влади до поховання опонентів

²⁵ Подаємо в оригінальній орфографії з перекладом українською мовою.

російських добровольців. Вона делегувала своїх представників для зміни маршруту процесії, як можна припустити, щоб та не рухалася центральними вулицями Одеси і не маніфестувала значну кількість людей, котрі виявили бажання провести в останню путь українських військовослужбовців, й щоб не допустити сутички між прихильниками та противниками нового режиму. Тому після нетривалих дискусій юрба зійшла з запланованого шляху (вулицею Херсонською й далі до Преображенської) на вулицю Старопортофранківську, далі в бік лікарні «Червоного Хреста» (звідки винесли ще одну труну) і, співаючи «українські та революційні пісні», рухалася на кладовище незважаючи на холодний зимовий дощ, де вкотре з ненавистю згадувала добровольців [16, 119; 18, 25 декабрі]. Варто відзначити, що більша частина фрагментів зі спогадів Ф. Анулова підтверджується дописами у часописі «Одесские новости», а максимальна тотожність деталей в обох текстах дає підстави припустити, що більшовицький урядник міг безпосередньо користуватися матеріалами даного видання при написанні спогадів. Зокрема, 25 грудня на шпальтах газети з'явилася відносно велика замітка під назвою «Похорони павших українців» (в «Одесском листке» таких статей не було), де детально описувалося прощання з солдатами українського війська [18, 25 декабрі].

Окремими епізодами комеморативної практики того часу стали й інші поховання. Мова йде про близько 15 загиблих євреїв, які здебільшого стали випадковими жертвами вуличних боїв 18 грудня 1918 р. Серед них були три жінки та учні, а дата прощання визначалася дуже умовно – «до 23 грудня», так само як і місце поховання – «на місцевих єврейських кладовищах» [17, 24 декабрі]. Цілком ймовірно, що точнішими виявилися журналісти «Одесских новостей», котрі повідомляли читачам, що «протягом останніх днів на двох єврейських кладовищах поховано близько 50 жертв громадянської війни в Одесі» [18, 25 декабрі]. Декількох загиблих українських військових вивезли на залізничну станцію Дачна (колишня Гнилякове, поблизу Холодної Балки), де вони були поховані 23 грудня, певну кількість тіл переда-

ли родичам з навколишніх від Одеси сіл. Окремо, 24 грудня, віддали землі підполковника Добровольчої армії С. Бабаджана, який спочив на караїмській ділянці Старохристиянського кладовища [18, 24 декабля, 25 декабля]. А можливо останнім похованням мало стати прощання зі ще трьома впізнаними добровольцями [18, 26 декабля].

Таким чином, можна зробити певні узагальнення. Зважаючи на відсутність наукових досліджень з даної проблеми, головний інформаційний потенціал несуть джерела особового походження та періодична преса, які доволі широко висвітлювали підготовку прощання з загиблими й саму процедуру поховання, надаючи подекуди цінну інформацію щодо його місця, прізвищ загиблих, організації церемоніалу, руху траурної процесії, ставлення різних соціальних та професійних страт суспільства до вбитих та використання відмінних жалобних, майнових та національних символів. Найбільш репрезентативними джерелами слід вважати газети «Одесский листок» та «Одесские новости», а актових матеріалів, які б допомогли реконструювати події комеморативної практики в місті у грудні 1918 р., нам відшукати не вдалося. Прикметно, що усі відомі нам джерела описують поховання лише двох категорій осіб – військовослужбовців та симпатиків Добровольчої армії та українських солдат, з котрими прощалися в різні дні й з різними почестями, а про інших вбитих згадується побічно.

Тому, спираючись на доступні джерела, встановити загальне число загиблих у ході вуличних боїв 18 грудня наразі не видається можливим. З великою долею ймовірності можна говорити про цифру, яка перевищує позначку в 100 осіб, оскільки достеменно відомо про щонайменше 32 загиблих українських військових, не менше 36 військовослужбовців Добровольчої армії та з певною кореляцією про близько 50 одеситів-їудеїв, котрі могли бути як солдатами чи офіцерами обох армій, так і цивільними, які стали жертвами або збройного протистояння, або кримінальних злочинів.

І самі вуличні бої, і їхні наслідки стали черговим потрясінням для мешканців Одеси, які у своїх комеморативних

практиках демонстрували скорботу за усіма загиблими, при цьому є підстави припустити, що політико-ідеологічні симпатії могли формуватися у залежності від соціальної стратифікації за векторами: заможні / Добровольча армія – незаможні / українське військо. Але дана теза потребує додаткового дослідження. Поховання більшої частини загиблих військових припали на 21 та 24 грудня 1918 р. й відбулися на Старохристиянському і другому Християнському кладовищах Одеси, які стали місцем чергового формування братських могил, цього разу у ході війни між російською та українською арміями за активної участі іноземних підрозділів.

Література:

1. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 482 с.
2. Прато Б. Дж. Пардо І. Урбаністична антропологія // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України; редкол.: М. Борисенко (гол. ред.), Т. Водотика (шеф-ред.). – К., 2016. – С. 11-43.
3. Вінцовський Т. С. Похорони як елемент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси 1917 року) // Південний захід. Одесика. – Одеса, 2016. – Вип. 21. – С. 117-126.
4. Шкляев І. М. Розподіл сфер впливу в Одесі: інтервенти, директорія, добровольча армія (історико-краєзнавчий аспект) // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 65-70.
5. Раковський М. Ю., Шкляев І. М. У революційні часи (1917 – 1920 рр.) // Історія Одеси / Під. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 273-316.
6. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. – Одесса: Студия «Негоциант», 2004. – 158 с.
7. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920.– Одесса: Оптимум, 2008. – 336 с.
8. Шишко О. Г. Відновлення влади Директорії УНР в Одесі // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 36. наук. пр. Вип. 29. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 85-96.

9. Канторович В. Французы в Одессе // Где обрывается Россия. – Одесса: Оптимум, 2002. – С. 248-265.

10. Победа Советской власти на Херсонщине (1917 – 1920 гг.): сб. документов и материалов / Ред. кол.: Н. А. Даниленко (отв. ред.). – Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. – 380 с.

11. Гражданская война на Украине. 1918-1920: сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн./ Редкол.: С.М. Короливский (отв. ред.). – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1, Кн. 1. – 874 с.

12. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / Від. ред. М. І. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1973. – 256 с.

13. Брайкевич М. В. «Из революции нам что-нибудь...» // Французы в Одессе. Из белых мемуаров. Редакция П. Е. Щеголева. – Л.: «Красная газета», 1928. – С. 223-259.

14. Липа Ю. Одеська «Січ» // Визвольний шлях. Річник XIX (XIII). – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – Кн. 11 (224). – С. 1263-1264.

15. Костирко М. Коментарі й доповнення // Визвольний шлях. Річник XIX (XIII). – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – Кн. 11 (224). – С. 1267.

16. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга: сб. статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. / Под. ред. А. Г. Шлихтера. – [X]: Гос. изд. Украины, 1925. – С. 51-209.

17. Одесский листок. – 1918.

18. Одесские новости. – 1918.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Олександр Шишко,
кандидат історичних наук, доцент Одеської
національної академії харчових технологій*

СПРАВА Г. ВІРРІХА ТА ІНШИХ: З ІСТОРІЇ УЧАСНИКІВ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1919 Р.

За останні десятиліття істориками та небайдужими громадянами різних професій проведено значний обсяг досліджень, які розкривають різні аспекти більшовицького терору в Україні. В той же час прийняття Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1920 років» відкрило доступ до нового масиву архівних матеріалів, які до цього часу залишалися недоступними. Одна з таких архівно-слідчих справ зберігається у сховищах Управління Служби безпеки України в Одеській області та стосується жителів села Люстдорф (нині Чорноморка), яких Одеською губернською надзвичайною комісією (ОГНК) у квітні 1920 р. було обвинувачено в участі у повстанні в німецьких колоніях у 1919 р., а 4 червня того ж року колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл 5-ти осіб. Введення до наукового обігу матеріалів цієї справи дозволить відтворити ще одну сторінку політики терору більшовицької влади.

Власне саме повстання селян в Одеському та Тираспольському повітах Одеської губернії у липні-серпні 1919 р. знайшло відображення у чисельних публікаціях. Зокрема, у монографіях Ю. Котляра повстання у німецьких колоніях та в інших поселеннях розглядається у контексті повстанського селянського руху півдня України. Висвітлюючи основний хід подій повстання, автор монографій вказав на причини повстання, а саме «невдоволення аграрною, національною та військовою політикою більшовиків», та на безпосередній привід до повстання, яким стало проведення мобілізації до лав Червоної армії [1. 57; 2. 86]. Г. Турченко та Ф. Турченко у своїй монографії наголосили на

тому, що «у цьому повстанні взяли участь всі соціальні верстви колоністів – від бідняків до заможних землевласників», назвавши при цьому чисельність повсталих у кількості понад 20 тисяч осіб [3. 215].

І. Сапожников та С. Аргатюк зацентрували свою увагу на тому, що переслідування учасників повстання продовжувалося й у наступні роки. Зокрема, ними було наведено приклад, як у 1921 р. революційний трибунал розглядав справу селян, «що безпосередньо брали участь у повстанні 1919 р.». Автори навели список з 9-ти осіб «мешканців Гросс-Лібенталя, яких було вбито більшовиками з 3 до 6 серпня» [4. 79]. Заслугує на увагу й пропозиція авторів про найменування цих подій «придністровським селянським повстанням 1919 року», з огляду на те, що у ньому брали участь селянські маси не тільки німецьких колоній. І. Сапожников та С. Аргатюк наголосили на тому, що праці, присвячені цьому селянському повстанню, «мають загальний характер», у них «не повністю проаналізовані» різні його аспекти. Ці прогалини певним чином дозволять заповнити архівно-слідчі справи, які було сформовано на основі справ, відкритих органами ОГНК у 1920 р. Метою цієї публікації є спроба поглянути на події повстання 1919 р. через призму дій його учасників на основі введення до наукового обігу архівно-слідчої справи № 017095.

З огляду на потужний характер цього повстання більшовицька влада ще довго не могла забути про його силу та загрозу для неї, а тому з березня 1920 р. (відповідно до виявлених джерел) почала переслідувати його учасників. Цими діями вона прагнула досягти подвійної мети: покарати учасників минулорічного повстання й за будь-яку ціну не допустити нового виступу селян, та вилучити у них максимальну кількість збіжжя й мобілізувати до війська якомога більше чоловіків.

9 квітня 1920 р. начальник особливого відділу ОГНК Л. Заковський звернувся до начальника Одеської повітової міліції з проханням терміново арештувати та доправити до особливого відділу Антона Бека, Ернеста Вірріха та його 4-х синів, Вільгельма Геппера, Карла Вірріха, Еміля Резера, Віру Фольмер, Вітвіцького, «Катю Фольмер та її чоловіка Яшу»,

вилучивши у них зброю й листування під час обшуку. 14 квітня начальник Одеської повітової міліції В. Букін (прізвище вказано за підписом на бланку) доповідав ЛІ. Заковському про виконане доручення, навівши прізвища арештованих. Серед них не було 4-х синів Е. Вірріха, Вітвіцького, а з Фольмерів були Віра та Яків, дружина та чоловік [5. 112-115].

Напередодні цих подій, 27 березня, у якості свідка ОГНК було допитано Х. Окса (1871 р. народження, єврей, родом з Волинської губернії, одружений, батько двох дітей, працював двірником, безпартійний, співчував партії більшовиків). З протоколу допиту не можна з'ясувати, хто був ініціатором цього дійства, – чи сам свідок, чи ОГНК. У той час частими були випадки, коли громадяни надавали до ОГНК інформацію про політично «підозрілих» для нової влади осіб.

Отже, Х. Окс під час допиту повідомив, що він протягом 11 років мешкав у селі Люстдорф (Ольгино), арендуючи квартиру «у німецького селянина Ернеста Івановича Вірріха, який мав чотирьох синів – Івана, Вільгельма, Шуру. Всі колишні офіцери». До паспорту Е. Вірріха було вписано трьох синів та двох доньок – Іогана, Георга, Вольдемара, Ольгу та Леонтину. Отже, Х. Окс не міг назвати ні кількість синів власника помешкання, де він тривалий час перебував, ні їхні справжні імена.

Далі Х. Окс розповів, що у 1919 р. Е. Вірріх та його сини брали активну участь у повстанні. У наступній частині допиту начебто свідок тих подій повідомляв про момент арешту коменданта міста Одеси П. Мізікевича та 4-х його товаришів. За його словами, П. Мізікевича «зв'язав Еміль Рейзер, а Фольмер Катя біла його по обличчю, а її чоловік Фольмер Яша за білих завжди служив при військовому комендантові». Далі йшла розповідь про те, що Е. Вірріх торгував вином і агітував проти радянської влади, а його сини при білих відразу наділи офіцерські погони. Про Антона Бека Х. Окс повідомив, що той човном доправляв білим, що були в морі, важливі відомості, а коли розпочалось повстання, то Бек був одним з його керівників. Про Вітвіцького Х. Окс повідомив те, що той за царату служив сищиком.

Не оминув Х. Окс і свою роль у тих подіях. В одному місці допиту він зі слів третьої особи повідомив про погрози на

його адресу з боку Е. Вірріха, що той начебто обіцяв «пустити кулю в чоло» Х. Оксу як більшовицькому шпигуну. В іншому місці свідчень було вказано на те, що Е. Вірріх виконав свої погрози, повідомивши добровольців, що Х. Окс є комуністом, після чого «офіцери повели його розстрілювати, але він втік під час перестрілки». Саме на цих словах допит було закінчено. Такий детальний виклад доволі сумбурного допиту Х. Окса є необхідним з огляду на те, що саме його свідчення стали підставою для арешту восьми мешканців Люстдорфа та винесення п'ятьом з них смертельного вироку [5. 35-35 зв.].

12 квітня було допитано ще одного свідка по цій справі. Ним виявився Л. Третяковський (25 років, студент, член КП(б)У, завідувач інформаційно-інструкторським відділом губ. ревкому). Л. Третяковський сам з'явився до особливого відділу, щоб стати на захист матері та сестри В. Вірріха, яких було заарештовано у якості заручників, у зв'язку з тим, що В. Вірріха не було вдома, коли його прийшли арештовувати. Припущення про те, що жінок заарештували як заручників, висловив сам Л. Третяковський. Про В. Вірріха він повідомив, що знає його з серпня 1919 р. і що той ніколи у Добровольчій армії не служив, а навпаки, допомагав йому, коли він опинився у тюрмі. Також Л. Третяковський повідомив, що зустрів В. Вірріха на другий день після проведення арештів на службі та порадив йому поки що десь переховатись, допоки він не з'ясує, які обвинувачення йому висувають. Він заявив, що крім В. Вірріха знайомий з його матір'ю, батьком та сестрою і може за них ручатися. На завершення своїх показів Л. Третяковський заявив, що причиною наклепу Х. Окса могли бути фінансові негаразди між ним та Е. Вірріхом [5. 52-52 зв.].

Матеріали справи арештованих матері та сестри В. Вірріх містять лише протокол допиту 13-річної Леонтіни Вірріх (без вказівки дати допиту), що була допитана у якості обвинуваченої. Л. Вірріх була єдиною із сім'ї, чий протокол допиту вміщено у матеріалах справи. Дівчина повідомила про те, що у Люстдорфі вона не була з вересня 1919 р., в Одесі вона разом з матір'ю та сестрою Ольгою мешкала у квартирі

на вул. Спиридонівській, де проживало ще дві сім'ї: Гусс та Яунзен. Вона повідомила, що у Добровольчій армії ніхто з її братів не служив, що батько мешкав у Люстдорфі, а два брати Вольдемар та Іван прислали записку про те, що вони записалися до «червоного» загону Г. Котовського. На основі цих свідчень особливий відділ ОГНК направив до штабу 41-ї ст. дивізії запит про перебування у загоні Г. Котовського Івана та Володимира Вірріхів та у разі їх виявлення у підрозділі наказував доправити до ОГНК як «політичних злочинців». Ще про одного брата Л. Вірріх повідомила, що він перебував у місті на радянській службі, але на якій саме і де мешкає, вона не знає, тому що він посварився з родичами (ця її інформація суперечила тому, що сказав Л. Третяковський) [5. 56-57].

Матеріали справи містять заяву, яка була написана на адресу ОГНК у день арешту мешканців Люстдорфа «Ольгінським волосним воєнним керівником» І. Штеппо, у якій він наголошував на тому, що Яків Фольмер та його дружина Віра Фольмер, Карл Вірріх, Вільгельм Геппер ні в чому не винні. За них він був готовий поручитися на тій підставі, що у 1919 р., під час повстання колоністів у Одеському повіті, він був заарештований місцевим прапорщиком Пржегоцьким як партійний працівник. Після повстання його було призначено волосним воєнкомом, а Я. Фольмер став діловодом. 10 березня 1920 р. Я. Фольмера було призначено воєнним комісаром села Ольгино, ніякими контрреволюційними справами він не займався. Про В. Геппера «воєнний керівник» повідомляв, що той зовсім бідний, має велику сім'ю, потребує шматка хліба, а тому він є «другом радянської влади», а не контрреволюціонером. Так само не є ворогом радянської влади й К. Вірріх - бездітний холостяк, який працює слюсарем. Вказаних осіб І. Штеппо просив звільнити, за інших він не міг поручитися.

Цікавими є прикінцеві положення цієї заяви. У них автор зазначив, що «половина села може бути обвинувачена в участі у минулорічному повстанні, але вони це зробили через залякування, обман та загрозу бути розстріляними». Далі автор висловлював переконання, що радянська влада

не повинна переслідувати та карати тих, хто їй не співчуває, а повинна переслідувати тільки активних «працівників контрреволюції». Таким чином влада не дасть можливість контрреволюційним агітаторам та провокаторам говорити про те, що радянська влада арештовує та розстрілює робітників та селян. Щоб дати можливість проводити радянську політроботу, щоб заспокоїти бідняків, І. Штепцю звернувся з проханням до «губНК звільнити під мою відповідальність вказаних осіб, хоча б до суду» [5. 77].

Матеріали справи містять протоколи допитів Я. та В. Фольмер. Я. Фольмера (34 роки, хлібороб, співчував КП(б) У), було допитано у якості обвинуваченого «за активну участь у повстанні». Під час допиту він виклав власну версію початку повстання. Отже, з Великої Аккаржі до Люстдорфа приїхав його мешканець Мартин Отт, який був членом ревкому, бідняк, який не мав навіть свого будинку. М. Отт на зборах зачитав відозву, у якій містився заклик приєднатися до повстання, але загальні збори відмовились це зробити. Того ж дня ввечері приїхав П. Мізікевич, якого було заарештовано та відправлено до Аккаржі. Причому сам Я. Фольмер не був свідком цих подій, бо був у полі на роботі. Хто із мешканців Люстдорфа підтримував повстання, він не знає, крім Пшегорського і Шелля, які були командирами загонів, а також їхніх помічників Роберта Гейдельтахера та Вільгельма Тургеймейстера, причому, за його словами, два останніх і нині перебувають у Люстдорфі. До речі, 10 лютого 1920 р. газети повідомили, що 7 лютого, в день, коли до міста увійшли «червоні» дивізії, на розі вулиць Преображенської та Успенської було знайдено тіло генерала Шелля – «керівника німецьких колоністських загонів» [6].

Під час короткого допиту В. Фольмер (1890 р. народження, селянка, неграмотна, домогосподарка, до заміжжя працювала у поміщиків, у Люстдорфі мешкала останні 5 років), повідомила, що у день початку повстання була у селі, але участі у зборах не брала. Також вона повідомила, що керівниками повстання були Шелль та Пшегодський, як арештували П. Мізікевича, вона не бачила, свою вину вона не визнала [5. 107-107 зв.].

15 квітня Ольгінська волосна рада делегувала члена ради та виконкому Микиту Золотого до ОГНК, щоб той з'ясував причину арешту вже названих вище мешканців села та родини Е. Вірріха. Але коли М. Золотой прибув до ОГНК, його було заарештовано. Під час допиту він висловив припущення про те, що причиною його арешту може бути зведення з ним рахунків І. Штеппо. Як доказ свого припущення він навів факт відмови І. Штеппо передати до сільської ради всі справи воєнкома Я. Фольмера після його арешту.

Далі він виклав свою версію повстання -- за його словами, до села прибув невідомий, який зачитав відозву із закликом до повстання. Учасники сільських зборів опинилися у скрутній ситуації, не знали що робити, приєднуватися до повстання вони не мали бажання. За версією М. Золотого, рішення про участь у повстанні приймали голова сільської ради Борецько, Токарський та ще одна невідома особа, можливо, офіцер. Про Я. Фольмера він повідомив, що у селі його тоді не було, чи був А. Бек -- не знає. Щодо інциденту з П. Мізікевичем, то за словами М. Золотого, той прибув до села на другий день після початку повстання, хто його зв'язав та бив він не знає, бо був у полі на роботі. З тієї ж причини він не може назвати активних учасників повстання, але й стверджувати, що їх не було зовсім, він не може. А от керівництво повстанням здійснював Шелль, який був комендантом Люстдорфа. Після придушення повстання із Люстдорфа втекли Шелль, Пшегорський, А. Бек, Р. Гейдельтагер, Шишегов, Шек. Хто працював у комісії з розшуку комуністів та радянських працівників і хто був учасником повстання з інших сіл, він не знає.

Протокол допиту завершувався словами М. Золотого про те, що він «активної участі у повстанні не брав, проти радянської влади ніколи не агітував», «винуватим себе перед радянською владою не визнаю». Після цих слів міститься приписка про те, що «мене обвинувачено у активній участі у минулорічному куркульському повстанні та антирадянській діяльності». У анкетних даних М. Золотого, який був 1870 р. народження, селянином, мав 4-х дітей, працював машиністом, була одна графа, яка могла бути вирішальною у

його долі – він був членом партії лівих есерів [5. 127-128].

Після того як було заарештовано М. Золотого, спроби порятунку раніше арештованих не припинилися. 22 квітня за ініціативи голови Ольгінівського волосного виконавчого комітету Едуарда Барта відбулись загальні збори села Ольгіно, на яких були присутні члени волосної ради та члени виконкому. Збори були скликані на прохання родичів арештованих ОГНК К. Вірріха, Е. Вірріха та його двох доньок, А. Бека, Я. Фольмера і його дружини, Е. Резера, В. Геппера. Зібрання завершилися прийняттям постанови з 2-х пунктів: «1) у зв'язку з тим, що вказані особи нам добре відомі і за нашим переконанням вони ні в чому не завинили перед Радянською владою, просимо владу відпустити їх під нашу спільну поруку. Беремо зобов'язання доправити всіх цих осіб на судове засідання; 2) за можливості судовий розгляд провести у селі Ольгіно за участі членів волосної ради та воєнного комісара». Під цією постановою поставили підписи 67 осіб, а також голова виконкому Е. Барт, воєнний комісар І. Штеппо, члени ради І. Ткачовський, Ф. Барт, І. Бек, секретар А. Клейн.

26 квітня відбулись збори «пролетарів села Ольгине», на яких головував І. Трусов, секретарем був Г. Зіллер. Після тривалого обговорення факту арешту ОГНК К. Вірріха, Е. Вірріха, Георга Вірріха, А. Бека, М. Золотого збори постановили звернутися з клопотанням до ОГНК, щоб вона звільнила вказаних осіб та передала їх на поруки до часу проведення суду. На зборах наголошувалось, «що ці люди ні у яких виступах та злочинах проти радянської влади не були помічені і ми ними ніколи не були пригноблені». У цьому документі вперше згадується ім'я Г. Вірріха як також арештованого. У постанові зборів вказується, що він ніколи не був офіцером. Збори обрали делегацію вже з 3-х осіб, якій доручили доправити рішення зборів до ОГНК. Під цим зверненням підписалось 19 грамотних, за 8 неграмотних підписи поставили І. Трусов та Г. Зіллер.

3 травня «пролетарії села Ольгине» заслухали звіт І. Трусова про результати клопотання до ОГНК щодо звільнення арештованих односельців. Збори постановили згідно вимоги ОГНК дати розписку зі зобов'язанням у тому, що зааре-

штовані особи ні у яких контрреволюційних діях не були замішані та співчують радянській владі. Причому на кожного арештованого треба було дати окрему розписку. У матеріалах справи вміщено дві такі розписки – на К. Вірріха та М. Золотого, з підписами 23-х «пролетаріїв села Ольгино» [5. 75-76].

Трагічна розв'язка у цій справі відбулась 4 червня 1920 р., коли відбулось засідання колегії ОГНК у складі С. Реденса, М. Дейча, Л. Заковського та Уральцева. На цьому засіданні колегія прийняла рішення про розстріл загалом 57 осіб, серед яких були «Яків Якович Фольмер (54 роки), Віра Фольмер, Микита Меркурович Золотой (50 років), Георгій Вірріх, Ернест Вірріх, Карл Вірріх, Антон Бек, Вільгельм Гепшер, Еміль Рейзер», які були обвинувачені «як учасники повстання у 1919 р. у німецьких колоніях біля Одеси» [7. 51]. Однак у виписці із протоколу засідання колегії ОГНК прізвища Я. Фольмера, В. Фольмер, В. Геппера, Е. Рейзера закреслено, що дає підстави сподіватися, що вони залишилися живими. На користь цього припущення може слугувати й факт публікації розстрільного списку у газеті «Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету», де було вміщено лише прізвища Г., Е. та К. Вірріхів, М. Золотого та А. Бека [8]. Але це лише припущення, тому що у 1954 р. під час переєстрації архівно-слідчих справ всі 9 осіб було включено до списку з «ВМН» (вища міра покарання). Особливо це припущення не стосується Віри Фольмер, чию справу знову розглядала колегія ОГНК 5 жовтня уже у складі її голови М. Дейча, Л. Заковського та М. Віхмана. Обвинувачення щодо неї мало такий зміст: «Як член підпільної білогвардійської організації, за вказівкою якої у 1919 р. було арештовано та вбито коменданта м. Одеси тов. Мізікевича, брала участь у його побитті, мала зв'язок з Врангелівськими представниками» [9. 158]. З'ясовувати, коли та за яких обставин вона «мала зв'язок з Врангелівськими представниками», немає ніякого сенсу, тому що абсурдність обвинувачень ОГНК була нормою того часу.

Справа мешканців с. Люстдорф була однією з перших серед багатьох справ ОГНК, фігурантами яких були особи,

які обвинувачувались в участі у повстанні 1919 р. Більшовицька влада у 1920 р. добре засвоїла урок цього повстання і тому почала діяти на випередження. Перш за все, ОГНК майже відразу почала виявляти та арештовувати учасників повстання 1919 р. Першими жертвами такої політики стала сім'я Келлерів, батька Карла, його синів Карла, 30 років, Едуарда 24 років та 4-х доньок: Катерини, 26 років, Амалії, 24 роки, Розалії, 20 років, Ольги, 16 років. На жаль, архівно-слідчу справу щодо цих осіб виявити не вдалося, відомо лише з протоколу засідання колегії, що «за керівництво повстанням у 1919 р. німців-колоністів у Тираспольському повіті» батька та синів було розстріляно, а доньок ув'язнено до концтабору [7. 62 зв.]. Протягом 1920 р. колегія ОГНК неодноразово приймала розстрільні рішення з формулюванням «за участь у повстанні 1919 р.». Серед фігурантів цих справ були особи з німецькими, українськими, російськими тощо прізвищами. Але особливу увагу комуністична влада почали приділяти саме німцям-колоністам, які у переважній більшості були заможними селянами і тому відверто не сприймали такі заходи влади, як примусова мобілізація та продрозкладка.

В умовах радянсько-польської війни та наступу військ Врангеля з Криму мобілізація ставала перманентним явищем. Відповідно п'ятимільйонна армія та мешканці міст потребували продовольства, якого катастрофічно не вистачало. Продовольчу кризу на Четвертій конференції КП(б)У, яка відбулась у березні 1920 р., було потрактовано як «тимчасові продовольчі труднощі» та урочисто проголошено, що «партія продовжує стояти на ґрунті уже перевіреної радянської продовольчої політики» [10. 452]. У резолюції «З продовольчого питання» стверджувалось, що «тільки ця політика, яка базується на державній монополії й зобов'язанні селян здавати державі збіжжя згідно розкладки», може гарантувати «інтереси міських робітників, які отримують цей хліб у першу чергу, та інтереси дрібного селянства, якому, не дивлячись на розміри його ріллі, буде надано необхідну кількість збіжжя». Тому «Одеський губком КП(б)У свої зусилля спрямував на відокремлення від загальної колоністської

маси батрацького та бідняцького населення, намагаючись зробити його опорою своєї влади у колоніях» [11. 56].

Отже, застосовуючи методи терору, влада тим самим не тільки карала учасників повстання 1919 р., а й забезпечувала виконання таких вже традиційних для неї завдань, як мобілізація та проведення продрозкладки. В той же час на тій же конференції було констатовано, що «у багатьох губерніях селяни дуже повільно приступають до виконання встановленої РНК розкладки» [10. 453]. Тому так само й продовольча криза ставала перманентною. Скажімо, в Одесі у квітні на ринку фунт хліба коштував 70-80 рублів, а у травні, коли на декілька днів припинялась видача пайкового хлібу, його вартість сягала 130-140 рублів. Це при тому, що зарплата робітників коливалася від 2800 рублів до 11200 рублів. До речі, Одеса не перейшла на всеукраїнський тариф, який був у два рази меншим. Місцева влада змушена була терпіти різку критику «центру» з цього приводу, але натомість уникла «контрреволюції» робітничої маси.

За таких обставин примусове вилучення збіжжя у селян прирівнювалось до бойового завдання, відповідно ці акції відбувалися у супроводі військових загонів. Крім військової сили влада активно використовувала такий метод, як взяття заручників та клеймо «чорних» волостей та повітів. Після виконання плану розкладки «чорні» волості та повіти записувались до «червоних», а заручники звільнялися.

Саме такі попереджувальні терористичні заходи влади унеможливили нове повстання в Одеському повіті, селяни якого першими прийняли на себе нову хвилю продрозкладки. Окремі виступи селян у Мангеймській волості у березні 1920 р., у селах Липецьке, Маяки, Петрівка, Троїцьке, Граденіці [12. 296-297] не були підтримані в інших поселеннях і тому не переросли у нове потужне повстання. Натомість селянський повстанський рух почав розвиватися у північних повітах Одеської губернії. Для боротьби з цим рухом ОГНК сформувала там свої повітові відділи, а військову підтримку забезпечувала 63-та Московська дивізія військ внутрішньої охорони. Наслідком цього руху та терору проти його учасників стали чисельні справи ОГНК, фігуранти

яких обвинувачувались вже «у керівництві та участі в повстаннях 1920-1921 років».

Література:

1. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на півдні України (1917-1925). – Миколаїв-Одеса: «ТОВ ВіД», 2003. – 194 с.
2. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917-1931). – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.
3. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
4. Сапожников І. В., Аргатюк С. С. Повстання проти більшовиків навколо Одеси // Південний-Захід. Одесика. – Одеса, 2006. – Вип. 2. – С. 67-83.
5. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, спр. 017095, [Виррих Г., Золотой М., Бек А. и др.].
6. Известия Одесского Революционного Комитета. – Одесса, – 1920. – 10 февраля.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України). – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 282.
8. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 23 липня.
9. ГДА СБ України. – Ф. 6. – Оп. 3. – Спр. 283.
10. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17-23 березня 1920 р. Стенограма. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 528 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 252.
12. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в епоху війни і революцій. 1914-1920. – Одесса: «Optimum», 2008. – 336 с.

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету*

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА БІЛЬШОВИЦЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ В РОКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНИЙ ЗРІЗ, ВНУТРІШНЯ БОРОТЬБА І БЮРОКРАТИЧНА ВОЛОКИТА

Декомунізація українського соціуму передбачає не стільки викорінення із нашої історичної пам'яті усього комуністичного намулу разом з його міфами і міфо-героїзованими героями, скільки глибоке усвідомлення й розуміння того, що наша історія могла би бути зовсім іншою, якби минулі покоління не дозволили вважати себе гвинтиками й експериментальним матеріалом маргінальних лідерів комуно-більшовицького режиму в СРСР, які силою диктатури встановили монопартійну систему на чолі з РКП(б)-ВКП(б)-КПРС та її клонами у кожній із радянських республік. Прогріх тих поколінь є безперечним, як відповідно сучасні покоління мають бути готові узяти на себе частку моральної відповідальності за помилки і хиби своєї нації, навіть, якщо їх припустилися окремі групи або особи. Як справедливо зазначає Ярослав Грицак, в Україні успішною моделлю політики історичної пам'яті може бути та, яка не вимагатиме безумовного, а тільки умовного засудження історичної спадщини, «тільки» тієї частини, яка пов'язана зі злочинами [1].

Події останніх років в якійсь мірі витиснули проблематику комуністичних злочинів в СРСР та Україні, усе рідше стали з'являтися наукові статті в рубрикаціях журналів про історію місцевих комуністичних організацій, які б відображали істинне обличчя «керівної і спрямовуючої сили», що мала зорганізувати будівництво «світлого майбутнього» в СРСР. Вочевидь, у минулі десятиліття цілі інститути при ЦК ВКП(б)-КПРС, відпрацьовуючи платню «мудреців, які

пишуть на замовлення грошового мішка», переповнили полицьки бібліотечних фондів ідеологічно-пропагандистською макулатурою, що вже й писати не було про що. Проте саме зараз є слушний момент запропонувати читачеві унікальний джерельний матеріал, який доповнюватиме картину минулої історії, яку ми маємо подолати заради майбутнього наших дітей.

Відтак, у нашій статті ставимо на меті подати незнані й цікаві факти з історії Одеської обласної партійної організації КП(б)У, які розкриють її дійсну сутність і, маємо надію, сприятимуть реалістичному баченню минулого та допоможуть критично поставитися до ідеологічно заангажованого пласту псевдонаукової літератури 40-80-х років минулого століття. Посилаючись виключно на архівну джерельну базу [2], кількома нарисними сегментами спробуємо відтворити основні характеристики так званого «авангарду борців за комуністичне майбутнє» на Одещині у самий пік «Великого терору», тобто у 1937-1938 роках. Такий ілюстративний матеріал сприятиме руйнації ілюзій (якщо такі ще оволодівають деякими) щодо непогрішимості і значущості ролі комуністичних експериментаторів в обличчі лідерів КПРС-КПУ. Декомунізація, якої потребує вимучене більшовизмом модерне українське суспільство, має відіграти важливу роль у сприйманні себе самих сьогодні, у такому ракурсі й пристрасі, щоби неодмінно побачити її, історію, знизу вверх. Отже, увійдемо в минуле...

Чисельність.

На завершення першого кварталу 1937 року в Одеській обласній організації КП(б)У нараховувалося 20492 партійця, з яких безпосередньо членами ВКП(б) були 14523 особи, решту становили кандидати в члени партії – 5969 осіб. Враховуючи активізацію процесу «полювання на відьом» як в республіках СРСР, так і в Україні, чисельність обласної організації весь час скорочувалася і лише на початку 1938 року почала повільно зростати. Це відбувалося переважно завдяки повторно прийнятим, як тоді говорилося відновленим у членстві колишніх «авангардівців», виключених за

підозрою як «вороги народу». Отже, на 1 квітня 1938 р. у складі Одеської обласної організації значилося незначним числом більше 20 тисяч членів (20015 осіб). Враховуючи те, що трохи більше третини її загального складу становили сільські райпарторганізації КП(б)У, зазначимо чітко виражену робітничо-бюрократичну соціальну основу одеської облпарторганізації, чисельність якої становила – 13772 особи, тобто 68,8%.

Про гендерну рівність й говорити не доводиться (цього й словосполучення на той час ніхто не знав!). Жіноча складова була представлена в межах області лише 3308 особами, відповідно в одеській парторганізації – 2647 жінок-партійок та 661 – у сільських районах. Цікавим фактом виділяється певна стабільність показників жінок-комуністок упродовж статистичних періодів на початку 1937 і 1938 років, а от відсоток жінок до загального числа комуністів у сільських партійних організаціях районів області становив лише 10,5%. Водночас в районних організаціях міста Одеси цей показник був значно вище і сягав 19,2 відсотка. У північних районах Одеської області чисельність жінок в лавах КП(б)У була дуже низкою. Так, у Любашівському, Жовтневому, Савранському районах жінки становили не більше 3-6%, що свідчило про несприйняття сільським жіночим населенням комуністичної ідеології й інертністю партійно-комсомольського активу.

Підтвердженням тези про недовіру до сільського населення, навіть до його активних представників, є ще один статистичний факт. У пік репресивної вакханалії в країні, бажаючих вступити до лав ВКП(б) в сільській місцевості, на відміну від міста, не так вже й було багато. У межах сільських райкомів кількість вступників до партії більшовиків зменшилася у порівнянні з попереднім роком на 77 осіб, натомість в міській парторганізації – збільшилося на 136 комуністів. Між іншим, членів комсомолу в рядах Одеської обласної партійної організації нараховувалося 1929 осіб, так би мовити, потенційних ідеологічних послідовників та однодумців, вихованих тією ж партією.

Соціальний зріз.

Виходячи із соціальної стратифікації, яка вибудовувалася в СРСР упродовж 20-30-х років на основі класового принципу, в Одеській обласній організації ВКП(б) станом на 1 січня 1938 р. вихідців із робітничого класу становили – 72,9%, тобто 14463 членів та кандидатів у члени ВКП(б), із селян – 18,8%, (3741 партійців), та із службовців – 8,3%, тобто – 1645 осіб. Ця статистика є яскравим прикладом класової домінанти у формуванні комуністичної партії, довіра якої була переважно до «пролетарського шару». Іншу ж ситуацію показує статистика за родом занять цих же комуністів. Понад 63,8% становили службовці, 19,8% становили робітники, значно менше: 5,8% – колгоспники, студенти – 5,1%, 3,2% – представники кустарно-промислових артілей, решта 2,3% інші категорії. Зміни у абсолютних числах у порівнянні з 1 квітня 1937 року були переважно у меншу сторону. Чисельність робітників, селян-колгоспників, студентів скоротилася в межах зазначених категорій від 0,5% по робітникам й до 2% по студентській молоді. За річний період, як свідчить статистика, відбулося зростання числа робітників за соціальним положенням – з 70,3% до 72,9%. На наш погляд, такі трансформації здійснювалися у першу чергу за рахунок скорочення частки колгоспників та службовців, яких у пік репресій 30-х рр. менше приймали до партії, натомість підсилюючи русоцентричним робітничим класом – опорою сталінської тоталітарної системи, який був здатний забезпечити масову підтримку непопулярного режиму будь-якими засобами.

Національний склад.

У апогей кривавого терору одеська більшовицька організація, порівняно з іншими організаціями, була чи не найбільш колоритною за кількістю представників різних національностей у її складі, відображаючи національну палітру усієї області у тодішніх її межах, а разом з тим, підкріплюючи утопічну тезу комуністичних лідерів про один із стовпів радянської ідеології – пролетарський інтернаціоналізм, який наприкінці 30-х тими ж лідерами й був зведений нанівець «прагматичним» русоцентричним етатизмом та боротьбою з «буржуазним націоналізмом».

Виходячи з того, що українці становили в тодішніх адміністративних межах Одеської області більшість, звичайно ж, серед членів облпарторганізації вони теж переважали, що, власне, мало відповідати національно-класовій сутності державного будівництва. Партійне керівництво дбало про інтернаціональну сутність своїх лав, хоча й тут був видимий дисонанс – представники лише трьох із восьми національностей становили понад 90% членів усієї організації, а саме: українці (40,0%), євреї (31,6%) та росіяни (20,5%). Відтак національне розмаїття на 1 січня 1938 року може бути представлене нами наступним чином у діаграмі 1: українців було – 7928 осіб, євреїв – 6271, росіян – 4071, поляків – 307, білорусів – 285, болгар – 261, німців – 190, молдаван – 173. Представники інших національностей окрім зазначених вище становили усього 363 особи, себто 1,9% від загального числа.

У порівнянні з квітнем 1937 року, коли репресивний шквал накотив на радянське суспільство і вдарив по самому ж «авангардові», національний склад комуністів обласної організації суттєвих змін не зазнав. Відчутно скоротилось лише число німців-комуністів та деяких представників інших національностей. Так, частка німців у обласній організації на 1938 рік становила лише 0,9% (190 осіб), а число комуністів «інших національностей» скоротилося від 513 до 363 осіб, у процентах

– від 2,5 у 1937-му до 1,9 у 1938 році. Таке «скорочення» пояснюється так званим «очищенням партії від ворогів народу» – як членів контрреволюційних організацій, фашистських агентів та інших ворожих елементів тощо.

Емпіричні данні про партійний стаж членів одеської організації дає можливість проаналізувати не тільки зміни в абсолютних числах, а, що дуже важливо, розглянути цю проблему з огляду на якість «борців за світле майбутнє». Саме термін перебування у лавах партії ще з дореволюційних часів свідчить про наявність того ядра, яке було виховане у дусі внутрішньопартійної демократії, дискусії та колегіальності рішень тощо. Однак, на 1938 рік таких партійців залишалося не більше 0,3%, усього лише 41 особа. Між іншим ця, так звана стара, гвардія більшовиків-ленінців, які вступили в РКП(б)-КП(б)У до 1924 року, не була превалуючою, ця група становила лише 12,2%, тобто 1700 членів із майже 14 тисяч. Натомість чисельно переважали члени партії, які стали такими у період згортання Й. Сталіним і його оточенням нової економічної політики, «відкинувши її до біса». Розгромивши троцькістів, зінов'ївців та інших опозиціонерів, за словами сталінського прихвостня генпрокурора А. Вишинського, – «цих іуд, фарисеїв і василіїв шуйських», кремлівський «кормчий» розпочав форсовану «побудову соціалізму» а партійні ряди поповнювали членами, відданими партійно-державній номенклатурі та особисто Сталіну.

8474 особи, тобто понад 60% членів, вступили в партію за період з 1928 р. по 1935 р. Саме вони, становили «рушійну» силу й опору культу особи Сталіна. Ще один цікавий факт, який свідчить про виховання покоління сталіністів, йдеться про кандидатів у члени ВКП(б). Саме ті кандидати, хто пройшов селекцію на відданість диктатору впродовж 1931-1935 рр., становили 87% від загального числа прийнятих у партію. Партійні ставленики на місцях, виконуючи рознарядки по областях, витримували по 6-7 років претендентів у кандидати в партію, прикриваючись тезою про «рішуче покращення роботи з відбору кадрів, які виправдали себе на практичній роботі (читай – проявляли лояльність до партійно-державного керівництва). Так, число кандидатів у члени ВКП(б) прийнятих з 1932 року станом на 1938 р. становили 2425 осіб.

У складі Одеської обласної організації ВКП(б)-КП(б)У були й колишні представники інших партій. Розгромивши будь-яку опозицію в умовах «червоного терору», фізично знищивши навіть і тих, хто був союзниками більшовиків у поваленні імперського режиму та його білогвардійського руху, партійне керівництво припускало можливість приймати колишніх лівих, революціонерів-союзників, таким чином нівелювавши будь-яку, навіть ілюзорну багатопартійність. Щоправда, саме ці люди стали одними з перших жертв, яких перемололи жорна страшного терору кінця 30-х років. Найбільше серед одеської комуністичної організації було єврейських соціал-демократів (бундівців) та соціалістів-революціонерів (есерів всіх напрямків), відповідно 67 і 62 особи. Перейшли під більшовицькі знамена також і 31 член РСДРП (меншовиків) (з них 6 меншовиків – інтернаціоналістів), 17 – анархістів (анархістів-комуністів та анархістів – синдикалістів). Незначну частку становили й представники національних угруповань півдня України, а саме: 32 колишні члени єврейських та 11 осіб з українських національних партій. Загалом у складі парторганізації Одещини перебував 231 член ВКП(б) і 14 кандидатів, які були вихідцями з інших партій.

Терор проти «ворогів народу».

У матеріалах стенограми партконференції, як джерела, що розкриває сутність історичного часу, для якого терор і брехня, вбивство й шельмування, позбавлення життя й наклепи було возведено до абсолюту, простежуємо ту, на перший погляд «мишину метушню», яка насправді являла собою жахливу й криваву вакханалію, що відбувалася у 1937-1938 рр. кругом, а не тільки на Одещині. Виступи одеських партійців нічим не відрізнялися від аналогічних промов таких же «борців за світле майбутнє» на Київщині, Харківщині чи на Вінниччині. Сценарії не вирізнялися й були шаблонно однаковими, бо писалися вищими партійно-ідеологічними очільниками Кремля; іншими були лише люди, які ставали безпосередніми гвинтиками, маленькими учасниками «грандіозного» соціального експерименту. Голоси від «народу» підбиралися партноменклатурою, хоча «шарикових» та «швондерів» шукати

довго не доводилося. Бажаючих опшельмувати «банду з великої дороги – троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів та ін. найманців кровожерливого фашизму» було вдосталь. Майже для кожної з промов на партконференції було обов'язково неодмінним цитування/посилання на різного роду вислови, виступи, політичні звіти та заяви Й. Сталіна щодо капіталістичного оточення СРСР «ворожими класовими силами, які готові підтримати класових ворогів у середині СРСР, і морально, і матеріально, і шляхом фінансової блокади і, за певних умов, шляхом воєнної інтервенції...».

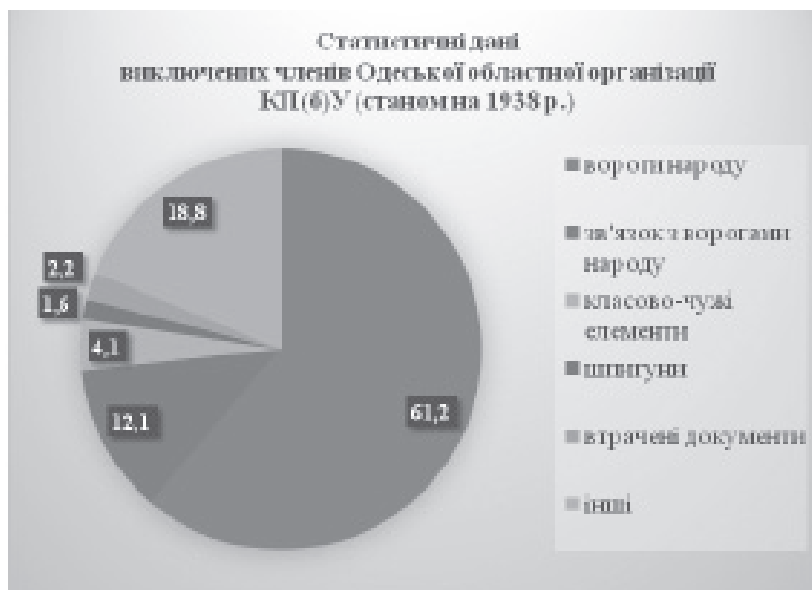
Пропагандистські штампи з цього приводу про «провидіння товариша Сталіна», підтверджені судовими процесами над «ворогами народу» П'ятаковим, Бухаріном, Риковим, Тухачевським, Ягодою та ін., доповнювалися словоблуддям на адресу «славних органів НКВС та керованого сталінським наркомом, улюбленця усього великого радянського народу товариша Єжова». Одеські комуністи не пасли задніх, виконуючи настанови й заклики Сталіна щодо ліквідації, за словами останнього, «ідіотської хвороби – безпечності» і «підвищували» внутрішньопартійну пильність, мобілізуючи маси на боротьбу як у міських, так сільських парторганізаціях області. Відтак полетіли голови багатьох «ворогів народу». У історичному джерелі зазначено, що виконуючи рішення лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) та вказівки товариша Сталіна, Одеська партійна організація «провела велику роботу у справі викриття у всіх галузях народного господарства ворогів народу – троцькістів, бухарінців, шпигунів, диверсантів, буржуазних націоналістів та інших найманців фашизму, які продавали германським, японським та ін. фашистам нашу квітучу батьківщину» [3].

Якими ж були наслідки «проведеної великої роботи»? За статистичними даними, упродовж 1937-1938 рр. із ВКП(б) в Одеській області було виключено 1136 осіб, із них: членів партії – 956 осіб, з кандидатів – 170. Тут конче важливо зупинитися на варіативності обґрунтувань та звинувачень, що були продуктовані рішеннями партійних органів. Відтак, даючи підстави каральним органам заводити/фабрикувати справи, а надалі засуджувати до різних термінів ув'язнення у виправно-трудових табо-

рах, виносити рішення трійок з вердиктом – «застосувати вищу міру соціалістичного захисту – розстріл». Найбільшу частку серед ошельмованих більшістю «чесних» пристосуванців складали «вороги народу» – 695 партійців, виключені за «зв'язки з ворогами народу» – 138 осіб, та шпигуни, хоч їх і не багато було «виявлено», лише 16 (!). Разом ці категорії складали 851 особу, що набирало майже дві третини (74,9%) від виключених із партії. Решта припадала на класово-чужих елементів – 47 осіб, на порушників морально-етичних норм поведінки тощо – 214 осіб та на тих, хто втратив партійні документи – 24 чоловіки.

Порівнюючи місто й село за кількістю виключених, зазначимо, що загальні показники майже збігаються, за незначним перебільшенням у містах. Однак, коли спробувати виокремити із зазначеного числа безпосередньо виключених членів партії з шаблонними формулюваннями «як вороги народу» і за «зв'язки з ворогами народу», то число міського елемента за такою номінацією буде значно вище – 505 осіб проти сільських – 328 осіб.

Розглянуту вище статистику можемо подати у вигляді діаграми 2:

За далеко неточними даними про соціальний статус репресованих, наведеними у таблиці 5 «Одеського мартирологу», працівники партійних органів у період 30-х років становили 173 особи [4].

Одночасно були вичищені із партійного апарату області, а відтак із партійних рядів 16 – перших секретарів райкомів, з яких 11 «зашельмували» як «ворогів народу», значно менше було звільнено других секретарів райкомів – 9, з яких на шестеро почепили ярлик «ворог народу». Найменше постраждали треті секретарі та інструктори, відповідно – три і п'ять, з них як «ворогів» народу вигнали чотирьох. Також «чистки» торкнулись й працівників апарату Одеського обкому КП(б)У – 24-х партноменклатурників, з яких 22 були звільнені як «вороги народу».

Із числа «виявлених» шкідників особливо піддавалися критиці вже репресовані органами НКВС: секретар Одеського міського парткомітету Вовчаренко, інструктор відділу радянської торгівлі обкому КП(б)У – Шевченко, секретар Гросулівського райкому партії – Гончаренко, працівник апарату обласного управління здоров'я – Крепак та ін.

Засміченими на «ворожі елементи» виявилися й райони області, серед яких найбільш виділялися – Вознесенський, Роздільнянський, Зельцький та Цебриковський. Два останні були німецькими національними районами. Саме там, за сприяння репресованих Вегера, Голуба, Іванченка, Толстого та інших працівників апарату обкому, були зосереджені «шпигуни та шкідники». Ніби використовуючи один з дієвих методів вербовки у свої ряди, місцеві «вороги народу» – Міраєв, Мільман, Мелешков, Фінкельман через організацію пияцтва, водночас сприяли «морально-побутовому падінню» («разложению») тощо.

Однак самим «гострим і злочинним» явищем, як наголошувалося на пленумі обласної парторганізації, було виключення комуністів із рядів партії. Що, мовляв, у запеклій боротьбі з ворогами постраждало й багато чесних партійців. Лицедірна низова партійна ланка, підлаштовуючись під директивні установки кормчих з ЦК ВКП(б), які, знімаючи з себе відповідальність за розгул репресій в країні, шукала й собі виправдовування на власному партноменклатурному рівні. Якщо Й. Сталін нама-

гався перекласти провину за масові нищення з себе й керованого ним же Політбюро, що, власне, підтверджують матеріали Січневого пленуму 1938 р., на місцевих «борців» за чистоту рядів, то останні більшою мірою такої зачистки в партії не розуміли, побоюючись на увесь голос про це говорити. Хоча обговорення зазначених матеріалів й відбувалося в усіх організаціях, проте до відкритої внутрішньопартійної дискусії на місцях не призвело. Навпаки, дійство продовжувалося тими ж перевіреними методами – формально й бюрократично. Одні були залякані новою хвилею розправ, інші, які значно переважали у чисельності, були безпринципними пристосуванцями. Інакше, як можна пояснити кампанію з розгляду апеляцій виключених з КП(б)У партійців. Ця ідеологічна метушня, на нашу думку, мала кілька аспектів, і перш за все моральної ваги та стратегії виживання окремої особистості. Виключені з партії автоматично підпадали під репресивні статті КК СРСР (ст. 54 КК УРСР, ст. 59 КК РРФСР), стаючи об'єктом розробки каральних органів, і тому намагалися через подачу апеляційних заяв спасти себе й родину. З іншого боку, партійні чиновники пеклися за своє життя, аби й їх не звинуватили (що було повсюдно) у «дворушництві», пособництві «ворогам народу» та не засудили.

Зазначений пленум 1938 р. певною мірою послабив репресивний тиск і сприяв поверненню в партію багатьох людей. Однак терор, на нашу думку, здійснюваний в глибинці СРСР саме обласними управліннями НКВС (не є виключенням й УНКВС в Одеській обл.), вийшов з-під контролю обласних партійних комітетів, і здійснювався хаотично, самочинно, порушуючи навіть сталінські директиви, фабрикувались фіктивні справи, здійснювались знущання під час допитів тощо. Посуті, спецслужби стали самі відособленою владою.

Повертаючись до питання про апеляційні справи, зауважимо, що захистити «честь комуніста» (думаю, відмовити у цій прерогативі не маємо права) пробували сотні. Тільки влітку 1938 р. в апеляційному секторі обкому КП(б)У перебувало 1183 нерозглянутих справи за 37-й рік [5]. Механізм, який було задіяно з боку партійної номенклатури, всіляко протидівав намаганням захистити себе. Кастою чинуш в обличчі Бюро Одеського обкому упродовж 1937 р. «розглядались» справи стосами по 100-

150 заяв, відтак, не розібравшись достеменно, виносилося одностанчне рішення відразу на всю групу: або «виключити», або «відновити». На засідання Бюро не допускали тих, кого розглядали, а рішення виносились заочно. Траплялися й кумедні випадки, коли на одну й ту саму людину подавалося одночасно два проекти рішення – одне «виключити», інше «відновити». Наприклад, така ситуація склалася у справах Шлейхера і Чигриця та ін.

Вочевидь фабрикатори справ так настаралися, що вірити у енкавеесівські інсинуації відмовлялися вищі інстанції, навіть у Москві, або ж боялися, що доберуться й до них. Показовим й типовим є факт, пов'язаний з апеляційною справою комуніста Калкіна, якого під час перевірки партійних документів (ще один спосіб «чистки» партійних рядів) вигнали з ВКП(б) ніби за приналежність до «Союза русского народа». Комісія партійного контролю відповідно підтвердила це ж саме рішення, затвердили його і в Москві. Однак, цей же Калкін подав вдруге заяву на апеляцію і його відновили в партії. І тут спрацювала не банальна справедливість, а скорше перестраховка партійних владоможців.

З тавром «троцькіст-дворушник» 13 грудня 1936 р. був виключений з партії Донський-Кордонський, а згодом заарештованим НКВС і просидів у тюрмі майже півроку. Врешті-решт за недоведеністю обвинувачення (презумпція невинуватості не визнавалася!) його було звільнено, а 9 березня 1938 р. відновлено у партії. Зазначимо, що таким чином складалися людські долі сотень тисяч. Проте влада саме такими методами «ламала» людей, «виховувала», робила їх пристосуванцями й слухняною мовчазною масою, т. зв. електоратом культу диктатора. Підтвердженням цього твердження є статистичні зведення про розгляд апеляцій в обласній парторганізації (станом на 20 квітня 1938 р.). Джерело свідчить, що на 20 січня 1938 р. перебувало на обліку 976 справ, а упродовж періоду з 25 січня по 15 квітня того ж року поступило ще 1588 справ. Вочевидь рішення пленуму зіграли свою роль, оскільки з 20 січня по 15 квітня було розглянуто 1573 справи партійців, з яких – 776 були відновлені, проте 991 справа лишалася поза увагою, а справи на 773-х осіб підтвердили виключення [6]. Через бюрократичну волокніту апеляційні спра-

ви розглядалися від 3 до 5 місяців. У випадку із Р. Н. Зайчик, яка обвинувачувалася у «шпигунстві» через «зв'язки з італійськими фашистами», слідство тягнулося півроку, а потім, після повернення на дорозслідування, ще два місяці «зависало» на столах слідчих та парткомісій.

Масштаби репресивного терору могли бути унеможливлені якби радянське суспільство було «вільне» від моральних переродженців, однак навпаки – сталінська ідеологічна система, та нею ж вибудовані пропагандистські інститути, усіляко сприяли моральній мімікрії мас. Система породила духовно-етичні пороки у суспільстві: доносителство, філерство, провокаторство, заздрість, нашіптування, наклепництво (в російській транслітерації «клеветничество») тощо. Так, лише з січня по квітень 1938 р. (у момент коли пленум ВКП(б) мав «зупинити» порушення соц. законності!) на 393 членів міської парторганізації надійшли наклепи та сигнали. На жаль боротьба з цим ганебним явищем не велася, оскільки й сама верхівка була в ньому зацікавлена. До того ж на кожного партійного чи державного чиновника спецслужбами проводилась спецрозробка і такі «сигнали» лише змушували тремтіти особливо непокірних. А заяви на кшталт ось цієї, лише розв'язували руки усілякого роду «борцям за світлі ідеали»: «Більшовики Одещини мають міцно пам'ятати попередження Центрального Комітету ВКП(б) усієї партії про те, що «не є справою більшовиків почивати на лаврах і бути роззявою. Не поблажливість нам потрібна, а пильність, дійсно більшовицька, революційна пильність. Потрібно пам'ятати, що чим більш безнадійне становище ворогів, тим охоче вони будуть хапатися за крайні засоби як єдиний засіб приречених в їхній боротьбі з радянською владою. Треба пам'ятати про це і бути пильним!».*

Задля розуміння морального стану й мотивів поведінки деяких членів суспільства сталінської епохи вважаємо за необхідне навести емоційний і доволі ілюстративний для усього періоду сталінізму документ. Це майже повна версія стенограми співвиступу «пильного» більшовика (яких були мільйони!) – голови Хмельівської сільської ради тов. Самойленко [7]. Зберігаємо оригінал орфографії документу повністю.

«Шановні товариші. Тут вже товариші констатували, яку ро-

боту проводили вороги народу, в різних районах ми знаємо вже хто сидить в Обкомі і в інших партійних організаціях. В Обкомі сиділи заядлі вороги народу, підлі фашисти, що ігнорували постанову партії. Коли придивитись до районів, то це керівництво Обкому відбивалося також і в районах.

Коли придивитись до Хмельвського району, то там також була зграя підлих фашистів, бандитів, фашистів, що засіла у керівництві району. Мені довелося з ними боротися з 1920 року. І мені довелося би погано, коли б не великий геній, вождь пролетаріату тов. Сталін, який дав світле життя пролетаріату, ставши на захист батраків.

Як же я боролась в своєму районі. У нас сидів кривий Бабенко, заядлий ворог. Коли я приїхала з Кірова, я придивилась, хто у нас сидить у керівництві району – був жахливий стан. У комуни ХТЗ** сиділи петлюрівці, бригадири були бандити, що розстрілювали направо і наліво комуністів, вішали комсомольців. Коли б у мене був тоді наган, я би їх гадів усіх перестріляла.

Я тоді сказала Бабенко, ким ти керуєш, що за гади у тебе сидять, що у нього весь актив б. (бувших – М. М.) петлюрівських бандитів, а він мені сказав, що вони всі в нього зареєстровані з 1920 р., тобто у нього пильність не пригуплена.

Я говорю, що ж робити, а він мені сказав, щоб я не займалася склокою. Я сказала, ти помниш як ти розстрілював чекістів, а він говорить, ця справа давно минула. Я пишу, надсилаю матеріали до цього гнусного фашиста Косіора, листи приходять назад і мені на партійних зборах дали такого жару, тов. Попов тут сидить, він пам'ятає, що я як пробка вилетіла. Ну, думаю, геній народів т. Сталін розбереться в цій справі. Іду додому, а чоловік також мені задає жару, ну з чоловіком справа легча.

Що ж мені робити далі. Іду до Обкому. Приїжджаю і починаю добиватись. Мене так прийняли в Обкомі, немов у фашистській організації. Відома річ, тому що там сидів ворог Вегер.

Коли мене визвали з обласних курсів на суд, я побачила, що тут і Соцький і петлюрівські пулеметчики і Бабенко вмісті з ними, ну, думаю, я дам на вас матеріал. Їх треба було засудити не за перекручування, а як підлих фашистів.

Але у нас є Шашнар. Скільки я не подавала матеріалів на цих бандитів, він їх покривав. А у нас в комуні ХТЗ є кандидат

партії з банди Жілізняка, потім Чорний Ворон...

Наше нове керівництво прислуховується до низових комуністів, я боролася з ворогами і надалі буду боротися з підлими фашистами...

Мене колгоспники преміювали велосипедом за мою роботу, за мою класову пильність. Мене вороги не люблять і я їх не люблю і, коли треба буде, то т. Стеценко може бути певен, що всі відомості будуть в нього в руках. Я з ними справлюсь і коли буде такий тяжкий момент, я, товариші, зі своїми жінками по Н.-Павлівці заміню всі фронти і коли треба буде піду з ними на фронт (Бурхливі аплодисменти)».

Отже, перебуваючи під силою емоцій наведеного джерела, важко зробити вкрай вільні від них висновки про таку складну нашу історію, яку нам усім конче необхідно ДОПАТИ! Ми мали це зробити ще після 91-го. Через брак вдосталь національних провідників, більшість українців не змогла подолати ані себе, ані ворогів, ані свою історію. А вона нам дала ще один шанс (можливо останній!). Скористаймося ним, і прийдешні покоління житимуть у «вольній» «новій» Україні.

Література:

1. Грицак Я. Й. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – С. 113.

2. Матеріали до IV обласної партконференції. 2-6 червня 1938 р. – Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 11, оп. 1, спр. 1251 (Том 1-й), 35 арк.; спр. 1248 (Том 2-й), 171 арк.

3. Там само, арк. 9.

4. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – С. 677.

5. ДАОО. Ф. 11, оп. 1, спр. 1251, арк. 11.

6. Там само, арк. 14.

* Ця цитата, наведена у стенограмі обласної партконференції, була використана із тексту закритого (таємного) листа ЦК ВКП(б), надісланого усім партійним органам у січні 1935 р., що являв собою «дороговказ сталіністам» у боротьбі т. зв. ворогами народу.

** Харківський тракторний завод.

7. ДАОО. Ф. 11, оп. 1, спр. 1248 (Том 2-й), арк. 1-4.

*Александр Бабич,
историк, краевед*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН И ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ГИБЕЛИ ОДНОГО ИЗ ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ ОДЕССЫ ВРЕМЕН РУМЫНСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941-1944 гг.)

Никогда не думал, что опыт, наработанный в подземных экспедициях и усугублённый архивным поиском, понадобится для чего-то, кроме краеведческих и исторических изысканий. С твёрдой уверенностью, что всё-таки применять эти знания на практике не придётся, поговорим о партизанах Одессы первого этапа формирования – 1941-1942 гг. На сегодня нам известно, что уходя из Одессы 16 октября 1941 г., советские органы (партийные и НКВД) оставили в катакомбах как минимум пять диверсионно-разведывательных групп:

1. Отряд Афанасия Клименко в Нерубайских каменоломнях. Традиционно в советской литературе о нём писали, как о резидентуре под руководством В. А. Молодцова (Бадаева);
2. Группу Лазарева-Горбеля, которая ушла в шахты с. Усатово;
3. Группу А. Ф. Солдатенко (катакомба на Дальницкой);
4. Отряд Душечкина.
5. Спецгруппу НКВД Кузнецова-Калошина (старые каменоломни Молдаванки).

О первых двух партизанских подразделениях достаточно много написано в советской историографии. Достаточно упомянуть несколько изданий: Егоров В. Ф., Зотов Н. И. «Бойцы подземной крепости» - М.: Воениздат, 1971.; Егоров В. Ф., Зотов М. И., Рогожин О. М. Фронт у кожного серці. – К.: вид. політичної літератури України, 1966.; Канюка М. С. Мужество. – М.: Политиздат, 1979.; Корольков Ю. М. Операция «ФОРТ». – М., 1970.; Марцышек Г. П. Мы на своей земле. – Одесса: Одесское обл. изд. 1959.; Карев Г. Твой сын, Одесса. – Одесса: «Маяк». – 1969.

К большому сожалению, их деятельность была мифологизирована, а написанное в упомянутой литературе далеко не всегда совпадает с реальными событиями. Для того чтобы усомниться в объективности публикаций достаточно было ознакомиться с материалами Фонда 92 (Оп. 1. – Дела: 1-6, 22, 23, 132, 136, 210. Опись 2. – Дела: 11, 79, 84) Одесского областного государственного архива. Хотя доступ к ним был ограничен, тем не менее тот же Н. И. Зотов (инструктор Одесского обкома КП(б)У) имел возможность работать с этими документами в 1960-70 годах (об этом свидетельствуют цитаты и цифры приведённые в его книгах об истории одесского подполья, которые взяты из перечисленных дел.)

Достаточно полная картина предстаёт лишь после ознакомления с материалами Ведомственного государственного архива Службы безопасности Украины – Фонд 62. Оп.3. – Т. 19, 27, 32, 41, 43, 44, 68 и материалами архивных уголовных дел предателей отряда, хранящихся в архиве УСБУ в Одесской области. Показательными и информативными стоит считать дела бывших бойцов отрядов: Янке А. Ф., Клименко А. Н., Морозовского П. Л. Этот блок материалов и выводы по работе с ними, равно как и всю хронологию деятельности этих подпольно-диверсионных групп, я достаточно подробно описал в книге «Отряд» (Одесса, 2013).

О группе А. Ф. Солдатенко материалов намного меньше. До сих пор окончательно не закрыта история о возможном каннибализме в группе в январе 1942 г. Материалы были засекречены или уничтожены, невозможно сегодня обнаружить ни одного экземпляра оккупационного издания «Одесская газета» №82 от 17.05.1942 г. со статьёй «Люди-звери», где фигурировали данные «о ликвидации группы партизан-людоедов». Эта статья упоминается в нескольких источниках, но именно этого номера нет ни в Одесском областном архиве, ни в городских библиотеках. В Ведомственном государственном архиве СБУ сохраняется альбом румынских фотографий, отснятый оккупантами на стоянке отряда в феврале 1942 г. (Ф. 62. Оп. 3. Т. 69), однако фотографий партизанских останков и интерьеров подземной стоянки не достаточно, чтобы поставить окончательную точку в расследовании.

Отряд Душечкина просуществовал под землёй не более трёх суток и, не понимая тактики специфических боевых действий в катакомбах, вышел наверх, бойцы разошлись по городу и, вероятнее всего, были уничтожены румынами. Документов по этому отряду найдено крайне мало. Фактически это только список отряда, составленный ещё до ухода Красной армии из Одессы, и послевоенные воспоминания бойца отряда В. Г. Яковлева (ГАОО. Ф.92. Оп. 2. Д. 92.)

А вот о судьбе сотрудников НКВД, которые вошли в спецгруппу Кузнецова-Калошина, до недавнего времени не было известно ничего, даже их родственникам и сотрудникам одесского управления СБУ. Для понимания трагедии в одесских катакомбах в 1941-1942 гг., достаточно было опубликовать всего один документ. Этот документ хранится в Центральном архиве СБУ Украины: (Фонд 62. Оп. 3. Т. 68. лл. 45-53). Это сухой акт результата расследования, которое было проведено сразу после освобождения Одессы от немецко-румынских войск в 1944 г. Именно для поиска информации об этой группе, в город сразу за советскими войсками приехало несколько сотрудников НКГБ. В результате их работы под землёй, допросов свидетелей и предателей, работы с уцелевшими дневниками бойцов группы и были сделаны эти выводы.

Цитирую с небольшими сокращениями и комментариями:
Совершенно секретно экз. №1

«УТВЕРЖДАЮ»

П.п. ЗАМ НАРОДНОГО КОМИССАРА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ СССР

комиссар госбезопасности

2 ранга КОБУЛОВ

« » июля 1944 года.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Гор. Москва, 1944 г., июля « » дня.

Я, заместитель начальника следственного отделения 7 отдела Управления НКГБ СССР капитан госбезопасности АНТОНОВ, рассмотрев материалы расследования по делу резидентуры НКГБ СССР, оставленной на оседание в Одессе на период оккупации города противником –

НАШЁЛ:

Произведённым на месте расследованием путём допроса свидетелей и предателя МОЛУКАЛО Н.З., а также изъятыми из катакомб дневниками, актами и приказами по резидентуре, официальными сообщениями в румынской печати и предсмертными письмами участников резидентуры установлено следующее:

В июле 1941 года НКВД СССР была направлена в гор. Одессу группа работников центрального аппарата во главе с начальником отделения майором госбезопасности КАЛОШИНЫМ Владимиром Антоновичем для организации подпольной резидентуры и проведения разведывательной и диверсионно-террористической работы на случай оккупации Одессы противником.

В руководящий состав резидентуры кроме КАЛОШИНА входили:

1. Зам.нач.отделения резервзначения НКВД СССР капитан госбезопасности ПШЕНИЧНЫЙ Павел Петрович,
2. Оперуполномоченный НКВД СССР – старший лейтенант госбезопасности КОЛЫЦОВ Василий Фёдорович,
3. Оперуполномоченный НКВД СССР капитан госбезопасности ГОНЧАРОВ Митрофан Фёдорович.
4. Негласный сотрудник НКВД СССР АБРАМОВ Николай Фёдорович,
5. Негласный сотрудник НКВД СССР ПАЩЕНКО Трофим Ефимович

В подпольный аппарат резидентуры КАЛОШИНА вошли 26 сотрудников 3 спецотдела УНКВД по Одесской области во главе с начальником 3 Спецотдела УНКВД Одесской области КУЗНЕЦОВЫМ Всеволодом Александровичем в составе:

1. ПОЛЬЩИКОВА Василия Михайловича – начальник отделения 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
2. ШИРОКОВА Александра Николаевича - начальника отделения 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
3. КОВАЛЬЧУК Агафьи Фёдоровны – разведчицы 3 Спецотдела.
4. ЛИТВИНОВА Василия Сидоровича – шофёра – разведчика 3 Спецотдела Одесского УНКВД.

5. ГЛУЩЕНКО Александра Яковлевича – коменданта конспиративной квартиры 3 Спецотдела Одесского УНКВД
6. КОРОТЫНСКОГО Ивана Ивановича, пом.оперуполномоченного 3 Спецотдела Одесского УНКВД
7. СЛОВЕЦКОГО Владимира Леонтьевича, разведчика 1 категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
8. ОСИПЧУКА Георгия Васильевича, оперуполномоченного 3 Спецотдела УНКВД.
9. ТКАЧЕНКО Григория Федотовича – разведчика 1 категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
10. БРАВИНСКОГО Ивана Яковлевича, разведчика 1 категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
11. ГОНЧАРЕНКО Ивана Михайловича - разведчика 1 категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
12. МОЛОЧНОГО Ивана Михайловича - разведчика 1 категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
13. МЕЛЬНИКА Александра Тимофеевича – пом.нач. группы разведки 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
14. СЕМЕРЮНИК Евгении Андреевны - разведчицы II категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
15. БРЕЗИНСКОГО Владимира Георгиевича – ст. разведчика 3 Спецотдела Одесского УНКВД.
16. МЕЛЬНИКА Филиппа Николаевича - разведчика II категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
17. ПРОХОРЦЕВА Михаила Лукьяновича, разведчика I категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
18. АВРАМЕНКО Константина Андреевича - разведчика I категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
19. КУТАРЕВА Николая Павловича - разведчика II категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
20. КУЛЬЧЕНКО Николая Январовича, ст.разведчика 3 Спецотдела Одесского УНКВД
21. СТРЕЛЬНИКОВА Григория Михайловича, разведчика II категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД
22. ИВАЩЕНКО Андрея Петровича – ст.разведчика 3 Спецотдела Одесского УНКВД
23. МОЛУКАЛО Николая Зеноновича - разведчика I категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД

24. ТЕЛКОВА Дмитрия Григорьевича – разведчика I категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД

25. ГОЛЯНТ Дмитрия Игнатьевича - разведчика I категории 3 Спецотдела Одесского УНКВД.

Организационная работа и подготовка материальной базы для резидентуры производилась УНКВД по Одесской области в период августа, сентября и первой половины октября 1941 года.

За это время в катакомбы было завезено различного продовольствия на 6 месяцев из расчёта на 19 человек, а также необходимое вооружение – автоматы, пистолеты, гранаты, боеприпасы и рация.

В связи с приближением к Одессе немецко-румынских войск 15 октября 1941 года в одесские катакомбы близ Зеркальной фабрики по ул.Фрунзе, спустились 19 участников резидентуры, в числе которых была вся московская группа и... 13 сотрудников УНКВД по Одесской области...

...Остальные 13 сотрудников УНКВД по Одесской области под руководством пом.нач.группы разведки 3 спецотдела МЕЛЬНИКА А.Т. были оставлены в городе для ведения разведывательной и диверсионно-террористической работы.

Для поддержания связи с наружной группой КУЗНЕЦОВЫМ В.А. была назначена сотрудница 3 спецотдела УНКВД по Одесской области СЕМЕРЮНИК.

С СЕМЕРЮНИК было обусловлено, что она на второй день после прихода немецко-румынских войск через колодец шахты должна спустить в катакомбы донесение о положении в городе.

Однако СЕМЕРЮНИК струсил, задание не выполнила и после оккупации Одессы выдала румынам всю резидентуру, после чего 28 ноября 1941 года была завербована сигуранцей.

По доносам СЕМЕРЮНИК в период с 28 ноября по 15 декабря 1941 года сигуранцей была арестована вся наружная группа и 4 июня 1942 года румынским военно-полевым судом из числа этой группы были осуждены к смертной казни:

1. МЕЛЬНИК А.Т.
2. БРИЗИНСКИЙ В.Г.
3. КУЛЬЧЕНКО Н.Я.
4. СТРЕЛЬНИКОВ Г.М.
5. ГОЛЯНТ Д.И.
6. КУТАРЕВ Н.П.
7. ИВАЩЕНКО А.П.
8. ТЕЛКОВ Д.Г.
9. МЕЛЬНИК Ф.Н.

(«См. «Одесскую газету» от 4.06.1942 года №91, где опубликовано решение румынского в-пол. Суда». – Прим. авт.)

Переноса пытки и жестокие избиения в застенках сигуранцы, участники внешней группы резидентуры проявили мужество и стойкость.

Об их поведении в сигуранце в своём предсмертном письме СТРЕЛЬНИКОВ Г.М. 21.06.1942 года писал:

... «Вот люди, которые достойны своей Родины, которые умирают в вере в нашу победу, как герои: МЕЛЬНИК Александр, КУЛЬЧЕНКО Николай, МЕЛЬНИК Филипп, ГОЛЯНТ Дмитрий, СТРЕЛЬНИКОВ Георгий»

И далее о себе:

«Товарищи! Я умираю как герой, ни пытки, ни побои не смогли меня сломить. Я верю в нашу победу, в наше будущее».

(Эти бойцы были расстреляны на Стрельбищном поле Одессы. – Прим. авт.)

Остальные участники наружной группы резидентуры ПРОХОРЦЕВ М.Л., АВРАМЕНКО К.А. и МОЛУКАЛО Н.З. были перевербованы румынами и вместе с СЕМЕРЮНИК вели предательскую работу по выдаче румынам подпольной резидентуры, находившейся в катакомбах.

Предательство СЕМЕРЮНИК, ПРОХОРЦЕВА, АВРАМЕНКО И МОЛУКАЛО подтверждается предсмертными письмами расстрелянных румынами ГОРДИЕНКО Якова Яковлевича – руководителя молодёжной террористической группы в резидентуре МОЛОДЦОВА и СТРЕЛЬНИКОВА Г.М. – участника наружной группы резидентуры КАЛОШИНА дневниками СЛОВЕЦКОГО И ГЛУЩЕНКО.

Кроме того о предательской работе СЕМЕРЮНИК показал арестованный МОЛУКАЛО.

В предсмертном письме, адресованном из тюрьмы своим друзьям СТРЕЛЬНИКОВ Г.М. указывал:

«Среди нас оказались предатели, фашистские псы, которые жаждали крови и продавали всю группу. Вот они: СЕМЕРЮНИК Евгения – главарь, МОЛУКАЛО Николай, АВРАМЕНКО Константин и ПРОХОРЦЕВ Михаил».

В связи с предательством СЕМЕРЮНИК, КАЛОШИН и КУЗНЕЦОВ, оставшись без связи и не зная действительного положения в городе, решили вместе с другими участниками резидентуры произвести вылазку из катакомб в целях разведки и получения «языка».

Однако при попытке осуществить это решение было установлено, что часть выходов из катакомб замурована, а уцелевшие выходы охраняются румынскими войсками.

Тогда КУЗНЕЦОВЫМ было принято решение разгромить румынский пост у шахты около Зеркальной фабрики.

Во время столкновения у выхода из катакомб 13 ноября 1941 года, группой во главе с КУЗНЕЦОВЫМ было убито 10 румынских солдат. Из участников резидентуры в этой схватке погиб ОСИПЧУК Григорий Васильевич. Выйти же из катакомб и установить связь с городом никому не удалось. Лишь 15 декабря 1941 года, т.е. через два месяца после оккупации румынами Одессы впервые явилась на связь СЕМЕРЮНИК Евгения, которая в переданной через трубу записке известила КУЗНЕЦОВА о том, что по улице ходит румынский патруль и потому она ждать не может, а придет на явку в следующий день. С этого дня установилась регулярная «связь» резидентуры с СЕМЕРЮНИК. В своих донесениях СЕМЕРЮНИК сообщала в катакомбы, что в городе спокойно, румыны, якобы, блокаду выходов сняли, и предлагала резидентуре выйти наружу для активизации работы против оккупантов.

СЕМЕРЮНИК была заподозрена в дезинформации и через неё завязалась «игра» с румынской разведкой.

В результате удачной «игры» резидентуре КАЛОШИНА 17 марта 1942 года удалось заманить в катакомбы СЕМЕРЮ-

НИК, ПРОХОРЦЕВА И АВРАМЕНКО, которые на допросах сознались в сотрудничестве с сигуранцей и выдаче румынам всей внешней группы резидентуры.

Все три предателя - СЕМЕРЮНИК, ПРОХОРЦЕВ И АВРАМЕНКО 22 марта 1942 года в катакомбах были расстреляны.

(Перед тем, как их расстреляли, свои их долго и жёстко допрашивали. Это стало известно из дневника одного из бойцов группы А. Широкова, который хранится в личном архиве автора).

С первых дней пребывания в катакомбах, в результате стремлений бывшего нач. 3 спецотдела УНКВД по Одесской области КУЗНЕЦОВА занять руководящую роль в резидентуре, между КАЛОШИНЫМ и КУЗНЕЦОВЫМ возникла беспринципная вражда, которая усиливалась с каждым днём.

Имея поддержку со стороны бывших у него в подчинении сотрудников 3-го спецотдела, численность которых превосходила московскую группу, КУЗНЕЦОВ отстранил от руководства работой КАЛОШИНА и поставил всю московскую группу в тяжелейшие условия, необоснованно её подозревая в личной к нему ненависти, установил за московскими работниками слежку и ухудшил их питание.

Попытки КАЛОШИНА разрядить созданную КУЗНЕЦОВЫМ напряжённую атмосферу, к положительным результатам не привели.

(Из некоторых источников стало известно, что эта вражда началась ещё до спуска под землю - в октябре 1941 года. И к разрешению этого конфликта привлекался даже В. А. Молодцов. Но он не смог снять возникшее напряжение. После оккупации города связи между их группами уже фактически не было. - Прим. авт.)

По приказанию КУЗНЕЦОВА, вся группа работников Наркомата, находившаяся в катакомбах, была расставлена на различные посты и под предлогом имевшего, якобы, место заговора с их стороны против КУЗНЕЦОВА, все они были арестованы.

В июле 1942 года АБРАМОВ Н.Ф. был оправдан и из-под стражи освобождён, а все остальные сотрудники Наркомата

КАЛОШИН В.А., ПШЕНИЧНЫЙ Л.П., ГОНЧАРОВ М.Ф., КОЛЬЦОВ В.Ф. И ПАЩЕНКО Т.Е. были расстреляны, как заговорщики против КУЗНЕЦОВА.

28 августа 1942 года за подозрение хищения одной булки и сухарей, по приказу КУЗНЕЦОВА, был расстрелян МОЛОЧНЫЙ И.М.

27 сентября 1942 г. по приказу КУЗНЕЦОВА, были расстреляны ПОЛЫЩИКОВ В.М. и КОВАЛЬЧУК Анися «за хищение продуктов и половую распущенность», выразившуюся в том, что у КОВАЛЬЧУК от ПОЛЫЩИКОВА родилась ребёнок, который умер через 3 часа.

(Ребёнок был зачат и выношен под землёй. Точно известно, что у Аси Ковальчук за эти месяцы не было ни единой возможности увидеть солнечный свет. - Прим. авт.)

По подозрению в заговоре против себя, КУЗНЕЦОВ с участием ЛИТВИНОВА, 21 октября 1942 года расстрелял в катакомбах ещё пять человек:

1. ШИРОКОВА А.Н.
2. СЛОВЕЦКОГО В.Л.
3. КОРОТЫНСКОГО И.И.
4. БРАВИНСКОГО И.Я. и
5. ГОНЧАРЕНКО И.М.

В тот же день, т.е. 21 октября 1942 года, единственный оставшийся из московской группы, АБРАМОВ Н.Ф., возмущаясь поведением КУЗНЕЦОВА, застрелил его двумя выстрелами в висок, а ГЛУЩЕНКО по указанию АБРАМОВА застрелил помощника КУЗНЕЦОВА – ЛИТВИНОВА В.С.

К этому времени в катакомбах остались в живых только АБРАМОВ и ГЛУЩЕНКО, т.к. ТКАЧЕНКО Г.Ф. от тифа умер в сентябре 1942 года.

18 февраля 1943 года ГЛУЩЕНКО застрелил АБРАМОВА, а сам сделал выход из катакомб и 10 ноября 1943 года вышел наружу, оставив в катакомбах свой дневник и все документы резидентуры.

(Глущенко провёл в одиночестве под землёй 9 (!) месяцев. А всего – 2 года и месяц. - Прим. авт.)

В день освобождения Одессы Красной Армией, т.е. 10 апреля 1944 года ГЛУЩЕНКО явился к начальнику отдела

«А» УНКГБ Одесской области майору госбезопасности ШАПОВАЛОВУ и сообщил ему о судьбе резидентуры КАЛОШИНА.

12 апреля 1944 года ГЛУЩЕНКО в сопровождении группы бойцов Красной Армии был направлен в катакомбы для изъятия оставленных там документов резидентуры.

После обнаружения и передачи бойцам указанных документов ГЛУЩЕНКО А.Я. там же в катакомбах случайно подорвался гранатой и 14.04.1944 года умер в Одесской городской больнице.

(Обстоятельства гибели Александра Глущенкова до сих пор вызывают массу вопросов. Из материалов служебного расследования, которые хранятся в Ведомственном государственном архиве Службы безопасности Украины – Фонд. 62. Оп. 3. – Т. 68., очень сложно поверить в случайность его гибели. - Прим. авт.).

Оставшийся в живых из всей резидентуры КАЛОШИНА один участник внешней группы, быв. разведчик 3 спецотдела УНКВД по Одесской области МОЛУКАЛО Н.З. арестован нами 24 мая 1944 года как агент сигуранцы и передан со всеми компрометирующими его материалами в распоряжение УНКГБ Одесской области для ведения следствия.

(Молукало 26 октября 1944 года был расстрелян за измену Родине. Архив УСБУ в Одесской области. Архивное уголовное дело №07352. - Прим. авт.).

На основании изложенного

ПО Л А Г А Л Б Ы:

1. Расследование по делу резидентуры считать законченным, материалы сдать на хранение в архив 4 управления НКГБ СССР.

2. Назначить пенсии семьям всех погибших в тылу противника членов резидентуры, за исключением предателей - СЕМЕРЮНИК Е.А., ПРОХОРЦЕВА М.Л., АВРАМЕНКО К.А. и МОЛУКАЛО Н.З.

(Как мне рассказывали родственники погибших бойцов группы Кузнецова-Калошина, семьи действительно после войны получили пенсии и медали «Партизану Отечественной войны». Но никто им так и не объяснил, что произошло

с их отцами и сыновьями. В извещениях было написано кратко: «Погиб при исполнении специального задания в г. Одессе». - Прим. авт.)

ЗАМ НАЧ СЛЕДСТВЕННОГО ОТДЕЛЕНИЯ 7 ОТД 4
УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР капитан госбезопасности АН-
ТОНОВ.

СОГЛАСНЫ:

ЗАМ НАЧ 7 ОТДЕЛА 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
подполковник госбезопасности БОРИСКОВСКИЙ
НАЧАЛЬНИК 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР комиссар
госбезопасности 3 ранга СУДОПЛАТОВ

Сразу после первого прочтения этой справки мне было сложно осознать причины произошедшего и разобраться в собственных эмоциях. Только долгая работа с личными делами партизан, накопление документов, работа под землёй позволили адекватно проанализировать всё, что произошло в группе Кузнецова-Калошина. Надо понимать, что это были обыкновенные люди, со своими слабостями, страхами, болями, переживаниями. Кто знает, как мы вели бы себя в то время, в таких условиях и в таком окружении?! Не будем их судить, но попробуем их понять. Попробуем ощутить то, что они испытывали, попробуем разобраться, почему они поступали так, а не иначе.

Мне, приходилось находиться достаточно длительное время в жёстких условиях замкнутого пространства. И даже при том, что у меня и моих «коллег по несчастью» была возможность постоянно видеть солнечный свет, дышать чистым воздухом и относительно нормально питаться, напряжённость отношений между нами росла день ото дня и периодически выливалась в драки. И это при том, что у меня и условия были помягче, и коллектив больше.... А в отряде Кузнецова-Калошина всё было намного жёстче. И их никто не подбирал на совместимость, как космонавтов перед полётом. Они уходили под землю по приказу. И как смогли его выполнили.

Сегодня известны почти все обстоятельства деятельности этой группы. Мне удалось отыскать и пообщаться с родственниками нескольких бойцов, получить от них довоен-

ные фотографии ребят. В управлении СБУ Одесской области удалось создать стенд, посвящённый этой группе. С точностью до нескольких метров, установлено, где именно под Молдаванкой, в затампонированном участке катакомб покоятся останки 18 бойцов и командиров этого диверсионно-разведывательного подразделения. Почти готова книга об их деятельности. Хочется, чтобы однажды в Одессе появился памятник этим воинам.

*Олена Гейтан,
головний спеціаліст відділу інформації
Державного архіву Одеської області,
Валерій Левченко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету*

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ОДЕСИ ЧАСІВ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Події румунської окупації Одеси 1941–1944 рр. за останню чверть століття стали об'єктом вивчення вітчизняних та зарубіжних дослідників. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки дослідження з вказаної проблематики набувають особливої актуальності, потребують комплексного вивчення, осмислення та висвітлення. Завдання дослідників полягає у тому, щоб об'єктивно та зважено підійти до подій того часу. Ретельний та допитливий аналіз засобів масової інформації часів німецько-румунської окупації Одеси дає можливість суттєво розширити уявлення про події того часу. Досліджуючи видання періоду румунської окупації Одеси 1941–1944 рр. як історичне джерело, слід враховувати той факт, що вони у цілому були проявом суспільно-політичної ситуації того часу, що є окремим аспектом наукового процесу. У цьому контексті необхідно з'ясувати обставини виникнення кожного окремого видання, роль їх засновників, умови функціонування, періодичність, коло кореспондентів і читачів, жанри і тематику публікацій тощо.

Політика окупаційної влади в Одесі 1941–1944 рр. мала дві складові: стратегічну й тактичну. Стратегічний курс мав бути досягнутий лише після переможного завершення війни, а тактична лінія впроваджувалась у життя у ході оку-

пації. Саме періодичні видання стали потужними та діяльними ретрансляторами ідеологічно-пропагандистського впливу на місцеве населення, формування його громадської думки. Матеріали газет і журналів дають можливість більш-менш детально реконструювати картину суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних процесів, що відбувалися у місті. Слід враховувати, що матеріали періодичних видань Одеси окупаційного періоду несуть у собі потрібний пласт інформації: про сам факт події, інтерпретації авторів повідомлення про події та про ставлення до цих подій представників редакції і засновників. Досліджуючи періодичні видання як історичне джерело, слід мати на увазі, що на зміст преси, рівень повноти і об'єктивності вміщеної у них інформації впливали не лише кваліфікація авторів та редакційних працівників, а й суспільно-політичні умови. Використовуючи періодику, слід урахувати законодавство про цензуру, пам'ятаючи, що деякі теми заборонялися для висвітлення у пресі [1, 413].

Джерельну базу статті склають періодичні видання Одеси, які виходили на окупованій території 1941–1944 рр. та зберігаються у Державному архіві Одеської області (ДАОО). Вітчизняними [2] і зарубіжними [3–4] дослідниками матеріали періодичних видань Одеси періоду окупації використовувалися у наукових дослідженнях щодо різних аспектів історії того часу та були безпосереднім об'єктом вивчення [5–7], але не ставали об'єктом комплексного дослідження.

Серед безліч документів щодо історії II світової війни та її наслідків, що зберігаються у ДАОО [8], окремий пласт складають періодичні видання часів окупації Одеси 1941–1944 рр. У фондах архіву виявлено 17 періодичних видань часів Другої світової війни (див. дод. А), з яких 8 видавалися в Одесі («Буг», «Кругозор», «Мир» (журнал), «Мир» (газета), «Молва», «Одесса», «Одесская газета», «Смех»). Виходячи з кримінального переслідування радянською владою населення за співпрацю з окупантами, матеріал виготовлення періодичних видань та інші фактори не всі періодичні видання Одеси окупаційного періоду доступні для наукового вивчення.

Загальну кількість періодичних видань Одеси за часів окупації 1941–1944 рр. точно не встановлено. Сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники називають різну кількість одеських періодичних видань окупаційного періоду. Наприклад, київський науковець Б. Черняков наводить 15 найменувань засобів масової інформації («Буг», «Детский листок», «Колокол», «Кругозор», «Литературная газета», «Мир» (газета), «Молва», «Наши дни», «Одесса», «Одесская газета», «Христова нива», «Христос Воскресе!», «Чорноморський вісник», «Der Deutsche in Transnistrien», «Parole: Soldatenzeitung»), що виходили в окупованій Одесі, серед яких 6 видань згадані нами вище [6]. Помилково до одеських видань Б. Черняков, посилаючись на джерело мемуарного характеру [9], додав газету «Новое слово», хоча вона виходила у Берліні. Одеський дослідник С. Кінка звернув увагу тільки на три одеські газети («Молва», «Одесса», «Одесская газета») окупаційного періоду, здійснюючи спробу розглянути їх як джерело з історії Одеси того часу [7]. Для проведення дослідження автори скористалися фондами Одеського історико-краєзнавчого музею, не використав фонди інших архівосховищ. Московський вчений І. Грібков у дисертаційному дослідженні навів список 14 одеських російськомовних періодичних видань за часів окупації («Буг», «Детский листок», «Литературная газета», «Мир» (журнал), «Миссионерский листок», «Молва», «Неделя», «Одесса», «Одесская газета», «Православная жизнь», «Смех», «Христианская жизнь», «Христианский Вестник», «Церковный листок») [4], оминаючи пресу німецькою, румунською та українською мовами. Підсумовуючи історіографічний доробок колег та власні джерелознавчі пошуки, можемо констатувати про наявність документальної інформації щодо 23 найменувань періодичних видань, що видавалися в Одесі (див. дод. Б). Через відсутність повної номенклатури одеських періодичних видань того часу, дати повну статистику та динаміку їх виходу на сьогодні не представляється можливим.

Загалом усі періодичні видання, які виходили та поширювалися в Одесі за часів окупації, доцільно класифікувати з урахуванням наступних ознак: місце видання, тематична

спрямованість, цільова група, відомча приналежність. З огляду на ці ознаки, одеську пресу часів окупації можна розділити на чотири групи: 1) часописи, що видавалися німецькими центральними органами пропаганди в Німеччині, а також німецькими окупаційними структурами на місцях; 2) видання адміністрацій Одеси та органів місцевого самоврядування; 3) газети, які видавалися у Румунії; 4) преса, що виходила під егідою Православної церкви. Дана класифікація є «відкритою» та може бути розширена і доповнено при виявленні невідомих авторами періодичних видань. Періодичні видання, які виходили в Одесі, за мовною ознакою можна віднести до трьох груп (російсько-, німецько-, україномовна), серед яких перша представлена 19 виданнями, друга і третя відповідно двома (див. дод. Б).

Принципово новий етап у сфері періодичних видань, розвитку їх як історичного джерела розпочався з окупацією Одеси у 1941 р. Значно зросла кількість газет і журналів, збагатився їх зміст, поліпшилася типографська якість. Їх видове і жанрове розмаїття, значні кількісні показники видань дозволили їм зайняти інформаційне поле, створити монополію в інформаційному просторі та впливати на всі соціальні групи місцевого населення. В Одесі, захопленій румунськими військами 16 жовтня 1941 р. перший номер «Одеської газети» (першого видання за часів окупації), вийшов через десять днів після встановлення нової влади – 26 жовтня 1941 р. Набір номеру газети проводився у складних умовах: «...вручную набирая и вручную печатая первые номера газеты в холодных помещениях типографии, где крыша была сорвана взрывом, окна выбиты и вместо электричества светили керосиновые «коптилки» [10], «...в трудное беспокойное время: город разрушен, улицы и тротуары усеяны трупами людей и животных, население перепугано и терроризировано, водопровод, электрическая станция, трамваи испорчены, а голод скалил зубы и готовился производить опустошение среди растерянного и ошеломлённого населения» [11].

Починаючи з 1942 р. кількість одеських періодичних видань зростала: у 1942 р. почали видавати 6 газет, 8 журналів і 1 тижневик; 1943 р. – додалося ще 6 газет; у 1944 р. розпо-

чалось видання 1 газети (див. дод. Б). У цілому, виходячи з аналізу номенклатури видань, які виявленні у фондах ДАОО, усі періодичні видання відрізнялися стабільністю. На кінець 1943 р. 11 періодичних видань з різних обставин припинили своє існування. Решто було закрито навесні 1944 р. За кількістю найменувань та накладом періодичних видань Одеса 1941–1944 рр. була одним з найбільших центрів у галузі видання та розповсюдження засобів масової інформації на окупованих територіях СРСР.

Періодичні видання у фондах ДАОО мають наступні характеристики. Газета «Буг» – почала виходити як щоденна вечірня газета. З 4 травня 1943 р. стала першою вечірньою ілюстрованою газетою за редактора-директора Георгія Пислару. Газету друкували в одеській типографії «Graiul Romanesc» (з румунської «Румунська мова»). «Кругозор» (журнал цікавого читання), головним редактором був Микола Вартоломей. Журнал друкувався у типографії «Odescaia gazeta». Як повідомлялося в одному з анонсів до журналу, «Светские произведения, готовящиеся к печати в журнале, отличаются глубиной мысли, художественностью оформления и изяществом слова. В «Кругозоре» примет участие проф. П. Ершов. Группа литераторов, работающая в журнале, ставит перед собой задачу – предоставит публике свежие литературные вещи, отвечающие требованиям чуткого культурного читателя» [12]. Щотижневий суспільно-політичний журнал «Мир» мав 4 сторінки. Його головним редактором спочатку був С. Урбачов, а з листопада 1942 р. редактором став Є. Адамов. Друкувався журнал у типографії «Graiul Romanesc», а з листопада 1942 р. – у типографії Одеського муніципалітету (вул. Рішилєвська, буд. 31 на розі з вул. Троїцькою). Одна з небагатьох україномовна щотижнева інформаційно-літературна газета «Мир» виходила за редакторства Івана Паламарчука та друкувалася у видавництві «Бугпресс». Щоденна інформаційна газета «Молва» (румунською «Graiul») – офіційний орган губернаторств Трансністрії – мала за свою історію двох директорів: з 1 грудня 1942 р. по 17 серпня 1943 р. адвоката Олександра Боршару та з 17 серпня 1943 р. по 31 березня 1944 р. Георгія По-

песку. Її відповідальними редакторами у різні часи були М. Бялковський, К. Балас, С. Гаврилов. Щоденна інформаційна газета «Одесса» до жовтня 1942 р. була органом Центру пропаганди в Одесі. Після того як ця функція перейшла до газети «Молва», вона стала приватним виданням. Її директором, а згодом власником був журналіст Георгій Пислару. Посаду відповідального редактора займав С. Урбану, а прим. редактора – Георгій Попеску. Офіційним органом Одеського муніципалітету була «Одесская газета». Основною мовою цього видання була російська, але деякі матеріали подавалися румунською та німецькою мовами. Директорами газети послідовно були молдаванин, професор Семен Думітрашку і росіянин, білоемігрант, літератор Марк Бялковський, який прибув до Одеси з Румунії. Їм же належало і редакторство газети. Щотижневий гумористичний журнал «Смех» також мав зміни у керівництві. До 12 липня 1942 р. директором журналу був Жорж Реурану, а головним редактором Мірча Лека. Видавали журнал у типографії «Graiul Romanesc». З 19 липня 1942 р. головним редактором став Степан Єремчук, а видавництво перейшло до Стефана Думітреску (спочатку у видавництві «Бугіпресс», а з 15 листопада 1942 р. у типографії «Odescaia gazeta»).

Всіма періодичними виданнями Трансністрії керував Директорат культури (згодом – пропаганди) губернаторства на чолі з відомим публіцистом, професором Бухарестського університету Трояном Херсени. На відміну від інших директоратів, Директорат пропаганди, відповідно до декрету від 19 серпня 1941 р. керувався не вказівками губернатора Г. Алексяну, а безпосередньо інструкціями Міністерства пропаганди Румунії. Для Одеси було створено Центр пропаганди (директор і шеф пропаганди – Георгій Пислару), який керував газетами, журналами, видавництвами і друкарнями Одеси. Заступником керівника пропаганди став Сергій Думітрашку. Дирекції та адміністрації усіх періодичних видань знаходилися у їх підпорядкуванні в офісі за адресою вул. Короля Михайла I, буд. 23, кв. 5. З 1 червня 1943 р. офіс займав весь третій поверх будинку за цією адресою. При Центрі функціонувало спеціально створене Бюро цен-

зури [13]. Румунські пропагандисти особисто керували найбільшими газетами Одеси: С. Думітрашку – «Одесской газетой», а Г. Пислару – газетами «Буг» і «Одесса». Діяльну участь у створенні та функціонуванні періодичних видань в Одесі брав примар (міський голова) Одеси Герман Пинтя [14], який у довоєнний час мав досвід керування газетою «Бессарабия». У питаннях видання періодичної преси повну автономію мала Румунська православна місія, якою опікувався Румунський Патріарх Никодим. Місія мала кілька видавництв, одне з яких розташовувалося в Одесі.

Особливе місце займала Федерація румунських журналістів, членами якої формально були усі провідні співробітники редакцій багатьох одеських періодичних видань. Федерація керувала інформаційними агентствами «Радор» і «Бугпресс», через які в Одесі поширювалися міжнародні новини і матеріали з життя у Румунії [4. 60]. Видавництво «Бугпресс», яким керував С. Думітреску, видавало в Одесі свої газети і журнали, у тому числі «Кругозор», «Мир» (часопис), «Мир» (журнал), «Неделя», «Смех».

У перший рік існування окупаційних періодичних видань в Одесі роль провідної газети у Трансністрії намагалася взяти на себе «Одесская газета», але цьому заважав заявлений формат газети як «органа Одесского муниципалитета». З 5 квітня 1943 р., згідно з розпорядженням № 1396 губернатора Трансністрії, єдиним офіційним центральним органом Трансністрії стала вважатися щоденна газета «Молва» [15]. У дійсності єдиним виданням, яке розповсюджувалося в усі куточки окупованою Румунією території, був «Христианский Вестник» Румунської православної місії [4. 79]. Накладом у 100 тисяч примірників в 1942–1943 рр. видавався «Миссионерский листок» Православної місії [17]. Серед світських видань, які виходили у Трансністрії, найбільший наклад мала газета «Молва» (досягав 100 тис. примірників). Трохи менший наклад мала «Одесская газета» [16].

Обсяг періодичних видань коливався від 1 до 14 сторінок малого, середнього і великого форматів. Обсяг залежав від матеріальних можливостей редакції, підтримки місцевої влади, наявності паперу, витратних матеріалів тощо. Переважна

більшість газет мали обсяг 4 сторінки та формат А2 (420×594 мм). Для тематичних додатків до газет був характерний формат А4 (210×297 мм). Відомі випуски газет формату А1 (841×594 мм). Дослідник І. Грібков серед 300 російськомовних часописів виявив лише одну газету, яка застосовувала подібний формат – «Одесская газета» [4. 83]. Номери цього формату були нерегулярними, застосовувалися 2–3 рази на рік та були присвячені до якоїсь важливої події. Наприклад, ювілейному 200 номеру «Одесской газеты», Дню Ангела короля Михайла І, Різду Христову [18] та ін.

Нормальному функціонуванню редакцій періодичних видань Одеси заважали скрутні матеріальні умови. Брак газетного паперу обмежував наклад видань. Через це провідні газети виходили на кольоровому папері (рожевому [19], зеленому [20]) грубої якості, іноді навіть на кальці [21]. Окупаційна влада не могла забезпечити періодичні видання якісним папером у достатній кількості, і це змушувало редакції купувати папір у населення якщо це дозволяли фінансові можливості редакції. Так, керівництво «Одесской газеты» мало фінансові можливості, публікувало оголошення про придбання газетного паперу в будь-якій кількості [22]. Незважаючи на дефіцит якісного паперу та брак фінансів, більшість періодичних видань у кожному номері розміщували фотографії (особливо єдина в Одесі ілюстрована газета «Буг»).

З перших місяців окупації румунська влада оголосила ідею створення щоденних видань [23]. З 100 номеру «Одесская газета» перша стала щоденним виданням, яке виходило на 4 сторінках великого формату [14]. Щосуботи газета виходила на 6 сторінках, святкові та ювілейні номери виходили на 8 сторінках, а поодинокі номери на 10 сторінках. На кінець 1942 р. в Одесі було створено ще дві щоденні газети – «Молва», «Одесса».

На чолі періодичних видань в Одесі перебували румунські громадяни, вихідці з Бессарабії, яка до 1918 р. перебувала у складі Російської імперії. Їх перевагою було добре володіння румунською, російською, молдавською, французькою, німецькою, а іноді й українською мовами. Наприклад, головним редактором газети «Молва» був М. Бялковський, емі-

грант, до революції – один з провідних співробітників газети «Новое время» (Спб.), учень відомого журналіста, видавця Олексія Суворіна. У 1941–1942 рр. М. Бялковський брав активну участь у виданні «Одесской газеты», а згодом, заручившись підтримкою директорату пропаганди губернаторства, очолив «Молву». М. Бялковський був другом губернатора Трансністрії Георгія Алексяну, що забезпечувало йому свободу дій [4, 97]. Газету «Одесса» очолював шеф пропаганди Одеси Г. Пислару, а «Одесскую газету» його заступник С. Думітрашку [24]. У газеті «Одесса» ключовим співробітником був колишній комсомольський активіст О. Жданович. До складу редакції «Молвы» входили як колишні радянські журналісти, так і емігранти. Колишніми радянськими журналістами були редактори політичного і літературного розділів. Редактором відділу релігії був православний священник з Румунії. Співробітником газети був Анатолій Масленников, колишній комуніст і радянський журналіст, драматург, який втік до Одеси з німецької зони окупації. Тон його антисемітських статей був настільки радикальним, що група громадян Одеси, в тому числі представники Одеського університету і кілька співробітників редакції, зажадали його звільнення, але йому на захист прийшов німецький консул [4, 97].

Часто редакції періодичних видань очолювали люди, які не мали прямого відношення до журналістики, але були добре знайомі з письменницькою справою, літературною діяльністю – вчителі середніх і викладачі вищих навчальних закладів. Директором «Одесской газеты» став колишній шкільний учитель молдавської та російської мов Сергій Думітрашку [4, 93].

Редакторсько-журналістський корпус і кореспондентський актив періодичних видань Одеси в основному формувався з представників румунських пропагандистських структур та частково за рахунок місцевих кадрів, основу яких склали викладачі вищих (А. Балясний, П. Єршов, Г. Сербський та ін.) і середніх навчальних закладів, письменники і літератори, колишні журналісти довоєнних радянських видань, політпрацівники та ін. З самого початку

редакційна політика керівництва одеських періодичних видань прагнула до залучення до співпраці широких верств населення, що мало забезпечити популярність видань, актуальність і різноманітність матеріалів. З редакціями також співпрацювали співробітники окупаційної і місцевої адміністрації, представники німецької та румунської армій, емігрантські діячі культури. Це дозволило у короткий час створити редакційний актив, який володів професійними якостями та, саме головне, прийняв ідеї нової влади.

Серед основних розділів і рубрик періодичних видань Одеси виділялися, як правило, офіційний і неофіційний відділи, відділ оголошень. Особлива цінність періодики того часу полягає в наявності як притаманних їй публіцистичних жанрів, так і друкованої на її шпальтах суто офіційної інформації, актової та діловодної документації. В офіційному розділі публікувалися закони, накази, постанови, повідомлення і розпорядження центральних і місцевих окупаційних структур, Головнокомандуючого військами, структур місцевого самоврядування, військового командування, військової комендатури, інформація про народження, смерть, шлюби, списки арештованих, засуджених та страчених румунською владою тощо. Окупаційній владі доводилося заново конструювати нормативно-правову базу «нового життя», що виражалося у великому обсязі офіційних розпоряджень, законів, наказів, повідомлень тощо. На території Трансністрії розпорядження місцевої влади вступали в силу тільки після опублікування їх в «Одесской газете» (з 5 квітня 1943 р. у часопису «Молва» [15]). В одеських газетах публікувалися вироки місцевих військових і цивільних судів, що добре ілюструє систему санкцій за різні провини і злочини, а також динаміку порушень правопорядку, ослаблення і посилення санкцій. Постійними рубриками одеських часописів були «В военно-полевом суде», «Суд», «Судебная хроника», «В военном преторате», «Происшествия», хоча такого роду публікації часто розміщувалися окремо [25].

Неофіційний відділ був представлений різномірними за якістю, жанрами і стилем матеріалами. Основну частину цього розділу становили повідомлення про місцеві новини. Характерною особливістю складу місцевих матеріалів було те, що

більшу частину інформації з них становили відомості про спорт, освіту, театр, цирк, кіно, церковне життя тощо. До кінця окупаційного періоду ці матеріали ставали домінуючими у місцевих новинах. Так, у часопису «Одесса» у січні-березні 1944 р. місцеві новини склалися виключно з матеріалів про розвиток культури і спорт, повністю були відсутні матеріали, присвячені будь-яким іншим аспектам життя міста.

Значний інтерес представляє така своєрідна частина матеріалів одеських періодичних видань, як приватні оголошення, що регулярно розміщувалися на їх останніх сторінках. Більшість оголошень публікувалася російською мовою, але частим явищем були оголошення румунською і німецькою мовами. Оголошення мали велике значення для впливу на інформаційний фон окупаційної влади, але їх кількість і зміст залежали від ситуації на фронті та загальної суспільно-політичної ситуації. Наприклад, починаючи з зими 1944 р. у часопису «Одесская газета» збільшилась кількість приватних оголошень лікарів, що надавали допомогу у лікуванні шкірно-венеричних захворювань (у номері за 17 березня 1944 р. було розміщено шість подібних оголошень) [26].

Більшість одеських періодичних видань окупаційного періоду мали стандартну уніфіковану структуру, орієнтовану на звичні для населення формат і зовнішній вигляд. При цьому використовувалася вся різноманітність рубрик, жанрів і способів подачі матеріалу задля привабливості читача. Зміст періодичних видань Одеси був різноманітним, але матеріали політичного та ідеологічного характеру були домінуючими. Серед них головним була критика внутрішньої і зовнішньої політики СРСР та дискредитація радянського режиму та комуністичної партії на чолі з Й. Сталіним [27]. Антисемітизм був найважливішим елементом ідеологічного протистояння на окупованих територіях. Боротьба з «іудо-більшовизмом» проголошувалася як основна мета війни. Євреї представлялися «ворогами роду людського», тим самим виправдовувалося знищення «єврейської влади» і самих євреїв в СРСР. Нагнітання антисемітських настроїв і формування «образу ворога» було для газет явищем повсюдним [28].

В одеських періодичних виданнях декларувалися позитивні наслідки встановлення «нового порядку» для всіх соціальних груп і прошарків. Ключове місце у галузі сільського господарства займала політика щодо селянства. Головним гаслом румунської влади було оголошення про повернення приватної власності у сільському господарстві. Основними принципами «нового аграрного порядку» були: скасування колгоспного ладу; створення державних ферм [29], трудових громад [30], поступовий перехід до одноосібного землеробства, яке повинно було базуватися на землеробському товаристві; збереження матеріальної бази радгоспів і МТС в інтересах селянства; збереження за бажанням селян общинного землеволодіння поряд з одноосібним. Ще одним показником роботи окупаційної влади були досягнення у відновленні соціально-економічного та культурного життя, акцентування уваги читача на відбудові церков, об'єктів соціальної сфери установ культури (шкіл, дитячих будинків, лікарень).

Україномовні періодичні видання у Трансністрії були присутні протягом усього часу румунської окупації у невеликій кількості. Серед одеської періодики це були щотижнева інформаційно-літературна газета «Мир» (у фондах ДАОО виявлено тільки один номер газети) і видання Організації українських націоналістів «Чорноморський вісник». У книзі А. Далліна зустрічається згадка, що наприкінці 1943 р. – на початку 1944 рр. румунська поліція в Одесі декілька разів заарештовувала журналіста І. Паламарчука, редактора «Української газети» за звинуваченням в антирумунській агітації [31]. У даному випадку американський історик припустився помилки, тому що скоріш за все мова йшла про щотижневую газету «Мир», редактором якої і був І. Паламарчук.

В Первомайську у 1942–1943 рр. виходив український часопис «Нове життя» (правобережна частина Первомайська (Голта) і Первомайського району входила до Голтянського повіту губернаторства Трансністрії). У часопису одночасно з висвітленням різних аспектів повсякденного життя (сільське господарство, соціальні та побутові питання тощо) подавалися публікації, присвячені пам'яті діячів української культури [32].

Підбиваючи підсумки аналізу періодичних видань Одеси за часів румунської окупації як історичного джерела, зазначмо про їх значну кількість (23) та різноманітну видову і жанрову складову. Редакції усіх періодичних видань ставили перед собою завдання викриття більшовизму та популяризація ідей «нового життя». Впроваджувалася ідея на формування громадської думки щодо надання допомоги німецькому командуванню і румунській адміністрації, декларувалася теза, що періодичні видання за « нової влади », на відміну від радянських, ґрунтуються не на ідеології, а оперують реальними фактами. Джерелознавчий аналіз одеської періодики окупаційного періоду дозволяє зробити висновок, що при його використанні треба пам'ятати, що воно не є об'єктивним історичним джерелом, а потребує перевірки та співставлення з історичними джерелами іншого характеру.

Додаток А.
Періодичні видання Одеси за часів окупації
1941–1944 рр. у фондах ДАОО.

№ з/п	Назва періодичного видання, роки видання	Вид періодичного видання	Місто періодичного видання	Мова періодичного видання	Номери періодичного видання у наявності у ДАОО
1	«Буг», 1942–1943	Газета	Одеса	Російська	1943 – № 1–238
2	«Заря», 1943–1944	Газета	Берлін	Російська	1943 – № 1–25, 27–39, 44–45, 56, 58–60, 68–76, 78–88; 1944 – № 19 (122)
3	«Клич», 1941–1943	Газета	Берлін	Російська	1942 – № 48 (70)
4	«Кругозор», 1942	Журнал	Одеса	Російська	1942 – № 4, 6–7
5	«Мир», 1942–1943	Журнал	Одеса	Російська	1942 – № 2–6, 10
6	«Мир», 1943	Газета	Одеса	Українська	1943 – № 1

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

7	«Молва», 1942–1944	газета	Одеса	Російська	1942 – № 1–24; 1943 – № 25– 321; 1944 – № 322–404
8	«На посту», 1943–1944	Газета	Берлін	Російська	1944 – № 7 (25), № 9 (27)
9	«Нова доба», 1941–1944	Тижневик	Берлін	Українська	1942 – 48 (68); 1943 – № 3 (75) – 20 (92), 24, 29–32, 34–40, 42–45 (117)
10	«Нове життя», 1942–1944	<i>Часопис</i>	Первомайськ	Українська	1942 – № 24– 40; 1943 – № 2 (42) – 47 (87)
11	«Новое слово», 1933–1944	Газета	Берлін	Російська	1942 – № 26 (408), 44, 69; 1943 – № 5, 14, 17, 63, 65, 86–88 (574)
12	«Одесса», 1942–1943	Газета	Одеса	Російська	1942 – № 45– 212; 1943 – № 23 (235) – 248 (460)
13	«Одесская газета», 1941–1944	Газета	Одеса	Російська	1941 – № 1–21; 1942 – № 22–279; 1943 – № 1 (280) – 301 (580); 1944 – № 1 (581) – 64 (644)
14	«Прибугські вісті», 1941– 1943 (з 1943 р. «Прибугские известия»)	Газета	Первомайськ	Українська (з 1943 р. російська)	1942 – № 10 (21) – 11 (22); 1943 – № 1–2 (86) – 24, 27–50 (134)
15	«Смех», 1942–1943	Журнал	Одеса	Російська	1942 – № 2, 6, 8–14, 18–19, 21–25, 30, 35–36; 1943 – № 38–39

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

16	«Curentul» («Течение»), 1928–1944	Газета	Бухарест	Румунська	1943 – № 5343
17	«Viata» («Жизнь»)	Газета	Бухарест	Румунська	1943 – № 653

Додаток Б.

**Дані періодичних видань, що видавалися в Одесі
у період окупації 1941–1944 рр.**

№ з/п	Назва періодичного видання	Роки видання	Вид періодичного видання	Мова періодичного видання
1	«Буг»	1942–1943	Газета	російська
2	«Детский листок»	1942–1944	Журнал	російська
3	«Колокол»	1942–1943	Журнал	російська
4	«Кругозор»	1942	Журнал	російська
5	«Литературная газета»	1943–1944	Газета	російська
6	«Мир»	1943	Газета	українська
7	«Мир»	1942–1943	Журнал	російська
8	«Миссионерский листок»	1942–1944	Газета	російська
9	«Молва»	1942–1944	Газета	російська
10	«Наши дни»	1942–1943	Журнал	російська
11	«Неделя»	1942–1943	Газета	російська
12	«Одесса»	1942–1943	Газета	російська
13	«Одесская газета»	1941–1944	Газета	російська
14	«Православная жизнь»	1942–1944	Газета	російська
15	«Смех»	1942–1943	Журнал	російська
16	«Христианская жизнь»	1943–1944	Газета	російська
17	«Христианский Вестник»	1943–1944	Газета	російська
18	«Христова нива»	1942–1943	Журнал	російська
19	«Христос Воскресе!»	1942–1943	Журнал	російська
20	«Церковный листок»	1943–1944	Газета	російська
21	«Чорноморський вісник»	1943	Газета	українська

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

22	«Der Deutsche in Transnistrien» («Німець в Трансністрії»)	1942–1944	Тижневик	німецька
23	«Parole: Soldatenzeitung»	1944	Газета	німецька

Додаток В.

Шкала цін одеських періодичних видань у період окупації 1941–1944 рр.

«Буг»	
січень – лютий 1943 р.	15 пф.
1 березня – 22 квітня 1943 р.	20 пф.
24 квітня – 2 жовтня 1943 р.	40 пф.
4 жовтня – листопад 1943 р.	50 пф.
«Кругозор»	
22 жовтня 1942 р.	35 пф.
12–20 листопада 1942 р.	30 пф.
«Мир» (журнал)	
6 вересня – 4 жовтня 1942 р.	35 пф.
15 листопада 1942 р.	30 пф.
«Молва»	
1–30 грудня 1942 р.	50 пф.
1 січня 1943 – 7 квітня 1944 р.	1 марка
«Одесса»	
18 червня – 18 жовтня 1942 р.	15 пф.
20 жовтня – 25 листопада 1942 р.	20 пф.
26 листопада 1942 р. – 28 лютого 1943 р.	30 пф.
2 березня – 12 травня 1943 р.	40 пф.
13 травня – 3 листопада 1943 р.	50 пф.
«Одесская газета»	
26 жовтня – 5 листопада 1941 р.	10 коп.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

8–23 листопада 1941 р.	20 коп.
26 листопада – 10 грудня 1941 р.	1 руб.
13–21 грудня 1941 р.	2 руб.
24 грудня 1941 р. – 7 лютого 1942 р.	25 пф.
10 лютого – 30 вересня 1942 р.	15 пф. (номери газет з 6 сторінок – 25 пф.)
1 жовтня – 25 листопада 1942 р.	20 пф. (номери газет з 6 сторінок – 30 пф.)
26 листопада – 31 грудня 1942 р.	30 пф. (номери газет з 6 сторінок та газета за 25 грудня – 50 пф.)
1–30 квітня 1943 р.	40 пф. (номери газет з 6 сторінок – 60 пф.)
1 травня 1943 р. – 17 березня 1944 р.	50 пф. (крім газет за 23 травня, 3 червня, 13 червня, 11 липня, 19 липня, 5 серпня, 12 серпня, 5 вересня, 12 вересня з 6 сторінок – 75 пф. та № 500 за 24 вересня 1943 р. 25 грудня 1943 р. з 8 сторінок – 1 марка).
«Смех»	
22 березня – 30 серпня 1942 р.	15 пф.
3 жовтня 1942 р.	25 пф.
15 листопада 1942 р.	30 пф.
28 січня 1943 р.	40 пф.

Література:

1. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

2. Щетніков В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 266–271; Михайлуца М. І. Християнізація порумунськи в Трансністрії (на матеріалах преси 1942–1943 рр.) // Історія релігій в Україні. – Львів, 2004. – Кн. 1. – С. 377–381; Крикун В. І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 рр. // Інтелігенція і влада. – Вип. 6. Серія: історія. – 2006. – С. 97–102; Кязимова Г. Х. Творча інтелігенція та влада Трансністрії (на матеріалах окупаційної преси) // Інтелігенція і влада. – Вип. 8. – 2006. – С. 205–210; Левченко В. В. Життя та

науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Південний Захід. Одесика. – Вип. 2. – 2006. – С. 256–266; Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.): Монографія. – Одеса, 2006. – 237 с.; Левченко В. В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953) // Південний Захід. Одесика. – Вип. 6. – 2008. – С. 227–247; Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса, 2008. – 392 с.; Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернах «Трансністрія» // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 413–445; Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 697–717; Михайлуца М. І. Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках трансністрійської преси // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 100–106; Остащук В. Одеса 1941–1945 рр. в документах. – Одеса, 2010. – 150 с.; Шевченко Н. В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів Півдня України в період румунської окупації 1941–1944 рр.: Автор. дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2010. – 16 с.; Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф. Одеса, 15–16 квітня 2011 р. / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2011. – С. 233–239; Михайлуца М. І. Тема російської колаборації на шпальтах газет в окупованій Одесі (1942–1943 рр.) // Південний-захід. Одесика. – Вип. 16. – 2013. – С. 147–155; Михайлуца М. І. Тема репресій в СРСР на сторінках російськомовної преси в Одесі в роки Другої світової війни // Conferinta stiintifica internationala: «Mediatizarea adevarului istoric: Represiunile staliniste/comuniste și impactul lor social». – Chisinau, R.M., 24–25 martie 2016 та ін.

3. Грибков И. В. Румынская оккупация 1941–1944 гг. (по материалам прессы) // Ключевские чтения – 2007. Русский исторический процесс глазами современных исследователей: Материалы Межвузовской научной конференции. Сборник научных трудов. – М., 2007. – С. 367–370; Грибков И. В., Молчанов Л. А. Русские газеты на оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) // Новый исторический вестник. –

2007. – № 2 (16). – С. 143–153; Грибков И. В. Миссионерская деятельность Румынской Православной Миссии в 1941–1944 гг. на оккупированных территориях (по материалам газет) // На ниве Христовой: Материалы Всерос. научно-богослов. конференции «VI Свято-Филаретовские чтения», 10–11 декабря 2008 г. – М.-Ярославль, 2009. – С. 158–163 та ін.

4. Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории СССР на русском языке в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): источниковедческое исследование: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09. – Москва, 2016. – 262 л.

5. Цьох Й. Т. Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. – Львів: ЛДУ, 1984. – 53 с.; Грановський Б. В. Національна періодика України воєнної доби в Європі у 1940–1945 рр. (альманахи, бюлетені, вісники, газети, журнали) // Грановський Б. В. Джерела альтернативного українознавства: (Європа 1940–1945 рр.): Бібліографічний довідник. – К., 2002. – С. 17–36; Черняков Б. І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр. Джерела дослідження. Бібліографія. – Київ, 2005. – 79 с.; Смилянская Ю. Пресса оккупационного периода в Украине: создание, структура и предварительный анализ базы данных // Наукові записки. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2006. – Вип. 31. – С. 25–50; Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. У 2 т. – Львів, 2007. – Т. 1: А–М. – 640 с., т. 2: Н–Я. – 592 с. та ін.

6. Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України // Наукові записки Інституту журналістики. – 2005. – Т. 18. – С. 131–158.

7. Михайлуца А. М. Аналітичний огляд періодичних видань окупованої Одеси 1941–1944 рр. (на матеріалах газет «Молва» та «Одесская газета») // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конф. 10–11 квіт. 2009 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2009. – С. 185–189.

8. Кинка С. М. Оккупационные газеты как источник по истории Одессы периода 1941–1944 гг. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2010. – № 9. – С. 92–96.

9. Михайлуца М. І. Поліграфічна християнська продукція та преса на теренах «Трансністрії» у 1941–1944 роках // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 59–63.

10. Білоусова Л. Г. Документи з історії Другої світової війни та її наслідків у державному архіві Одеської області // Велич подвигу народ-

ного: матеріали міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. – Одеса, 2006. – С. 20–27.

11. Недзведский А. В. Одесская тетрадь. – Одесса: Друк, 2001. – 150 с.

12. Лебединский А. Первая сотня // Одесская газета. – 1942. – 18 июня.

13. Пынтя Г. Об «Одесской газете» // Одесская газета. – 1942. – 18 июня.

14. Журнал «Крутозор» // Молва. – 1943. – 30 сентября.

15. Сообщение // Одесская газета. – 1942. – 28 апреля.

16. Костинеску А. Наш девиз // Одесская газета. – 1942. – 18 июня.

17. «Молва» – орган Губернаторства // Одесская газета. – 1943. –

13 апреля.

18. Думитрашку С. Юбилей // Одесская газета. – 1942. – 25 октября.

19. В типографии при Православной Миссии // Одесская газета. – 1943. – 14 февраля.

20. Михайлуца М. І. Православна церква на півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. – С. 190–192.

21. Буг. – 1943. – 7 октября; 11 октября.

22. Одесская газета. – 1942. – 27 сентября; 8 ноября; 25 декабря та ін.

23. Одесса. – 1942. – 14 августа; 4, 6, 13, 27 октября; 1, 7 ноября; Одесская газета. – 1942. – 17, 18, 19, 24, 26, 27 июля; 2, 10, 15, 16 августа та ін.

24. Одесская газета. – 1942. – 15, 16, 17 марта.

25. Одесская газета. – 1942. – 19 июня.

26. Объявление // Одесская газета. – 1942. – 30 октября.

27. В день юбилея // Одесская газета. – 1942. – 19 марта.

28. Дневник Одессы // Одесса. – 1943. – 28 февраля.

29. Расстрел террориста // Одесская газета. – 1942. – 30 октября; Приговор шайке грабителей // Одесская газета. – 1942. – 30 октября та ін.

30. Одесская газета. – 1944. – 17 марта.

31. Московські кати. Від Дзержинського до Берія // Мир. – 1943. – 21 січня; Сталин распродает Россию // Буг. – 1943. – 23 января; Сталин метается как затравленный зверь // Буг. – 1943. – 25 января; Кого хочет обмануть Сталин? // Буг. – 1943. – 28 января; Последняя авантюра Сталина // Буг. – 1943. – 15 февраля; Новый трюк Сталин // Буг. – 1943. – 17 февраля; Сталин начинает дурить // Буг. – 1943. – 10 марта; Вождь и «вождь» // Буг. – 1943. – 22 марта та ін.

32. Чергова жидо-большевицька витівка // Мир. – 1943. – 21 січня; Еврейская эмиграция // Буг. – 1943. – 12 февраля; Централь мирового жидовства // Буг. – 1943. – 25 марта; Сколько евреев живет в мире? // Буг. – 1943. – 4 мая; Жиды в СССР // Буг. – 1943. – 11 июня та ін.

33. Итоги нового земледелия // Одесская газета. – 1943. – 28 мая; Высокий урожай пшеницы // Одесская газета. – 1943. – 13 июля; Осенний сев // Одесская газета. 1943. – 16 августа; Сельскохозяйственная хроника // Одесская газета. – 1943. – 16 октября та ін.

34. Осипенко О. Система управління сільським господарством у губернаторстві «Трансінстрія» (1941-1944 рр.) // Емінак: щоквартальник науковий. – 2015. – № 4 (12) (жовтень-грудень). – С. 64-71.

35. «Украдене щастя» // Одесса. – 1943. – 23 марта; П. П. Бенедикс артиста Н. И. Богданова // Молва. – 1943. – 25 марта; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 2 апреля; Для своего... // Одесса. – 1943. – 6 апреля; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 8 мая; Уже настало... // Одесса. – 1943. – 28 мая; Современный театр // Одесская газета. – 1943. – 18 июня; 20 июня... // Одесса. – 1943. – 19 июня; Современный театр // Одесская газета. – 1944. – 21 января.

36. Театр «Обозрений» // Одесская газета. – 1943. – 5 мая; Театр «Обозрений» // Одесская газета. – 1943. – 6 мая; Театр «Обозрений» // Одесская газета. – 1943. – 8 мая.

37. «Украдене щастя» // Одесса. – 1943. – 23 марта.

38. Dallin A. Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – Santa Monica, California, USA, 1957. – P. 216.

39. Концерт пам'яті Лесі Українки // Нове життя. – 1942. – 20 вересня; Дім, в якому жила Леся Українка в Луцьку // Нове життя. – 1942. – 25 жовтня; Де мешкала в Києві Л. Українка // Нове життя. – 1943. – 6 лютого; До 30-річчя з дня смерті Лесі Українки // Нове життя. – 1943. – 31 серпня; Бжеський Р. Г. Кеніг сучасник Гоголя про нього і його творчість // Нове життя. – 1942. – 15 листопада; До 100-річчя з дня смерті Гр. Квітки-Основ'яненка // Нове життя. – 1943. – 21 вересня; «Камінь Коцюбинського» // Нове життя. – 1942. – 25 жовтня; Михайло Михайлович Коцюбинський // Нове життя. – 1943. – 21 вересня; Концерти ім. Лисенка // Нове життя. – 1942. – 31 грудня; Де могила гетьмана Івана Мазепи // Нове життя. – 1942. – 18 жовтня; Німець про Україну часів Мазепи // Нове життя. – 1942. – 18 жовтня; Національний герой // Нове життя. – 1943. – 8 жовтня; Яр. Б. Микола Садовський // Нове життя. – 1943. – 26 лютого; Григорій Сковорода – предтеча українського відродження // Нове життя. – 1942. – 27 вересня; Кибалюк Н. Т. Шевченко // Нове життя. – 1943. – 11 березня; Письменник і вчений // Нове життя. – 1943. – 31 травня.

*Юрій Клімчук,
аспірант історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету ім.
Івана Огієнка*

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ОДЕСИТИВ У РУСІ ОПОРУ ФРАНЦІЇ ТА ІТАЛІЇ В РОКИ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Більш як 7 млн українців у складі різних армій воювали у II світовій війні проти нацистської Німеччини та її союзників. Понад 2,5 млн були нагороджені радянськими та західними медалями і орденами. Свій внесок у перемогу європейського руху Опору в роки війни здійснили і українці з числа радянських військовополонених або примусово вивезених на роботи з окупованої нацистами України.

У науковому контексті проблема руху Опору в роки II світової війни є значущою. До неї зверталися тією чи іншою мірою післявоєнні покоління істориків. Однак вивченість теми як у нашій країні, так і за кордоном представляється далеко не повною. Однією з таких «білих плям» у вітчизняній історіографії є питання про чисельність українців із числа радянських військовополонених на території Франції і Італії та умови їх перебування в роки II світової війни. Воно поки що не отримало належного висвітлення та потребує клопіткої роботи з боку краєзнавців та істориків.

Умови окупаційного режиму змушували радянських громадян – учасників європейського руху Опору, в цілях конспірації, обходитися мінімумом документів у вигляді бойових донесень, відомостей та інформації про виконану роботу. До того ж багато хто з підпільників не зумів зберегти документів, адже органи НКВД під час репатріації колишніх радянських військовополонених насильно вилучали документи та нагороди за боротьбу в рядах європейського Опору. У даній розвідці робиться спроба висвітлити найбільш важливі сторони участі одеситів у Русі Опору на території Франції та Італії в 1942-1945 рр.

Бойова співдружність радянських і французьких патріотів на території Франції почалася з липня 1942 р., коли гітлерівці стали завозити сюди тисячі радянських військовополонених і цивільних мирних громадян з Радянського Союзу, так званих «східних робітників». У той час поблизу багатьох французьких міст, зокрема в районах Руана, Нансі, Бордо, у вугільному басейні Па-де-Кале, на південному і західному узбережжях Франції, з'явилися трудові табори. В них і багатьох інших поселеннях каторжан, котрі виникли в зоні будівництва військових укріплень, містилися радянські громадяни, в т.ч. і українці. Мережа таборів зростала, більшість їх знаходилася в найбільших вугільно-промислових та індустріальних районах Франції, а саме: в Падекалійском вугільному басейні, на сході у районі Нансі, в Руані і в Бордо. Крім того, в таборах на південному і західному узбережжі Франції налічувалася велика кількість радянських полонених, яких направили на будівництво німецьких укріплень [1].

Чимало невеликих таборів знаходилося в районі Парижа. Їх бранці обслуговували німецькі військові частини. Ці табори ділилися на два види: великі, з чисельністю від 400 до 1000 осіб у кожному, та з розміщенням невеликих груп військовополонених – від 10 до 50 чоловік [2]. За різними даними, в них налічувалося від 40 до 70 тис. радянських громадян. Приблизно третину з них становили солдати і офіцери Червоної армії. Дослідники вказують, що до кінця 1943 – початку 1944 р. у Франції налічувалося близько 50 таких таборів [3]. З другої половини 1943 р. боротьба радянських громадян проти нацистів у Франції активізувалася і набула організованого характеру. Це стало результатом корінного перелому на Східному фронті та наближення відкриття Другого фронту в Європі. У трудових і концентраційних таборах створювалися глибоко законспіровані антинацистські табірні, а потім і міжтабірні комітети.

Розгортаючи збройну боротьбу з окупантами актив Руху Опору надавав значення організації збройної боротьби радянських військовополонених, які пройшли школу бойового досвіду на фронті і в тилу ворога. Тому для більш успішної, а головне, більш організованої роботи табірних комітетів

було прийнято рішення створити у Франції радянський військово-політичний центр з керівництва збройною боротьбою радянських патріотів проти гітлерівців у північній окупованій зоні [2]. Так, у грудні 1943 р. в Парижі був створений Центральний комітет радянських полонених (ЦК СП).

ЦК радянських полонених поставив перед собою три основні завдання:

1. Створити в усіх таборах бойову організацію військового типу, здатну забезпечити керівництво боротьбою радянських полонених.

2. Організувати нелегальну радянську політичну пропаганду серед радянських людей.

3. Постійно керувати боротьбою радянських партизанів, а коли почнеться народне повстання французьких громадян проти німецьких окупантів – очолити і керувати збройною боротьбою радянських полонених [4].

Відповідальним за організацію підпільних табірних комітетів було призначено старшого лейтенанта Червоної армії Василя Костянтиновича Таскіна з Одеси. До війни В. К. Таскін служив прикордонником у м. Ліспая (Латвійська РСР) і одночасно заочно навчався у Вищій прикордонній школі. У Латвії застала його війна, через кілька днів він виїхав на фронт. В одному з боїв у Латвії його підрозділ був оточений, він потрапив до полону. Восени 1942 р. гітлерівці відправили його до Північної Франції, в вугільні шахти. В. К. Таскін не бажав працювати на ворога, спробував втекти, але невдало і знову потрапив за колючий дріт. У таборі він організував підпільну групу і встановив зв'язок із французькими патріотами.

Восени 1943 р. за рішенням підпільної групи В. К. Таскін втікає з табору, щоб у Парижі встановити зв'язок безпосередньо з представниками ЦК Французької комуністичної партії, отримати від них інструкції щодо подальшої роботи. В Парижі В. К. Таскін отримав від представників Руху Опору паспорт на ім'я болгарського громадянина і став одним з керівників створеного Центрального комітету радянських полонених Франції.

За завданням ЦК СП наприкінці травня 1944 р. він їде в східні департаменти Франції (Мез, Мерт і Мозель), де були

розміщені табори із радянськими громадянами, створює підпільні групи, редагує підпільну газету «Радянський патріот». У період підготовки збройного повстання французького народу В. К. Таскіна призначили уповноваженим із координації діяльності радянських патріотів у районі Нансі, де він брав активну участь у вигнанні гітлерівців з французької землі, був командиром одного з підрозділів партизанського загону «Сталінград» [5. 178-179]. По закінченні війни В. К. Таскін мешкав в Одесі. Його заступником, під час боротьби у Франції, був одесит Борис Лайкевич - організатор і командир партизанського підрозділу «За Батьківщину».

В південно-східних департаментах Код-д'Ор і Верхня Сона активно діяли кілька радянських підрозділів. Зокрема, загін «Ленінград» очолював одесит Іван Голівець. У травні 1944 р. він став командиром нової бойової одиниці - загону «Каховка». Протягом весни - літа 1944 р. бійці загону пустили під укіс чотири воєнні ешелони на лінії Бон-Діжон, вивели з ладу високовольтну лінію поблизу м. Іврі, через що припинилося постачання енергією військових заводів Шнейдера в Крезе, провели диверсії на шахтах в Сен-Леже-дю-Буа, біля м. Ла Мамін тощо [6.16]. Вершиною національно-визвольного Руху Опору французького народу 1940-1944 рр. стало Паризьке повстання 19-26 серпня 1944 р. Українці також брали активну участь у боях на вулицях столиці Франції. Серед них був і одесит Федір Федоров [6.18].

Мужньо боролися в рядах французького Опору і радянські жінки, в т. ч. і українки. Серед них були і одеситки. У лісах Лотарингії в складі І об'єднання партизан поруч із чоловіками героїчно боролася розвідниця Наталія Одинцова з Одеси, на рахунку якої був не один вбитий нацист [6.19].

Вихідним моментом у розвитку італійського Руху Опору стала висадка англо-американських військ на Сицилії 10 червня 1943 р. 25 липня в Римі відбувся державний переворот, у результаті якого на місце усуненого диктатора Б. Муссоліні до влади прийшов уряд Бадольо, який прагнув вивести Італію з війни. Звісно, що це не влаштовувало гітлерівське командування, оскільки робило уразливими пів-

денні кордони Німеччини та ставило під удар панування вермахту в Західній Європі. Тому на початку вересня 1943 р. німецька армія під командуванням Кессельрінга окупувала Італію, роззброїла італійську армію і відновила Б. Муссоліні при владі. Майже водночас союзницькі війська вийшли на рубіж між Неаполем і Римом, а країна виявилася розділеною на дві частини [7].

В окупованій частині спалахнула партизанська національно-визвольна війна. В італійському Русі Опору були представлені дві головних сили: комуністи, що створювали ударні партизанські бригади імені Гарібальді, і більш помірковані партії – соціалістична і Партія дії, які створювали свої збройні формування [8]. У поширеній в міжнародній мережі Інтернет інформації наголошується, що керівництво Рухом Опору, який розгорнувся у Північній і Середній Італії (були окуповані нацистськими військами), здійснювали комітети національного визволення, що складалися переважно з представників демократичних партій. Деякі гірські райони Італії були очищені від окупантів і перетворені на своєрідні партизанські республіки, де повновладними господарями стали партизанські бригади імені Дж. Гарібальді. Документи засвідчують, що в формуваннях обох напрямків італійського Руху Опору брали участь і українці із числа радянських полонених, котрі з'явилися на Апеннінському півострові на початку 1942 р. Серед них були колишні військові полонені та робітники, мобілізовані на примусові роботи. Основна їх маса потрапила на італійські землі разом із початком німецької окупації [5.195]. Ув'язнені трудових таборів використовувалися на підприємствах військової промисловості та будівельних роботах. З часом у таборах з'явилися підпільні комітети, що налагодили зв'язки з італійським підпіллям [9]. Примітно, що цей рух формувався повсюдно, де були табори «східних робітників», концтабори для військовополонених тощо.

В рядах гарібальдійців воювали одесити Іван Поліщук, Олександр Тіріков і Тимофій Дазеков. Військовий шлях кожного з них мав свої особливості. Двадцятичотирирічний Іван Олексійович Поліщук (бойова кличка Джозеф), родом з

Ананьєва, розділив долю багатьох радянських військовополонених, вивезених на роботу в ворожий тил. На початку 1944 р. його, як військовополоненого, було доставлено в Північну Італію. Там потрібні були робочі руки для спорудження укріплень – очікувався наступ союзників із півдня. Спочатку І. О. Поліщука було поміщено за колючий дріт в околицях Генуї у табір Карамані, але незабаром із декількома десятками співвітчизників він опинився в невеликому таборі у Діано-Маріна, на Лігурійському узбережжі. У таборі він пробув недовго: в липні за допомогою місцевого населення ув'язнені перебили охорону, захопили зброю і пішли в гори. Шістдесят радянських громадян створили свій партизанський загін «Вальтер Беріо», який влився в дивізію «Феліче Кашьоне», що входила в 4-у бригаду партизан-гарібальдійців. В грудні 1944 р. І. О. Поліщук був включений до складу II батальйону «Джузеппе Раді» і переведений до штабу 4-ї бригади «Гуаріні» II партизанської гарібальдійської дивізії «Кашьоне» [10. 84]. На початку 1945 р. за наказом «коменданте Сімона» – командира I партизанської зони Лігурії – Іван Поліщук приєднався до загону «Пальєрі» – в його складі він брав участь в запеклому бою у Поджалъто, де Івану вдалось вкотре відзначитись: командування відзначило його в спеціальному наказі, хоробрість і військова доблесть Джозефа були поставлені в приклад бійцям 4-ї бригади [11. 56].

Останній бій для Джозефа відбувся 31 січня 1945 р. На передодні німці кинули проти партизан декілька гірсько-стрілецьких батальйонів. Гарібальдійцям довелося відступити в менш доступні райони, щоб уникнути відкритого бою. На 31 січня було призначено нараду командирів і комісарів бригади, місцем зустрічі обрали закинтий у горах будиночок, що став тимчасовим штабом для партизан. Прикривати дорогу до Ні Куні мав загін партизан, серед яких був і «Джозеф» [12.135-136]. Гітлерівцям стало відомо, що все командування бригади збирається в Ні Куні. Іван Поліщук зі своїми італійськими побратимами кинувся на зустріч карателям, щоб дати можливість командуванню бригади відійти вільною стежкою [8]. На самому початку бою І. О. Полі-

щук був поранений в груди, але кинувся врукопашну. Джозеф загинув зрешечений кулями [12.138].

В працях італійських і радянських дослідників, в міжнародній мережі Інтернет є чимало згадувань про подвиг нашого співвітчизника Івана Олексійовича Поліщука. У фондах Одеського історико-краєзнавчого музею зберігаються почесна грамота та золота медаль Івана Поліщука («Джозефа»), якими він був нагороджений (посмертно) в м. Імперія на честь 24-ї річниці звільнення Італії від німецьких загарбників [13; 14].

Легендою оповите ім'я студента Одеського університету Олександра Никифоровича Тірікова - учасника італійського Опору в складі гарібальдійських з'єднань (загону «Ніно Франкі») в Лігурії. У листі начальника генерального партизанського штабу Міро Кроче повідомлялося, що після полону Олександр Тіріков побував у концентраційних таборах на території Німеччини, Румунії, Угорщини, Італії. Поблизу с. Нові Лігуре він встановив зв'язок з італійськими партизанами і втік до них у гори, а згодом організував втечу ще одинадцяти своїх товаришів [15. 73]. Чуйність, великодушність, розум і мужність Олександра Тірікова викликали повагу серед італійських воїнів. Він швидко засвоїв італійську мову, подружився з товаришами по зброї, ходив з італійськими побратимами на найнебезпечніші завдання, за що отримував подяки від командування. У лютому 1945 р. жителі селища Рівальта Скрівія повідомили гарібальдійців, що один з обер-лейтенантів німецького гарнізону готується відзначити свій день народження. Було вирішено знищити гітлерівців, але в бою О. Н. Тіріков загинув. Він був посмертно нагороджений срібною медаллю «За військову доблесть» [12. 96-97]. Неподалік від містечка Канталупо, на скелі є велика пам'ятна дошка загиблим патріотам, на якій значиться прізвище Саші Тірікова [16.73]. У бригаді «Пізакане», що налічувала близько 3,5 тис. осіб і входила до дивізії «Беллуно» та діяла біля м. Венеція, боровся Тимофій Дазеков з Одеси [10. 188]. Його підрозділ діяв на правому березі р. Праве, у провінціях Тревизо і Удіне.

Українські емігранти брали активну участь у французькому та італійському Опорі. Наприклад, у північних райо-

нах Франції, де найбільше концентрувалась трудова українська еміграція, наприкінці 1943 р. виникла антифашистська організація вихідців з України під назвою «Український народний фронт» (УНФ). В листопаді того ж року він звернувся з відозвою: «Українці!... Ставайте до рядів боротьби за визволення Франції з-під гітлерівського ярма. Цей же ворог, який зараз душить французький народ, нищить нашу Батьківщину, вбиває мільйони наших братів, сестер, наших дітей, інші мільйони насильно вивозить у неволю до Німеччини... Наш обов'язок організовувати і бити ворога у Франції, помститися за нашу країну, за пролиту кров, за наших старих батьків і за весь наш народ» [17. 70].

Героїчний шлях пройшла Генгрієтта Товаровська (підпільне ім'я Перетт) – дружина героя французького Опору, уродженця Кам'янець-Подільського Йосипа Кліща. Вона була зв'язковою, носила партизанам вибухівку, патрони, зброю. 9 квітня 1944 р. її заарештувало гестапо. 4 серпня 1944 р. кати стратили її в Освенцімі, після тортур у тюрмах Роеьєтт і Френце [17. 76]. Тісну співпрацю з українськими емігрантами, які вели підпільну боротьбу, підтримував і керівник однієї з радянських партизанських груп, що діяла біля м. Барладепартаменту Па-де-Кале – колишній військовополонений Олександр Іванович Люшин з Одеської області [18].

До останнього часу було невідоме ім'я уродженця Одеси Лева Федоровича Гінзбурга, сім'я якого після революції в Російській імперії виїхала спочатку до Німеччини, а потім до Італії (м. Турин). Він називав себе «робочим конем літератури», він переклав на італійську і надрукував «Тараса Бульбу», вийшли його переклади «Анни Кареніної», «Дворянського гнізда», «Крейцерової сонати», «Пікової дами», «Конармії» (статті і переклади підписував аббревіатурою «МС»). З встановленням в Італії фашистської диктатури Гінзбург був звільнений з роботи. У 1933 р., разом зі своїми друзями-письменниками, Л. Ф. Гінзбург заснував видавництво «Енауді», яке залишається лідером італійської книжкової справи [19. 27-31]. У 1938 р. вийшли так звані расові закони, що привели до втрати Л. Ф. Гінзбургом італійського громадянства. У 1940 р. його відправили на заслання на іта-

лійський південь, в Абруццо, де він провів три роки [21]. У засланні Л. Гінзбург продовжував вести антифашистську пропаганду. При наближенні англо-американських союзних військ він покинув місце свого заслання і відправився до Риму (живе під псевдонімом Леонід Грантурко), де став співпрацювати з підпільниками, намагався випускати підпільну газету. З 25 липня по 8 вересня 1943 р. він проводив зустрічі з представниками Партії Дії по містах Італії. Спільно з К. Муццетта, Ф. Фанчелло, М. Россі-Дорія редагував римський випуск офіційної газети Партії Дії «Вільна Італія». 20 листопада 1943 р., під час облави, Л. Ф. Гінзбурга було заарештовано і відправлено до в'язниці «Реджіна Челі». Його передали до рук гестапо, 5 лютого 1944 р. він помер від тортурів. Його співв'язнем в римській в'язниці був майбутній президент Італії, партизан Сандро Пертіні, якому перед смертю Л. Ф. Гінзбург сказав чудові, проникливі слова: «Після закінчення війни ми з вами повинні навчитися не ненавидіти німців» [21].

Література:

1. Кокорин М. А. О боевой деятельности советских патриотов на территории Франции в 1943–1944 гг. // Вопросы истории. – 1960. – № 3. – С. 89.
2. Лебеденко Р. В. Участие российской эмиграции и советских военнопленных во французском движении Сопротивления в годы Второй мировой войны 1939–1945 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук. – Пятигорск, 2011. – 30 с. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://sigla.rsl.ru>
3. Киссельгоф И. С. История Франции в годы Второй мировой войны. – М., 1975. – С. 191.
4. Гладкий С. П. Русские патриоты в движении Сопротивления европейских стран (по материалам Франции, Италии, Польши). – СПб.: Дума, 1997. – С. 75.
5. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении / М. И. Семиряга. – М.: Наука, 1970. – 357 с.
6. Кудрицький А. В. Участь громадян Радянської України в партизанському русі Франції / А. В. Кудрицький // Український історичний журнал. – 1967. – №6. – С. 11–20.

7. Тюрин Д. Советские партизаны в Италии // Электронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.sgline.org/cat/16/10912>.
8. Советские партизаны в Италии // Электронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html>.
9. Європейські країни: антифашистська боротьба // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/.
10. Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления / Мауро Галлени. – М.: Прогресс, 1988. – 229 с.
11. Кудрицький А. В. Гарібальдійці з України // Наука і суспільство. – 1967. – № 8. – С. 54-58.
12. Лисаковский И. Н. Гамлет не пришел на свидание. – Одесса: Маяк, 1972. – 175 с.
13. Архів Одеського обласного історико-краєзнавчого музею. – Д. 4922. Почесна грамота Івана Поліщука, 1 арк.
14. Поточний архів Одеського обласного історико-краєзнавчого музею. – Д. 1287. Золота медаль Івана Поліщука.
15. Одесский университет 1865-1990 / Л. А. Ануфриев, Л. А. Ануфриев [и др.]; отв. ред. И. П. Зелинский. – К.: Лыбидь, 1991. – 160 с.
16. Клоков В., Кудрицький А., Бречак І. Далеко від Батьківщини: українці в антифашист. боротьбі народів Європи: (1941 – 1945).– К.: Політвидав України, 1968. – 159 с.
17. Кудрицький А. В. Трудова українська еміграція і французький рух Опору // Український історичний журнал. – 1968. – №6. – С. 70–77.
18. Береговенко Т., Долішня Л. Люди незламної волі // Вільна Україна. – 1964. – 7 листопада.
19. Ginzburg L. Lettere dal confine 1940-1943/ L. Ginzburg // a cura di L. Margoni. – Torino: Einaudi, 2004. – 377 p.
20. Рецензія на книгу Талалай М. Г. Новое литературное обозрение – М. 2003, – №64(6) с. 408-410. Da Odessa a Torino. Conversazioni con Marussia Ginzburg // Maria Clara Avallè (cur.). – Torino: Albert Meynier, 1989. – pp.121.
21. Frediano S. Ginzburg, Leone in Dizionario della Resistenza. Luoghi, formazioni, protagonisti / Sessi Frediano. – Torino: Einaudi, 2001. – vol. II. – pp. 554-555.

Лариса Лехан,

кандидат історичних наук доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана» (Кривий Ріг)

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ: ІСТОРИЧНА ПСИХОТРАВМА В КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Для українського суспільства перша половина XX століття – це час соціально-демографічних катастроф. Голодомор 1932-1933 років мав вплив на подальше формування свідомості українського суспільства. Найбільше у пам'яті людей закарбувалося те, що їх позбавили найголовнішого – можливості споживати бодай яку-небудь їжу. Відомий психолог З. Фрейд у своїх працях виділяв у людини два основних інстинкти: інстинкт самозбереження та інстинкт продовження роду [1]. До першого інстинкту він відносив потребу у харчуванні, ріст, дихання, рухи, тобто усі життєво необхідні функції, що дають людині здатність жити. Переважна більшість українських селян у роки голодомору була позбавлена можливості не те що повноцінно харчуватися, а споживати в їжу бодай що-небудь. Як же впливає голод на людський організм? У енциклопедичному словнику радянського періоду визначено, що голод – соціальне лихо, що притаманне країнам капіталістичного шляху розвитку. У фізіологічному відношенні мається на увазі визначення такого явища, як голодування. Це стан організму, викликаний відсутністю чи недостатнім надходженням харчових речовин в організм чи порушенням їхнього засвоєння [2. 32]. У своєму розвитку повне голодування має три періоди. Перший – період початкового пристосування організму (2-4 дні). Другий – період пристосування організму до життя в умовах голодування (найтриваліший). Спочатку в людини спостерігається підвищене роздратування, головні болі, поганий сон, а пізніше – зниження збудженості, в'ялість, апатія, сонливість. Розумова діяльність

зберігається, м'язова послаблюється поступово. Життєві функції під час голодування прогресивно знижуються. Останній – період передагональних порушень обміну речовин і життєвих функцій організму (5-7 діб). У цьому періоді виражено пригнічення центральної нервової системи, апетит відсутній, відзначається слабкість і апатія, що переходить у кому. Тривалість життя під час голодування залежить від маси тіла (чим вона більша, тим більший запас енергетичних ресурсів), віку (діти більш чутливі, літні більш стійкі), статі (жінки більш витривалі), витрат енергії. Максимальним терміном голодування для людини вважається 65-70 діб. У випадку довготривалого недоїдання, коли людина протягом місяців не отримує продуктів, які містять білки, вона страждає від білкового голоду. Якщо організм упродовж тривалого часу не отримує з їжею життєво необхідних людині білків, він ніби починає перетравлювати сам себе. Харчування так званими ерзацами (замінниками хліба з неїстівних чи умовно їстівних продуктів – тирси, кори і т. ін.) призводить до додаткового отруєння організму, що теж викликає важкі фізичні страждання [3].

За статистичними даними, в листопаді 1925 р. селяни Степу на одну душу населення спожили основних продуктів (у грамах): хліб печений – 670, борошно – 100, крупи – 40, городина – 500, м'ясо – 75, сало – 10, масло – 6, молоко – 230, риба – 15. На одного дорослого їдця селянського господарства Степу в 1925-26 господарському році припадало калорій: липень – 4110, листопад – 2931, лютий – 4081 [4. 356].

У роки голодомору на Херсонщині, як і в інших селах України, що зазнали репресивної політики посилення хлібозаготівель, селяни не мали можливості не те що повноцінно харчуватися, а взагалі щось споживати у їжу. Те, що вдавалося з'їсти, спотворювало усі споконвічні традиції української кухні. Шестаков М. О., мешканець с. Нововоронцовка Херсонської області згадував, що їли перець, гірчицю, цвіт липи, жуків, собак, мишей [5. 32]. Задніпряна О. І., жителька с. Біляївка Нововоронцовського району Херсонської області, згадує, що «було, щоб вижити від голоду, їли що було можно – лободу, калачики, земляні горіхи. Горобців, голубів, ворон, ховрашків» [6. 42]. Жителька с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області

Надточій О. П., пам'ятає що «з лободи, щавлю, щиринці варили супи, похльобку, пекли блинчики, їли шипшину, глід, маслину, бузину, обчищали та їли ведмежі вушки. З дубового листя мама варила відвари, щоб скріплювали желудки. Їли ховрахів, жаб, дерли ракушки» [7. 51]. Інколи порятунком давало селянам близьке розташування плавень, де вони могли піймати рибу, хоча охочих було багато, а риби ставало все менше. Згадує Калюша С. О, жителька Нововоронцовського району: «Дуже нам допомагала плавня – там збирали кору берези, корінці, ягоди і все інше» [8. 100].

У своїх спогадах очевидці того лихоліття свідчать про те, що кожен виживав як міг. Жителька с. Новоолександрівка, Нововоронцовського району Херсонської області Власенко Н. О. згадує, що «надіятись на допомогу рідних та близьких, сусідів було марно, тому кожен виживав як міг» [9. 82]. Ольховець Н. Ф., жителька с. Золота Балка Нововоронцовського району Херсонської області теж згадує, що «люди друг другу не допомагали» [10. 61]. Проте, із свідчень випливає висновок, що там де була взаємодопомога селяни мали більше шансів на порятунок. Жителька с. Біляївка, Нововоронцовського району Херсонської області Задніпряна О. І. згадує, що «люди допомагали одне одному» [11. 42]. Тієї ж думки і жителька с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області Надточій О. П.: «Люди допомагали одне одному. Пам'ятаю випадок: зранку на порозі знайшли посудину з узваром» [12. 51]. Жителька с. Золота Балка Нововоронцовського району Херсонської області Фоменко Л. Є., пам'ятає, що родичі ділилися їжою [13. 59]. Жителька с. Любимівка Нововоронцовського району Херсонської області Кукуруза Л. С. теж пригадує, що «у ті часи у нас село було невелике, всього одна маленька вулиця, тому люди були дружні, згуртовані, ділились продуктами» [14. 66].

Проте намагання допомогти одне одному не забезпечило українське селянство від жахливих явищ, які не притаманні ні українським традиціям, ні українському менталітету. З точки зору психології все те, що почало відбуватися у житті селян з 1929 р., тобто масове розкуркулювання, а фактично розорення індивідуальних селянських господарств, масове примушування до вступу в колгоспи, постійні репресії призвели людей до

стресового стану. Напевне кульмінаційним моментом цього явища стали непоодинокі випадки канібалізму. Трагізм полягав у тому, що, інколи мати щоб порятувати дітей, які були трохи сильнішими, убивала слабшу дитину, щоб врятувати життя іншим своїм дітям. Про це згадує Децик М. Т., жителька с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області: «Було й людодівство. Батьки їли своїх слабих, обезсилених дітей, аби спасти інших, більш сильніших» [15. 50]. Штанько С. І., жителька с. Миролубівка Нововоронцовського району Херсонської області теж пам'ятає, що «були випадки, коли їли своїх рідних» [16. 67]. Пригадує про випадки канібалізму і Васильєв С. І., мешканець с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області: «Скажу – не повірите, в селі і не тільки в нашому почалося людодівство. Цим займались в основному жінки. Вони заманювали до себе осиротілих, бездомних дітей, п'ятеро таких людодів док виявили і в нашому селі» [17. 49].

Відсутність їжі викликала у людей не тільки стан апатії і покори, але в багатьох випадках і стан агресії, і навіть психічних порушень. Ключовою категорією психологічного стану людини у той і подальший періоди став страх. Як емоція він виникає у випадках реальної або уявної загрози існуванню організму, індивіда, його цінностям, ідеалам і принципам. Страх паралізує волю, він є емоцією великої сили, яка робить помітний вплив на сприйняття, мислення і поведінку індивіда [18]. Саме він був невід'ємною частиною тоталітарного режиму. З його допомогою радянське керівництво керувало і маніпулювало суспільною свідомістю. Страх змушував людей коритися існуючій владі. Жителька с. Михайлівка Нововоронцовського району Херсонської області Патинко П. К. (мешкала у 1932-33 рр. у с. Бажанівка, яке вже не існує у зв'язку з підтопленням Каховського водосховища) згадує, що «приходило месне начальство, забирали навіть сіль, спічки. Документи у них ніхто не питав, бо боялись, а хто не підчинявся – забирали» [19. 81]. Ті ж самі свідчення і у Бойко В. В., жительки с. Новоскресенське Нововоронцовського району Херсонської області: «Люди плакали, просили, але ніхто не звертав уваги навіть на те, що в хаті залишилися малі діти. А пожаліться ніхто не міг. Бо не було кому, та й люди дуже боялись, щоб не арештовували» [20. 89]. Жителька Великоалексан-

дрівського району Біла М. Ф. згадує, що по хатах ходили так звані «активісти». Ніхто у них документів не питав, бо люди неграмотні були і боялися. «Активісти» самі їх не показували. «Багато людей було арештовано та вислано. Багато народу не вернулося. Хто захищав своє добро, то того могли вбити, били дуже. Був у нас такий об'їждчик – Білецький, який на конях за дітьми ганявся та батогом бив. Була у нього і зброя. Та хто там боронився. Люди боялися влади. Ніхто не боронився» [21. 95]

Причини страху можуть бути різні, але страх не мати можливості споживати продукти харчування для забезпечення життєдіяльності, напевне, один із найсильніших. В українських селян він виник після того, коли вони в роки голодомору, працюючи на землі, не могли споживати найголовнішого українського продукту – хліба. Багато хто із селян розумів, що голод був не внаслідок стихійного лиха чи несприятливих погодних умов, проте далеко не всі покладали відповідальність за скоєне на Сталіна та його прибічників. Думки про те, хто винен у тому, що стався голодомор, не є однозначними. Досить несподіваними є свідчення мешканців с. Гаврилівка Нововоронцовського району Херсонської області. Переважна більшість із тих, кого опитували, засвідчили, що причиною голодомору були засуха і неврожай [22. 44, 45, 46, 47]. Однак у сусідньому селі Дудчани посухи і неврожаю не було (за свідченнями очевидців) [23. 48, 50]. Це наводить на думку, що мешканці села Гаврилівка навіть у роки незалежності боялися думати про істинні причини голодомору і припускати, що його творцем був Сталін.

У людей з'являлося не тільки почуття страху, а й тривоги, суспільної напруги, що призводило до руйнації усталених громадських стосунків та правил. Жителька с. Любимівка, Нововоронцовського району Херсонської області Ковальова Ф. Т. згадує: «Тата забрали до в'язниці за те, що допоміг заховати два мішки зерна. Поряд жив сусід-куркуль. А на той час був такий наказ, щоб у куркулів відбирали все до останнього зернятка. Сусід попросив батька заховатив себе у хліву зерно. Щоб потім поділити порівну, але інший сусід побачив і доніс» [24. 65]. За спостереженнями Чебукіної А. В., жительки с. Михайлівка, Нововоронцовського району Херсонської області «великою активністю по донесеннях на простих людей відзначалися об'їзді, охоронці»

[25. 83]. Кучмій К. П., жителька с. Нововоскресенське Нововоронцовського району Херсонської області пригадує, що «донесення сусіда на сусіда про приховання зерна були, а чи винагороди за це були, я не знаю» [26. 86].

Постійне і багаторазове вилучення будь-яких харчових запасів у селянських родин змушувало їх йти до колгоспу, бо там хоч і поганеньку, але їжу давали. Споживаючи її, у людини з'являвся шанс вижити. Однак у декого створювалась ілюзія, що вони до колгоспу пішли добровільно і ніякого примусу не було. Ось що згадує Шестаков М. О., мешканець с. Нововоронцовка Херсонської області: «У колгоспи силою не змушували йти. Люди самі йшли, бо потрібно було вижити. Тим, що працювали, давали їсти» [27. 32-33]. Тієї ж самої думки і Ящук Я. І. мешканка смт Нововоронцовка Херсонської області [28. 42].

Колгоспне добро було під пильним наглядом. Голодним селянам не дозволялось збирати з поля після урожаю зерно, кукурудзу чи інші культури. Згадує Кучмій К. П., жителька с. Нововоскресенське Нововоронцовського району Херсонської області: «Одного разу, коли вродила кукурудза, ми зібралися гуртом: жінки, діти, чоловіки і пішли накрасти початків, але поле було під охороною і по нас почали стріляти, убили Шостак Надію, Стецюру Антипа, нас всіх забрали і закрили в коморі, потім допитували». На степу були високі вишки з дерева, де сиділи спостерігачі і пильнували за полями [28. 86]. Зокрема, свідчить Карпенко О. О., жителька с. Любимівка Нововоронцовського району Херсонської області, що їх хата стояла вікнами в колгоспний двір, і вони бачили комори, повні зерна, але людям не дозволяли брати його. Охороняли активісти з гвинтівками [29. 63].

Однак були випадки і людяного ставлення наглядців до голодних селян, а особливо жінок, які прагнули порятувати своїх дітей від голодної смерті. Згадує Варічева К. С., жителька с. Дудчани Нововоронцовського району Херсонської області: «Навіть не дозволяли збирати зерно й колоски у полі. Пізніше влітку, коли вже молотили, бригадир Шульга дозволяв брати собі в карман, у пазуху положити трохи зерна» [30. 48]. Жителька с. Хрещенівка Нововоронцовського району Херсонської області свідчить, що «коли ми працювали, в полі над нами завжди стояли наглядчі. Слідкували, щоб ніхто не зміг взяти хоть зер-

нинку. Але ми все ж знайшли вихід, домовились, що хтось один відволікає наглядача, а інші ховали колоски, хто де міг. У мене були довгі коси, вони мене і врятували, у них я ховала колоски, і цими зернятками я годувала не тільки дворічну доньку, а й племінників. Але не завжди вдавалося взяти колоски, бо були різні наглядачі. Одні робили вид, що не помічали, а інші роздягали догола» [31. 107].

Проте такі явища не були масовими, і люди пухли з голоду – і дорослі, і діти, що призводило до масової смертності. За традицією у до колгоспному селі небіжчика відспівував священник, а перед смертю він міг сповідатися. У роки голодомору не було фізичної можливості поховати людину за усіма християнськими звичаями. Люди мерли просто на дорозі, у живих не вистачало сил провести їх в останню дорогу. Згадує Діденко О. І., мешканка Горностаївки: «Батьки й дідусь шкодували собі їстива, щоб нам дітлахам, перепало більше. Зловісно набрякали від тривалого недоїдання кволі тільки малечі. Старші ж геть підупали. Першим ліг у могилу дід. Він хоч заздалегідь змайстрував собі домовину. Бо батька без труни довелося загрибати у землю, і то, доки ми дотягли візочок із небіжчиком на кладовище, виригта для татуся яма вщерть була заповнена трупами» [32. 112]. У своїх спогадах Зуєнко І. В., жителька с. Золота Балка Нововоронцовського району Херсонської області згадує, що «померлих вивозили і заривали в землю без трун. Де ховали – зараз вода, все під Каховським водосховищем». [33. 60]. Зокрема, і Штанько С.І., жителька с. Миролубівка Нововоронцовського району Херсонської області теж свідчить про те, що «в 1932-33 роках дуже багато людей повмирало з голоду, лежали прямо на вулиці, дома, в дворах, в будинках. Їх збирали, складали на віз, везли на кладовище і там їх ложили в одну яму, і ховали в одній ямі, страшні були роки, тяжко згадувати» [34. 67]

Після голодомору ще довго відчувалося його трагічне відлуння, закарбоване у пам'яті тих людей, які його змогли пережити. Гергель (Сопільняк) М. М., жителька с. Миролубівка Нововоронцовського району Херсонської області описала картину, яка стала характерною для багатьох українських родин: «Жахливий, жорстокий і голодний 1933 рік минув. Але минуле ніколи не проходить безслідно, воно залишається назавжди. Тому

ще довго українців не покидав страх перед голодом. З того часу у наших родинх почали дотримуватися жорстокої економії у продуктах. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали про чорний день. Навіть зараз у кожній селянській хаті буває мішок із борошном. Про всяк випадок, про запас» [35. 76]. В нашій родині, до речі, теж завжди був обов'язковий стратегічний запас – мішок борошна, мішок цукру і сіль. Бабуся і мама вважали, що якщо ці продукти є, то голодні не будемо.

З тих часів минуло вже більше восьми десятиліть. Відходять у засвіти очевидці тих жахливих подій. Тож постає низка питань – чи достатньо обмежуватися констатацією факту голодомору та щорічним вшануванням пам'яті його жертв, чи мав він фатальні наслідки для наступних поколінь українського суспільства, чи треба про це розповідати молоді, чи треба засуджувати тих, хто винен у цій трагедії, хоч їх теж вже нема серед живих?

Аналізуючи наслідки голодомору 1932-33 рр., часто акцентують увагу на демографічних втратах – прямих і непрямих. Але, на нашу думку, треба брати до уваги, що люди, які пережили цю трагедію, теж стали його жертвами. У них було зруйновано психіку, хоча більшість із них зовнішньо змогли «заховати» наслідки цієї морально-психологічної травми в глибини своєї пам'яті. Крім того, в радянські часи про трагедію було заборонено говорити і небезпечно згадувати про неї.

У роки голодомору відбувся «збій» у генетичній пам'яті українського народу. Генетична пам'ять – це своєрідний код нації, який зберігає в собі інформацію, що накопичувалась протягом тривалого часу. Вчені вважають, що ця пам'ять може бути виткана із спогадів попередніх поколінь. Тобто генетична інформація у роки насильницької колективізації та голодомору була зруйнована. Діти, які пережили 1932-33 рр., не мали змоги продовжувати традиції своїх батьків: працювати вільно на землі, дотримуватись традицій, що склалися століттями в середовищі українського селянства, співати календарно-обрядові пісні, відзначати церковні свята, займатись традиційними ремеслами та промислами. Було зруйновано моральні цінності: взаємодопомога, авторитет сумлінного господаря, після випадків канібалізму зруйновано символ матері-берегині роду тощо. Натомість у людей з'явилося почуття страху, покори, недовіри

одне до одного, поважними людьми себе відчули ті, хто мав ресурси влади і впливу, однак не користувався авторитетом серед односельців.

Геноцид 1932-33 рр. став штучною травмою і травматичною подією для українського селянства, яка стала колективною пам'яттю. Ізраїльський дослідник Н. Келлерман вважає, що батьки, якщо відчують, що не в змозі справитися із своїм тягарем, вкладають у своїх дітей травматичні особисті образи [36]. Трансгенераційна передача травми може передавати фізичну і емоційну травму покоління. Для багатьох очевидців так і залишилось без відповіді питання, хто ж винен у тому, що трапилось. Велика кількість із них була певна, що винуватцями були безпосередні виконавці, тобто їх односельці, а Сталін взагалі про це не знав. В такій омані перебувала і моя бабуся, жителька с. Нововоронцовка Херсонської області Горенко О. І. Для неї Сталін був «батьком», вона жила з глибоким переконанням, що якби він знав про те, що у людей відбирали усі продукти харчування і від цього масово вмирали люди, то цієї трагедії не сталося б. Жоден офіційний документ не зможе передати того, що відчували ті, проти кого була спрямована нищівна політика сталінського керівництва. Тільки усна історія допомагає побачити Людину, її емоційний стан, переживання, почуття.

Між подіями початку 30-х років минулого століття і сьогодишньою політичною свідомістю українського суспільства, на нашу думку, існує безпосередній взаємозв'язок. І цим зв'язком є колективна генетична пам'ять. Це питання свого часу розглядав відомий психолог К. Г. Юнг. Він вважав, що існують архетипи колективного несвідомого, тобто глобальні структури психіки, що визначають поведінку всього людського роду [37, с. 173]. Генетична пам'ять існує незалежно від людини, але тісно пов'язана з традиційною культурою. Юнг вважав, що досвід окремої особистості не втрачається, а успадковується із покоління в покоління, зберігаючись в глибинних закутках мозку, і образи та враження предків передаються до людини через підсвідомість [38]. Проблема впливу генетичної пам'яті на дослідницькому рівні у вітчизняній науці вивчена ще недостатньо, але інтерес до неї сучасних вчених великий, особливо зарубіжних [39]. Однак, нам видається, навіть без наукових доказів можна зробити ви-

сновок, що події голодомору 1932 – 1933 рр. зумовили негативну трансформацію менталітету українського суспільства. Жорстокими методами було «перевиховано» волелюбний, працьовитий український народ. Почуття покори і страху і досі присутні у свідомості тієї частини нашого суспільства, яка народилася і прожила більшу частину свого життя у радянській державі. Усвідомлюючи, що сьогоднішня суспільна свідомість українського суспільства зумовлена і тією пам'яттю, яка пов'язана з подіями початку 30-х рр. XX ст., на думку автора, необхідно цінувати незалежність нашої держави. Треба жити і працювати, щоб майбутнім поколінням залишити генетичну і історичну пам'ять таку, аби вона несла позитивну інформацію, давала позитивний життєвий досвід. Щоб вона сприяла перетворенню радянської «людини-гвинтика» на ключову фігуру суспільно-політичного процесу з високим рівнем людської гідності, активної громадянської позиції.

Література:

1. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения / Фрейд З/. – М., Харьков, 1998.
2. Большая советская энциклопедия. В 30-ти томах. 3-е изд. – 1972., М. – Т.7.
3. Найдьонова Л.А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією//Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/ppp/2009_9/Naidenova.htm
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.
5. Книга пам'яті. Голодомор 1932-33 р. Нововоронцовський район. – Херсон, 2008.
6. Там само.
7. Там само.
8. Піддубняк В. Жнива Молоха. – Херсон, 2006.
9. Книга пам'яті. Голодомор 1932-33 р. Нововоронцовський район. – Херсон, 2008.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.

15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Страх як соціальне явище // Режим доступу: [http: // www. polpravozhit.inf.ua/strakh.htm](http://www.polpravozhit.inf.ua/strakh.htm).
19. Книга пам'яті. Голодомор 1932-33 р. Нововоронцовський район. – Херсон, 2008.
20. Там само.
21. Піддубняк В. Жнива Молоха. – Херсон, 2006.
22. Книга пам'яті. Голодомор 1932-33 р. Нововоронцовський район. – Херсон, 2008.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само.
32. Піддубняк В. Жнива Молоха. – Херсон, 2006.
33. Книга пам'яті. Голодомор 1932-33 р. Нововоронцовський район. – Херсон, 2008.
34. Там само.
35. Там само.
36. Огієнко В. І. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією // Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/histori/107/20045-travmatichna-podiya-individualna-pam-yat-pro-ne%D1%97-ta-osobistij-narativ-mizh-travmatichnoyu-podiyeyu-ta-%D1%97%D1%97-reprezentaciyeu.html>
37. Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. А. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник / Під ред. Н. В. Хамітова. – К., 2006.
38. Немного о родовой (генетической памяти) // Режим доступу: belorys.info/post187721973
39. Майкл Талбот. Голографическая вселенная // Режим доступу: www.koob/talbot.

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Виктор Савченко,

*профессор кафедры философии и социально-гуманитарных
дисциплин ОДУВС, кандидат исторических наук, доцент*

ОДЕССКАЯ СЕМЬЯ В БУРНЫХ СОБЫТИЯХ XX ВЕКА (БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

К началу XX века Одесса сформировалась как крупнейший современный мегаполис, самый большой порт и самый населенный город не только юга Российской империи, но и огромного пространства Великой степи, простирающейся от Добруджи до Алтая. До Октябрьской революции Одесса гордилась своим средиземноморским обликом, одеситы стремились походить на европейцев, а разноэтничное языковое многоголосие придавало Одессе сходство с эмигрантским Новым Светом. Город пытался сохранять отстраненность от империи, создавая свои мифы и пароли.

В начале XX века в двух разных плоскостях мегаполиса – в двух разных его районах жили две украинские семьи, судьбы которых переплелись благодаря любви и браку двух молодых людей Екатерины и Алексея, взросление которых относилось к последнему десятилетию «мирной жизни» (поколения того времени разделяли свою жизнь на «мирное время», о котором сожалели, и «не мирное» наступившее после июля 1914-го и не прекращавшееся даже в 1930-е гг.). Они были одногодками – родились в 1895 году – Алексей Михайлович Савченко-Бельский в обедневшей украинской дворянско-офицерской семье на Софиевской, его отец Михаил Васильевич был офицером пограничной стражи, служил в Херсоне и Измаиле. Екатерина Андреевна Легенченко – в украинской мещанской семье в одесском пригороде Большой Фонтан. Каждая из семей гордилась своей историей и сохраняла память о прошлых поколениях. Семья Савченко-Бельских переселилась в Одессу в 40-х гг. XIX века с Черниговщины. Все мужчины в семье были военными.

Семья Легенченко вела свою родословную от украинских первопоселенцев Хаджибея. В семье существовала информация о том, что в 1790 г. некий запорожский казак неизвестной фамилии по казацкому прозвищу «Легень» (с украинского – молодой (молодец), крепкий казак), что служил в Одессе в Черноморском казачьем войске, построил хату на Пересыпи и отказался переселяться вместе с войском казаков-черноморцев на далекую Кубань. Кроме «Легеня», четыре сотни казаков со своими семьями поселились у Хлебной гавани на Пересыпи, под любыми предложениями отказавшись переселяться с Украины на неизведанные земли.

Легень (его сын уже носил фамилию Легенченко) был сильным, высоким человеком, прожил до 85 лет (в то время редкое явление), застав совершеннолетие своего внука Еремея, который переселился из пересыпской хаты в одесский пригород Большой Фонтан, став хозяином артели из нескольких рыбацких баркасов, в 1860-х годах он купил землю в 11 километрах от центра Одессы (сейчас 11-я станция Большого Фонтана, «Новая Швейцария», путеводители начала XX века характеризовали Большой Фонтан как береговую полосу с крутыми склонами - «нечто среднее между селом и дачным местом»). Приморский район 11-й станции у Фонтанской дороги неофициально назывался «дачей Саракини» (Сорокини). «Большой Фонтан становится самым престижным дачным районом в окрестностях. Сюда был проведен водопровод, а позднее, – электрический трамвай, остановки которого расположились на местах прежних «станций». Территории «дач» перекупались, и вдоль приморской черты у Фонтанской дороги появились роскошные белые особняки...» [1].

Сын Еремея Легенченко Андрей продолжил и расширил дело отца, взял в жены Марию Войтенко, которая родила ему детей: Веру (1888), Якова (1890), Федора (1892), Екатерину (1895). Семья жила в достатке, девочкам Вере и Екатерине было дано гимназическое образование, Вера (вышла замуж за инженера А. И. Федорчука) успела (до революции) поработать учительницей Большефонтанского училища. Екатерина увлекалась искусством, театром.

В семье существовала информация о том, что сестры Вера и Екатерина дружили с Анной Ахматовой (Горенко), кода

юная Анна приезжала погостить к своим родственникам Горенко (в семье сохранилась фотография, на которой в девушке, стоящей рядом с Екатериной, угадывается молодая Анна Горенко-Ахматова). В семье ходили разговоры еще об одной Горенко – Марии (одесской родственнице Анны), с которой сестры Легенченко долго поддерживали дружеские отношения. Очевидно, Мария Горенко была хозяйкой дома на 11-й станции Большого Фонтана. После отъезда семьи Андрея Антоновича из Одессы дом не пустовал, а был заселен одесскими родственниками. На подробных картах пригородов Одессы 1900-1913 гг. видно, что усадьбы Легенченко и Горенко на Большом Фонтане разделял только забор, и вполне возможно, что девушки соседних семейств близко общались [2].

Отцом Анны Ахматовой был Андрей Антонович Горенко, потомственный дворянин, морской инженер-капитан 2-го ранга (1848-1915). Как и мать Анны, Инна Эразмовна Стогова, отец был революционером-народником, близким к подполью групп «Народная воля» и «Черный передел». Возможно, они даже участвовали в подготовке покушений на императора. Андрей Антонович в 1881 году находился под следствием, за ним велось негласное полицейское наблюдение, его сестры участвовали в революционном подполье 1870-х гг., в «хождении в народ». Андрей Антонович был уволен со службы за неблагонадежность, несколько лет был слушателем в университете в Одессе, сотрудником «Одесских новостей» (псевдоним «А. Г.») как журналист и новеллист. «Одесские новости», как рекламу, сообщали о том, что в 1889 году газете «обещали постоянное участие в газете» «Барон Икс» (С. Т. Герцо-Виноградский), А. А. Горенко и др. маститые литераторы. Крестный Анны Ахматовой Степан Григорьевич Романенко (кандидат естественных наук, ученик И. И. Мечникова) так же был революционером-подпольщиком, «тяготел к украинским националистам», привлекался за хранение подцензурного женевского издания «Кобзаря». Крестная Ахматовой - Мария Федоровна Вальцер была одной из активисток «Народной воли», подругой Веры Фигнер. Дух революционной фронды витал над 11-й станцией Большого Фонтана [1].

Старший брат Яков Андреевич Легенченко стал эсером, а после 1917 года – большевиком, исторической личностью «союзного масштаба». Он окончил Одесское мореходное училище, став мастером-механиком. С 1907-1911 гг. работал в судоремонтных мастерских «РОПиТ», в 1909-1914 гг. – старшим механиком на кораблях «РОПиТ», часто бывал за-границей, совершал кругосветное плавание. Еще на флоте он начал участвовать в подпольной деятельности партии революционеров-радикалов (очевидно эсеров). С началом первой мировой войны был мобилизован на фронт и вскоре получил чин прапорщика, оказавшись в новых мобильных частях «самокатной, мотоциклетной роты» (авто-броневом дивизионе). Интересно, что рота тогда ганяла на импортных мотоциклах «Харли - Деведсон» и ее бойцы были одеты в модные тогда импортные кожаные куртки. Его брат Федор, закончил Севастопольскую школу прапорщиков, с 1915 года воевал на Юго-Западном фронте, погиб в 1916 году.

Алексей Михайлович Савченко-Бельский закончил артиллерийское училище и с лета 1916 года воевал на фронте в артиллерийских частях, в начале 1917 г. был награжден офицерским Георгием, получил погоны поручика. В декабре 1917 г. вернувшись с фронта в Одессу, которая, к этому времени, стала частью Украинской Народной Республики, Алексей окунулся в бурную политическую жизнь. Он активно проявлял свои украинские симпатии, возможно, участвовал в боях против большевиков в январе 1918 года на улицах Одессы. В начале 1918 года в помещении «Народной аудитории» (ныне здание кинотеатра «Родина») Алексей Михайлович и Екатерина Андреевна познакомились, играя в украинской театральной труппе (возможно труппа «Украинской хаты»). В августе они венчались и поселились в усадьбе на Большом Фонтане. Брат Екатерины Яков стал одним из организаторов большевистского подполья (март 1918 – апрель 1919 г., действовал под псевдонимом «Соколов»).

С приходом большевиков и началом красного террора в Одессе Алексею пришлось скрываться, в 1918 г. он «сокращает» свою фамилию до Савченко (впоследствии переходит на фамилию Зорин), частично изменяя биографию. Во время

утверждения в Украине власти гетмана П. Скоропадского он вступает в ряды гетманской армии (3-й Одесский корпус, корпус морской обороны). Во второй приход большевиков в Одессу (апрель 1919) Алексей Михайлович остался в городе, скрываясь от чекистов, брат Екатерины Яков, тогда «большой» советский начальник, помог с легализацией «подозрительному» мужу младшей сестры, которую всегда опекал.

Яков Андреевич Легенченко октябрьский переворот 1917 года встречает в Баку, в декабре 1917 года он вступает в партию большевиков (покинув организацию левых эсеров) и возвращается в Одессу, где принимает активное участие в январском (1918 г.) перевороте, приведшем к власти большевиков. Он оказывается в «обойме большевистских руководителей города», был председателем Большефонтанского совета, членом Исполкома Одесский Совет, секретарем городского и губернского совета.

В августе 1919 г. Одессу захватывает белогвардейский десант, и почти на полгода в городе устанавливается власть Вооруженных сил Юга России, армии генерала Деникина. Алексей Михайлович оказывается в артиллерийских частях в войсках белогвардейцев. Информация о его службе в частях Цетральной Рады, в гетманских и белогвардейских частях была тайной семьи вплоть до смерти Алексея Михайловича в 1973 году. Об этом он не упоминал в анкетах и биографиях, не рассказывал сыну, внуку. Он, вообще, всю жизнь скрывал свою биографию, о своей жизни он рассказывал только с 1926 года. Только недавно Я. Тымченко удалось найти документы, связанные с ранними страницами жизни Алексея Михайловича [3].

В феврале 1920 года в Одессу возвратились большевики. Алексей Михайлович уничтожил свои документы и не ходил на регистрации бывших офицеров, которые периодически проводила советская власть с целью «нейтрализовать» бывших офицеров в концлагерях или путем расстрелов. Чекистский террор в те годы стал неотъемлемой частью жизни общества. Прямо на улицах Одессы проходили облавы, в ходе которых арестовывались сотни мирных горожан. Только за 1920 год в Одессе под арестом в ЧК побывало 13 000 человек. Из них ок. 2 тысяч были расстреляны, а 4 тыс. были

отправлены в концлагеря. Для 1920-1921 гг. характерно содержание бывших офицеров в качестве заложников в тюрьмах ЧК. В июне - августе 1920 года в ЧК расстреляли группу белогвардейцев полковника Евстафьева, членов белогвардейского подполья «Азбука» и петлюровского подполья. В октябре 1920 г., по постановлению Бюро О.Г.Ч.К., в Одессе возобновились массовые аресты бывших офицеров с целью «профильтировать и провести изъятия из всей массы лиц политически не достаточно благонадежных», было арестовано 310 человек, из них ок. 100 были отправлены в концлагеря, 90 уволены со службы. В декабре 1920 г. в Одессе произошли расстрелы пленных офицеров и солдат белогвардейских армий Деникина и Врангеля (дело «46-ти» и др.). В 1921 г., несмотря на объявленную амнистию, всех бывших офицеров ЧК поставило на учет и периодически арестовывало, высылая из Одессы [4. 120].

В 1921 г. в город вернулся Яков Андреевич Легенченко, вновь став членом Исполкома Совета, профсоюзным лиде-

1. Я. А. Легенченко (Одесса, май 1918, в красном подполье).

2. Екатерина и Алексей (Одесса, август 1918)

ром. Он был авторитетным, властным, умел руководить и организовывать, хотя и получал по партийной линии ряд выговоров. Семейная легенда гласила, что оказавшись на реквизированной даче сахарозаводчика-миллионера Бродского на 16-й станции Большого Фонтана, Яков Андреевич, тогда секретарь Одесского совета, увидел великолепные медные скульптуры льва и львицы работы французского скульптора Огюста Каэна. Как партийный лидер он приказал изъять и перевести эти скульптуры в Городской сад Одессы – «что-бы простые одесситы любовались и отдыхали душой». Яков Андреевич женился на одесситке Анастасии Семенченко (внебрачная дочь английского инженера Роберта Яма, который занимался в Одессе строительством и эксплуатацией водопровода), учился в институте «красной профессуры».

После гражданской сформировалось несколько новых закрытых обществ-корпораций: «ответственные работники» из «старых большевиков», советская «левая богема», «старая интеллигенция» – «бывшие», нэпманы. Яков Андреевич принадлежал к немногочисленному слою «ответственные работники», который решал вопросы жизни и смерти на одесском уровне. Жизнь была дарована «непутевому родственнику» Алексею, которого Яков Андреевич в беспокойном 1921 году пристроил в войска обороны Черноморского побережья – начальником радиотелеграфной станции, «выправив» его документы. Алексей и Екатерина поселились сначала в квартире на Нежинской, после – на Пушкинской, родовая усадьба Легенченко на Большом Фонтане сгорела в годы гражданской войны.

Чекистская «Справка – характеристика Одесской области» так характеризовала центр Одессы: «В прошлом здесь была большая скученность домовладельцев, торговцев, фабрикантов и т. д. Во время эмиграции белых за границу с ними уехала большая часть так называемых «видных людей», оставив в Одессе различных родственников, которые впоследствии вели переписку с ними, получали инвалюту на Торгсин, посылки и т. д... часть неуспевших бежать белогвардейцев обосновалось наряду с городом также в близ-

лежащих местностях, селах: Большой Фонтан...» [5. 237-239]. Дальние родственники Алексея Михайловича также оказались на «белоземigrантской волне» в Париже и Буэнос-Айресе.

В 1922-1925 гг. Я. А. Легенченко работал директором Одесской электростанции, заместителем заведующего Одесским губернским отделом Наркомвнуторга, в 1925 г. он покинул Одессу – был назначен главным механиком «Югсталь», в 1926 г. – директором Макеевского металлургического завода, в 1927 – 1929 гг. – директором киевского завода «Арсенал», в 1929 – 1930 гг. – директором Севастопольского военного судостроительного завода, член ЦК Крымской АСР. В 1930 г. он резко пошел на повышение – переехал с семьей в Москву, получил большую квартиру в нескольких кварталах от Кремля, став директором крупнейшего в СССР завода «Красный пролетарий» (завод специализировался на выпуске металлорежущих станков и двигателей внутреннего сгорания). С октября 1931 по 1933 г. он стал руководить Мосэнерго (объединения 11 московских и подмосковных электростанций и системы электроснабжения Москвы), а с 1933 по 1937 г. работал начальником Московской городской местной промышленности, в эти годы он становится членом Президиума Моссовета, был заместителем наркома путей сообщения СССР.

Алексей Михайлович обязан жизнью и свободой своему шурину, имеющему обширные связи благодаря друзьям по революционным делам. Эти связи (по-одесски – «блат») имелись и в одесском ГПУ. Алексей Михайлович, спасаясь от «чисток» и репрессий в 1923 году, увольняется со службы, становится артистом, начинает именоваться своим артистическим псевдонимом Зорин. Но и это не спасло его от репрессий за службу в гетманской и деникинской армиях, в 1924 г. он попадает в лапы чекистов как бывший белогвардейский офицер. Его продержали почти год в застенках ГПУ, выбивая признание «в заговоре с целью десанта белых в Одессу». Каким-то чудом ему удалось не только вырваться из тюрьмы, но и через год поступить в институт. Чудом был шурин Яков, перед которым в очередной раз стояла на коле-

нях его младшая сестра Екатерина, вымаливая покровительство и помощь для мужа.

После тюрьмы Алексей работал актером, куплетистом, чтецом. В сентябре 1925 г. Одесская консерватория стала Музыкально-драматическим институтом (Муздрамин, существовал до 1934 г.) с двумя факультетами – музыкальным и театральным. В 1927 г. институту было присвоено имя Людвига ван Бетховена. Алексей Михайлович поступил на театральный факультет, закончив его в 1929 г. Еще студентом, с 1927 г. он начал играть в Украинской госдраме (с 1930 Театр Революции), которая была создана в 1925 г. в Одессе на базе Киевской экспериментальной театральной студии. Тогда в театре блистали видные украинские актёры: И. Замычковский, Ю. Шумський, Е. Хуторная, Л. Мациевская... В годы украинизации режиссура театра утверждала героико-романтическое направление (с 1926 г. главным режиссером театра работал В. С. Василько).

Высокий и статный актер «Зорин» играл в 1927-1931 гг. в украинском театре преимущественно «подозрительных» аристократов, иностранцев: в пьесах «Кадры» Микитенко (профессор Белого), «Смертельный поцелуй» Гуряда (Раймонд Лябери), «Котловина» (барон Хортек), «Тартюф» (Дамис) «Свадьба Зубейды» (барон Хортек), «Интервенция» (король Карл X), «За кулисами трона» (барон фон Шильдер), «Земной рай» (Бюло) и др. В эти годы он играл и в ряде кинофильмов снимаемых на одесской киностудии, был знаком с Довженко, Семенко, Бучмой.

В начале 1930-х годов по СССР прокатилась волна арестов и расстрелов бывших белогвардейских офицеров (операция «Весна»), в Одессе было арестовано и расстреляно ок. 50 человек. И на этот раз «выправленные» документы спасли актера. В конце 1931 г. группу молодых артистов направили на создание в «столичном городе» Тирасполь (столица Молдавской АССР с 1929 г.) драматического театра. Несколько лет Алексей Михайлович играл на подмостках Трираспольского драмтеатра. Яков Андреевич не забывал своих родственников в Одессе, помогая семье Савченко продуктами посылками из столицы в голодные 1932-1933 годы. Однако

недоедание, укоринившись в украинских городах во времена тиранов Ленина-Сталина, привело Екатерину Андреевну, работающую после 1920 г. экономистом - бухгалтером в различных советских учреждениях, к чахотке, загнав женщину в могилу.

В 1933 г. Алексей Михайлович вернулся в труппу Одесского украинского театра драмы – театра Октябрьской революции. В 1937 г. в СССР усилились репрессии против представителей интеллигенции, снова искали бывших офицеров, которым «шили» террор. В Москве был арестован покровитель семьи – Яков Андреевич. Алексею Михайловичу необходимо было скрыться из Одессы, где аресты косили многих знакомых. Он принимает решение ехать в Якутию, туда, откуда не ссылают (подобная практика «запутывания следов», отъезда в Сибирь, в Среднюю Азию на дальний Восток, спасла многих «бывших» от репрессий). В 1938 г. он уезжает в Якутск и устраивается актером в местный Русский драматический театр. Когда репрессии затихают (в Москве освобождают Якова Андреевича), осенью 1940 г., Алексей Михайлович возвращается в Одессу и снова поступает в театр.

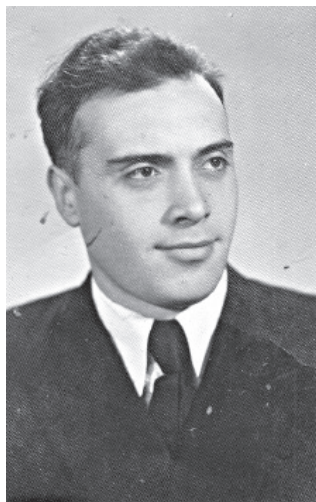
С 1937 г. карера Якова Андреевича Легенченко закатилась – его понижают до начальника Треста вагоностроительных заводов, в конце года его арестовывают и держат больше года в тюрьме НКВД как «троцкиста», выбивая показания. В начале 1938 г., так и не добившись от него самооговора, Якова Андреевича, освобождают, он даже поработал директором... но в конце 1940 года его снова арестовывают. В 1941 г. он, то ли умирает в заключении, то ли его расстреливают во время «разгрузок» тюрем (1956 г. был реабилитирован). Его единственный ребенок – дочь Людмила Легенченко-Ушакова стала чемпионом г. Москвы по плаванию среди женщин (нач. 1950-х гг.), а ее муж – тренером сборной СССР по водному поло в 1960-1970-х гг.

В середине октября 1941 г. Одесса была оккупирована румынскими войсками и стала центром румынской провинции Транснистрия. С декабря 1941 года в Одессе начали открываться театры. Известный артист и режиссер Василий Михайлович Вронский (живший в Румынии в 1920-х-1930-х

гг.) использовал свое знакомство с губернатором Транснии и мэром Одессы, чтобы вернуть себе в собственность Русский театр, главным пайщиком которого он был в 1914–1919 гг. Румынские власти разрешили В. М. Вронскому взять театр в аренду открылся постановкой с июня 1942 по март 1943 года поставлено более 120 пьес, стали главными культурными центрами города. Алексей Михайлович в 1942 – 1944 гг. играл в театре Вронского в различных спектаклях, выступал на сцене и других театров Одессы. В марте 1944 года румынские власти планировали эвакуировать театр Вронского в Румынию, но артисты и работники театра саботировали такие планы.

3. А. М. Зорин (Савченко).
1930.

4. А. А. Савченко. 1958.

После войны в 1945 – 1950-х годах Алексей Михайлович продолжает работать в одесских театрах (преимущественно в украинском драматическом театре), но роли становятся проходные, мелкие («Песня о черноморцах» капитан Рощин; «Коварство и любовь», Президент; «Надежда Дурова»,

генерал Неплюев), выступает как чтец-декламатор. Артист теряет зрение во время съемок фильма «Петр Первый» (в Одессе на Большом Фонтане летом 1937 г.), в котором он, в эпизоде, играл офицера – участника Полтавского сражения. Алексей Михайлович почувствовал ухудшение зрения от воздействия примитивных софитов. В дальнейшем слепота прогрессировала и в конце 1950-х гг. привела к инвалидности. В 1974 г., после его смерти, пропадают реликвии, которыми он особо дорожил – награды 1-й мировой войны.

Его сын Савченко Анатолий Алексеевич (1928 г. р.), пережив румынскую оккупацию, окончил Одесскую среднюю мореходку, факультет журналистики Ленинградского государственного университета. В середине 50-х годов он работал в Таллинском порту (побывавшим в оккупации до 1956 г. было запрещено плавать на судах за границей). В 1958 г. Анатолий Алексеевич, вернувшись в Одессу, женился на Маргарите Гаврииловне Куприяновой (1930 г. р.), выпускнице географического факультета Одесского педагогического института, которая возвратилась в Одессу после работы учительницей географии в солотвинской начальной школе Закарпатья. В дальнейшем она выбрала профессию библиотечаря (работала в библиотеках: Дома народного творчества, школы милиции, Института инженеров морского флота, Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова). Семья проживала в переулке Вице-адмирала Жукова, на ул. Комсомольской, на ул. Бебеля.

Во второй половине 50-х Анатолий Алексеевич работал журналистом-корреспондентом легендарной газеты «Моряк», стал членом Союза журналистов. В 1962-1968, 1975-1980 гг. он плавает на судах Черноморского морского пароходства первым помощником капитана (сухогрузы и балкерозовы «Ейск», «Медногорск», «Ялта» и др.). В 1968-1970 гг. работал специальным корреспондентом газеты ЦК КП(б) У «Рабочая газета» по Югу Украины. В 1970-1974 гг. занимал пост заместителя редактора «Рабочей газеты», с семьей перебрался в Киев. Анатолий Алексеевич стремился реализоваться как журналист и писатель, публиковал свои рассказы и обзоры в десятках газет и журналов Одессы, Киева,

Москвы, Ленинграда, Таллина. В одесском издательстве «Маяк» на рубеже 1960-1970-х увидели свет два сборника его рассказов «Пеллинг на дружбу», «Между нами океан» [6]. В советское время опубликовать свои произведения, не будучи членом «писательской мафии», да еще и в провинции, было практически невозможно, десятки рассказов и несколько романов и киносценариев Анатолия Алексеевича так и не увидели свет.

Так складывались судьбы одесской интеллигенции в кровавом XX веке. Семейные трагедии и страх «за свою биографию» объединили единой судьбой множество одесситов в годы сталинизма. Судьба семей Савченко и Легенченко показательна. Мужчины этих семей были по разные стороны фронтов гражданской войны, но оказались жертвами не столько войны, сколько мира.

Литература:

1. Зобнин Ю. В. Ахматова. Юные годы Царскосельской Музы. – М.: Центрполиграф, 2016.
2. Вся Одесса на 1914 год. – Одесса: Одесские новости, 1914.
3. Книга учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины в 4-х тт. Т. 4./ Предисл. Я. Тинченко. – Х.: «САГА», 2014.
4. Лущик С. З. К истории террора в Одессе: судьбы офицеров // Архив. Документ. Історія. Сучасність. – Одеса: Друк. 2001.
5. Бажан О. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2007. – Вип. 1. – С. 240 – 245.
6. Савченко А. А. Пеллинг на дружбу. – Одесса: Маяк, 1968. – 80 с.; Савченко А. А. Между нами океан. – Одесса: Маяк, 1971. – 104 с.

Олег Бажан (м. Київ),
старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент

НА СТОРОЖІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ПАМ'ЯТІ СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО)

17 грудня 2016 року у лікарні американського міста Балтимор на 96 році життя відійшов у вічність мовознавець, учасник українського національно-визвольного руху, політв'язень радянських тюрем і концтаборів Святослав Йосипович Караванський. Майбутній літератор та перекладач народився 24 грудня 1920 р. в Одесі. Значний вплив на формування світогляду юного Славка справили його батьки. В одному з інтерв'ю, опублікованому в 2010 р., С. Караванський так пояснював соціокультурні чинники власної українськості: «Батьки мої переїхали до Одеси з Києва – як я тепер розумію, то була майже еміграція. Про це, ясна річ, батьки дітям не говорили. Але я роблю висновок на підставі ряду фактів. Мої сестра і брат народилися ще в Києві. Батько скінчив у Києві Політехнічний інститут. За часів Відродження працював на деяких посадах нової української влади. Можливо, мав якусь посаду від нової влади в Одесі. Але я нічого про це не знаю. Мати часом розповідала мені, дитині, про недавнє минуле – але про цей період я ніколи не чув від неї ані слова. Мати моя Пелагея Юхимівна була козацького роду, походила з Козельця Чернігівської губернії. Освіта – 4 класи церковно-парафіяльної школи. З батьком моїм Йосипом Григоровичем вона познайомилася в Києві. Батьків батько – мій дід – був до революції дяком, тож сина послав учитися до Київської семінарії. А Йосипа у Києві захопила техніка –

паротяги; потай від родини він кинув семінарію і подався на Політехніку. Коли дід довідався про це – перестав батькові помагати. Тож цю повинність узяла на себе моя мати. Вона й допомогла батькові скінчити Політехніку у 1914 р. Очевидно, попервах батьки воліли спілкуватись українською. І згодом, уже у 20-ті роки, батько не раз говорив до мами по-українськи, та й у розмовах з іншими закидав українські слова. І все ж моєю рідною мовою треба вважати російську – з поправкою на «гекання» та ряд українізмів. Змалку я чув українські приказки, пісні, жарти – переважно від матері, а від одеситів – скальковані з української мови ідіоми, наприклад, «от смеха люди бывают» («з посміху люди бувають»)...

А ще – в таких «російських» родин, як-от наша, були незмінно присутні українські книжки, зокрема «Кобзар» Шевченка» [1].

Після завершення середньої школи у 1938 р. Святослав вирішив піти шляхом батька – вступає до Одеського індустріального інституту, а роком пізніше розпочав навчання на заочному відділі інституту іноземних мов. Протягом 1940-1941 рр. служив у Червоній армії. Під час німецько-радянської війни у 1941 р. військова частина, в якій проходив службу С. Караванський, на території Західної Білорусі потрапила у вороже кільце. Звільнившись з полону, Караванський у 1942 р., повернувся до рідного міста, вступає на історико-філологічний факультет Одеського університету та зближується з гуртком української молоді, пов'язаного з ОУН (як стверджує дослідник О. Музичко, саме Йосип Григорович Караванський влітку 1942 р. познайомив свого сина з одним з керівників похідної групи ОУН на Одещині Богданом Яворським).

У роки румунської окупації Одеси як член бандерівської фракції ОУН під псевдо Бальзак С. Караванський проводив агітацію серед студентської молоді, організував книгарню української літератури «Основи». Відомо, що у 1942 – 1943 рр. С. Караванський разом із 20 студентами-одеситами підписав два листи до очільників Трансністрії з проханням відкрити українські відділи на всіх секціях історико-філологічного факультету Одеського університету

[2]. У той час С. Караванський вирушає до Румунії, звідти в липні 1944 р. нелегально повертається у звільнену від нацистів Одесу. За спробу налагодити зв'язки з членами ОУН(б) на Одещині С. Караванського було заарештовано співробітниками наркомату державної безпеки УРСР. У лютому 1945 р. військовий трибунал Одеського військового округу засудив Караванського за ст.ст. 54-16, 56-11 КК УРСР на 25 років позбавлення волі. Вирок відбував на Колимі, Комі АРСР, Мордовії. Перебуваючи у виправно-трудовах таборах, став займатися літературними перекладами, розпочав роботу над «Словником рим української мови». У грудні 1960 р., після 16 років ув'язнення С. Караванського звільнили на підставі ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»

Повернувшись до Одеси, С. Караванський зосередився на журналістській та перекладацькій роботі. Деякий час працював перекладачем у редакції обласної газети «Чорноморська комуна», позаштатним кореспондентом журналу «Україна». На початку 1960-х рр. завершив розпочатий у таборах «Словник українських рим», підготував мовознавчу студію «Біографія слів», збірку гуморесок та фейлетонів для видавництва «Маяк», переклад роману англійської письменниці Шарлоти Бронте «Джейн Ейр». У 1961 р. С. Караванський одружується з одеситкою мікробіологом Ніною Строкатою. У 1962 р. вступив на заочне відділення філологічного факультету Одеського університету. У часи «хрущовської відлиги» С. Караванський послідовно виступав проти прихованої русифікаторської політики радянської влади в Україні та сприяв розвитку і підтримці української мови. Прояви громадянської позиції С. Караванського описано у праці В. Чорновола «Лихо з розуму»: «С. Й. Караванський брав дуже активну участь в українському громадському житті: організовував передплату на українські видання в робітничих гуртожитках Одеси, збирав українські книжки для бібліотек Кубані, звертався з розгорнутими пропозиціями до гро-

мадських і державних організацій щодо всенародного відзначення ювілею М. Лисенка, щодо організації дублювання всіх фільмів на українську мову та створення при кіностудіях рад глядачів, щодо поліпшення торгівлі українською книжкою і т. п. У 1965 р., стурбований зростаючою русифікацією шкільництва та вищої освіти на Україні, написав дві статті (позов на міністра Даденкова та «Про одну політичну помилку»), які розіслав у офіційні інстанції» [3].

У листопаді 1965 р. органи КДБ заарештували С. Караванського. Правлячий режим не зміг пробачити йому написання і розповсюдження за допомогою самвидаву статті «Про одну політичну помилку» з критикою хрущовського закону щодо права батьків обирати мову навчання дітей та клопотання прокурору УРСР щодо притягнення до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденкова за русифікацію вузів України. Без суду і слідства за постановою Генерального прокурора СРСР Р. Руденка письменника-перекладача було відправлено досиджувати 25-річний термін (8 років і 7 місяців) у мордовських таборах. У 1967 р. за систематичне порушення табірної режиму С. Караванського переведено до Володимирської тюрми. Намагання С. Караванського через дружину передавати на волю листи, власні твори «антирадянського змісту» стало приводом для порушення кримінальної справи. Влітку 1969 р. С. Караванського було затримано в тюрмі й у квітні 1970 р. у в'язниці засуджено закритим судом додатково ще на 3 роки тюрми і 7 років таборів особливого режиму. Після 6 років перебування у Володимирському централі С. Караванського було етаповано до політичного табору Соснівка Мордовської АРСР, в якому неодноразово брав участь в акціях політв'язнів на оборону своїх прав.

Під час ув'язнення С. Караванський став почесним членом Канадського ПЕН-клубу та приєднався до Української Громадської групи сприяння Гельсінських угод (лютий 1979 р.). Після звільнення (загальний термін,

проведений С. Караванським у радянських таборах, склав 31 рік) у вересні 1979 р. разом з дружиною він оселився в м. Таруса Калузької області. Пануючий в СРСР режим застосовував усі можливі заходи, щоб підштовхнути до еміграції учасників правозахисного руху Святослава Караванського та Ніну Строкатову. Наприкінці листопада 1979 р. подружжя Караванських змушені були залишити рідну землю та перебратися до США. Перебуваючи далеко від Батьківщини, С. Караванський та Н. Строкатова не зрадили принципів своєї боротьби. Святослав Йосипович та Ніна Антонівна працюють на Українському радіо та в газеті «Шлях перемоги». Водночас С. Караванський багато часу приділяє науковій та літературній діяльності. В 1990-х рр. в Україні С. Караванський публікує низку праць з мовознавства: «Практичний словник синонімів української мови» (1993), «Секрети української мови: Науково-популярна розвідка (1994), «Російсько-український словник складної лексики» (1998).

Постать мовознавця та перекладача Святослава Караванського по праву посяде почесне місце в історії дисидентського руху на південноукраїнських землях та в галереї славетних одеситів.

Література:

1. Караванський С. «Треба народжуватися борцями, а не обивателями» // Режим доступу: <http://kharkiv-nspru.org.ua/archives/2770>
2. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, ф.5, спр. 67771, арк. 22зв.-24.
3. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцятьох злочинців). – Париж, 1967.- С. 85.

Нижче публікуються документи з Галузевого архіву Служби безпеки України, які є фрагментами «чекістського досьє» на С. Караванського.

ІНФОРМАЦІЯ КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про
АНТИРАДЯНСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО

16 жовтня 1965 г.

экз.№1

Секретно

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

20 марта 1965 года /№3485/ Комитет государственной безопасности при СМ Украинской ССР докладывал Вам о том, что среди некоторой части интеллигенции гор. Киева распространяется заявление некоего КАРАВАНСКОГО²⁶, в котором тенденциозно освещается вопрос о постановке образования в Украинской ССР и делаются клеветнические выводы о якобы проводимой на Украине насильственной руссификации.

Копия этого же письма была обнаружена у известного ЦК КП Украины КОЛЯСКИ И.В.²⁷ в специально оборудованном тайнике в книге, предназначенной для отправки в Канаду.

Кроме того, 1 сентября 1965 года во время обыска у СТОРОЖЕНКО была обнаружена клеветническая статья КАРАВАНСКОГО под названием: «Про одну політичну помилку»²⁸.

²⁶ Йдеться про клопотання С. Караванського на ім'я Прокурора УРСР від 24.02.65 р., в якому автор просить притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти Ю. Даденкова за те, що високопосадовець «припустився серйозних помилок у роботі, внаслідок чого особи української національності, рідна мова яких українська, не мають рівних прав щодо вступу до середніх та вищих учбових закладів, порівнюючи з особами, рідна мова яких російська» (ГДА СБУ, ф.16, оп.3, спр.2, арк.50-55).

²⁷ Йдеться про клопотання С. Караванського на ім'я Прокурора УРСР від 24.02.65 р., в якому автор просить притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти Ю. Даденкова за те, що високопосадовець «припустився серйозних помилок у роботі, внаслідок чого особи української національності, рідна мова яких українська, не мають рівних прав щодо вступу до середніх та вищих учбових закладів, порівнюючи з особами, рідна мова яких російська» (ГДА СБУ, ф.16, оп.3, спр.2, арк.50-55).

²⁸ У самвидавній статті С. Караванський піддав критиці ст. 9 (батькам надавалося право вибирати своїм дітям мову навчання) Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (схвалений Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р.), яка неслала в собі прихований елемент русифікації України.

Как установлено, автором указанных документов является КАРАВАНСКИЙ Святослав Иосифович, 1920 года рождения, уроженец и житель гор Одессы, гр-н СССР, беспартийный, с незаконченным высшим образованием, судимый в 1945 году Военным трибуналом Одесского гарнизона за измену Родине к 25 годам лишения свободы.

КАРАВАНСКИЙ, будучи военнотружачим Советской Армии, в 1941 году, изменив родине, поступил на службу к немецким оккупантам в качестве переводчика газеты «Украинский голос»²⁹, издававшейся в гор. Проскурове, а затем, проживая в г. Одессе, установив связь с главарями краевого «провода» ОУН³⁰ и в октябре 1942 года вступил в члены этой националистической борьбы против Советского Союза.

Как участник ОУН имел кличку «БАЛЪЗАК».

Являясь владельцем книжного магазина в гор. Одессе, КАРАВАНСКИЙ по заданию ОУН распространял среди своего окружения оуновскую литературу, субсидировал организацию денежными средствами, подыскивал конспиративные квартиры для оуновской типографии, занимался вербовкой в ОУН новых лиц³¹, а также принимал активное участие в антисоветской деятельности ОУН.

Состоя в ОУН, КАРАВАНСКИЙ являлся руководителем оуновского звена, действовавшего в то время на историко-филологическом факультете Одесского университета. Боясь ответственности за совершенные им преступления, КАРАВАНСКИЙ вместе с главарями ОУН в 1944 году бежал в Румынию, где в числе других украинских националистов был направлен в разведывательно-диверсионную школу, после окончания которой получил фиктивные документы

²⁹ Газета виходила у Проскурові (нині – м. Хмельницький) у 1941–1944 рр. двічі на тиждень. Відповідальний редактор М. Ліщинський; начальний редактор Ю. Кошельник; редактор О. Кравчук.

³⁰ Організаторами відділень ОУН в Одесі була похідна група, якою керували Методій Павлишин («Віктор Лісовський») та Богдан Яворський («Мирон»).

³¹ За твердженнями дослідника О. Музичка С. Караванський залучив до лав ОУН студентів-«східняків» Якова Перебийніса, Павла Нанієва, Петра Гороха, Віктора Панькова, Розалію Гавдзинську, Михайла Гдешинського, Ніну Доконт, Таїсію Дубинську, Миколу Коваля (див. докладніше Музичко О. Південний фронт війни ОУН за Україну: 1941-1944 роки // Режим доступу: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action=viewArticle&articleId=2565

на имя МЕЛЬНИКА Ивана Сергеевича, форму офицера Советской Армии, оружие, крупную сумму денег, рацию, шифр, топографические карты Одесской области и в составе группы 3 человек 23 июля 1944 года на самолете переброшен в тыл Советской Армии с заданием организовать сбор шпионских сведений о передвижении бронетанковых частей Советской Армии, а также для выполнения задания оуновских главарей об активизации деятельности националистического подполья.

Являясь старшим заброшенной в тыл Советской Армии шпионской группы. КАРАВАНСКИЙ прибыл в гор. Одессу, приступил к налаживанию связей с участниками ОУН и выполнению полученного задания. Однако выполнить данное ему задание не смог в связи с арестом органами НКГБ.

Находясь в местах заключения, КАРАВАНСКИЙ оставался на враждебных позициях, злостно нарушал лагерный режим, в 1957 году активно участвовал в организации массовых беспорядков. За враждебные действия и дисциплинарные проступки КАРАВАНСКИЙ дважды переводился на строгий режим, один раз в тюрьму на один год и 32 раза водворялся в карцер и штрафной барак.

В 1960 году КАРАВАНСКИЙ стал на путь обмана, обратился в Президиум Верховного Совета СССР с письмом, в котором писал, что к ОУН он примкнул якобы по своей молодости, неопытности, что, находясь продолжительное время в лагерях, понял и осудил враждебную сущность украинского национализма, отказался от мысли вредить Советскому государству и просил дать ему возможность возвратиться к честному труду. Кроме того, он обратился к сотруднику КГБ по месту отбытия наказания с просьбой предоставить ему возможность оказывать органам государственной безопасности помощь в разоблачении идей украинского национализма.

14 декабря 1960 года начальник Спецотдела Дубравного ИТЛ своим постановлением, санкционированным прокурором этого же лагеря, освободил КАРАВАНСКОГО из мест заключения, применив к нему ст.2 Указа Президиума Вер-

ховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г.». На основании этого постановления 19 декабря 1960 года КАРАВАНСКИЙ из мест заключения был освобожден.

Освободившись из мест заключения, он возвратился в Одессу и некоторое время вел замкнутый образ жизни и открыто себя не проявлял. Затем стал распространять письма, в которых с националистических позиций освещает вопрос о постановке образования и подготовке кадров на Украине, заявляет о якобы проводимой насильственной русификации украинского народа, его культуры и т.п.

Применение к КАРАВАНСКОМУ Указа Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г.» по нашему мнению является неправильным.

Этот Указ относится к тем советским гражданам, которые в период войны 1941-1945 годов по малодушию или неосознанности оказались втянутыми в сотрудничество с оккупантами.

КАРАВАНСКИЙ же являлся участником антисоветской организации украинских националистов и эта преступная деятельность под действие Указа не подпадает.

Комитет государственной безопасности при СМ Украинской ССР совместно с Прокурором Украинской ССР вошли с ходатайством об отмене постановления начальника спецотдела Дубравного ИТЛ от 14 декабря 1960 года об освобождении КАРАВАНСКОГО и водворении его в места заключения для отбытия наказания по приговору Военного трибунала Одесского гарнизона от 7 февраля 1945 года³².

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

при Совете Министров УССР

В. НИКИТЧЕНКО

ГДА СБУ, ф.16, оп. 5А, спр.4, арк. 214-218. Оригінал.

³² На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста: «О<знакомит>Ч<ленов>П<олитбюро> Согласно. 18.X-1965 г.»

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ГОЛОВИ КДБ ПРИ РМ
УРСР В. НІКІТЧЕНКА ЦК КПУ ПРО ЗУСТРІЧ ПИСЬМЕННИКА
М. СТЕЛЬМАХА З ГЕНЕРАЛЬНИМ ПРОКУРОРОМ СРСР Р.
РУДЕНКОМ З ПРИВОДУ АРЕШТУ С. КАРАВАНСЬКОГО

19 березня 1966 г.

Секретно

екз. №1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ
ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

По поступившим в КГБ при СМ УССР данным писатель СТЕЛЬМАХ М. А. во время поездки в Москву брал на себя инициативу передать жалобу жены³³ водворенного в места заключения КАРАВАНСКОГО С. И. Генеральному прокурору СССР т. Руденко.

СТЕЛЬМАХ пообещал посетить Генерального прокурора, переговорить с ним по поводу якобы незаконного ареста КАРАВАНСКОГО и результаты сообщить ей.

КАРАВАНСКАЯ, не дождавшись ответа от СТЕЛЬМАХА, приехала вторично в Киев, где встретила с ним.

В одной из частных бесед она следующим образом описала встречу СТЕЛЬМАХА с прокурором по вопросу КАРАВАНСКОГО:

«СТЕЛЬМАХ: Я к вам, т. Генеральный Прокурор, по делу ареста КАРАВАНСКОГО из Одессы...

Прокурор: Знаю. Арест полностью законный, поскольку

³³ Строката (Строкатова)-Караванська Ніна Антонівна (31.01.1926-02.08.1998) - мікробіолог, правозахисник. Дружина (з 1961) Святослава Караванського. Після чергового ув'язнення чоловіка в 1965 р. Н. Строката послідовно боролася проти його незаконного арешту й засудження. Правозахисна діяльність стала підставою для звільнення Н. Строкатої з роботи в Одеському медінституті. У грудні 1971 р. заарештована органами КДБ за підозрою у розповсюдженні самвидаву. У травні 1972 р. засуджена Одеським обласним судом за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («проведення антирадянської агітації та пропаганди») на 4 роки позбавлення волі в таборах суворого режиму. Покарання відбувала у Мордовії. Після звільнення мешкала в м. Тарусі Калузької області. У 1976 р. Н. Строката стає членом-засновником Української громадської групи сприяння Гельсінкських угод (УГГ). У листопаді 1979 р. емігрує в США, де стає членом Зарубіжного представництва УГГ.

КАРАВАНСКИЙ – шпион.

СТЕЛЬМАХ: Здесь у меня опустились руки. Увидев мою растерянность. РУДЕНКО сказал: Если у Вас имеется жалоба родственников КАРАВАНСКОГО, оставте ее, мы рассмотрим о результатах сообщим письменно»³⁴.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

при Совете Министров УССР

В. НИКИТЧЕНКО

ГДА СБУ, ф.16, оп. 5А, спр.4, арк. 264-265. Оригінал.

**З доповідної записки КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ
ПРО ЗДІЙСНОВАНІ ЗАХОДИ «ПО ІДЕЙНОМУ РОЗБРОЄННЮ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ», ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ В
ДУБРАВНОМУ ВИПРАВНО-ТРУДОВОМУ ТАБОРІ МОРДОВСЬКОЇ
АРСР**

17 березня 1967 р.

Секретно

екз.№1

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ КОМУНІСТИЧЕСКОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ДОКЛАДНА ЗАПИСКА**

Центральному Комитету КП України раніше докладавалося о проводимой роботі по ідейному розоруженню українських націоналістів, отбывающих наказание в Дубравном ИТЛ, Мордовской АССР.

В настоящее время в Дубравном ИТЛ находится в заключении 284 человека, осужденных за антисоветскую националистическую деятельность на Украине.

За последние годы в результате осуществления ряда мероприятий и, главным образом, проведенной с участием органов госбезопасности Украины работы по идейному перевоспитанию заключенных, значительное количество лиц, осужденных за националистическую деятельность, порвало со своим преступным прошлым. Многие из них от-

³⁴ На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Ю.»

крыто выступили в лагерной газете и по радио с осуждением антинародной сущности идеологии украинского буржуазного национализма.

После проведенных мероприятий по компрометации некоторых оуновских главарей влияние их на других заключенных снизилось, с их единомышленники, стоявшие на националистических позициях, заметной враждебной активности не проявляли, считая, что в настоящее время в лагере и на свободе не имеется реальных условий для возобновления организованной националистической деятельности.

В июне-июле 1966 г. В ИТЛ для отбывтия наказания прибыли осужденные за проведение антисоветской деятельности на Украине ГОРЫНЬ М., ГОРЫНЬ Б., МАСЮТКО, МОРОЗ, ГЕЛЬ, ОЗЕРНЫЙ, ГЕВРИЧ, МАРТЫНЕНКО, ЗАЛИВАХА, РУСИН, ОСАДЧИЙ, КУЗНЕЦОВА, МЕНКУШ.

Появление в ИТЛ перечисленных осужденных и некоторых других лиц, арестованных ранее в Москве и Ленинграде, внесло оживление в среду лагерных контингентов <...>

Вновь прибывшие в ИТЛ осужденные явились инициаторами и организаторами проведения с заключенными литературных вечеров, диспутов, юбилейных чествований. Придавая всему этому антисоветскую националистическую направленность <...>

На основе единства взглядов и устремлений МАСЮТКО, ГОРЫНЬ Б., МОРОЗ и другие установили контакт с прибалтийскими националистами.

Они же находятся в близких отношениях с ранее арестованными в Москве литераторами ДАНИЭЛЕМ и СИНЯВСКИМ, которые, по словам заключенного КАРАВАНСКОГО, «...как никто другой сделали много для антикоммунизма в мировом масштабе».

Бывшие оуновцы рассматривают вновь осужденных и их связи на свободе как «революционную силу» на Украине, продолжающую дело ОУН в новых условиях.

Предпринимаемые воспитательные меры в отношении МАСЮТКО, ГОРЫНЯ М., ГОРЫНЯ Б., МОРОЗА, ЗАЛИВАХИ и ГЕЛЯ положительных результатов пока не дают. За распространение антисоветских националистических до-

кументов и систематические нарушение лагерного режима МАСЮТКО, ГОРЫНЬ М., МОРОЗ и КАРАВАНСКИЙ водворены на камерный режим содержания сроком на 6 месяцев.

Органами госбезопасности при СМ Украинской ССР совместно с КГБ при Мордовской АССР проводятся мероприятия по ограждению отрицательного воздействия вновь осужденных на других заключенных, пресечению попыток с их стороны группировать националистические элементы и устанавливать преступные связи с волей, а также осуществляется комплекс мероприятий по дальнейшему идейному перевоспитанию осужденных <...>

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

при Совете Министров УССР

В. НИКИТЧЕНКО

ГДА СБУ, ф.16, оп.3, спр.4, арк. 129-133. Оригінал.

Довідка КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про
АНТИРАДЯНСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯТОСЛАВА КАРАВАНСЬКОГО

27 жовтня 1969 р.

Секретно

экз.№1

СПРАВКА

КАРАВАНСКИЙ Святослав Иосифович, 1920 года
рождения, уроженец гор. Одессы украинец,
с незаконченным высшим образованием

Его родственники:

отец – КАРАВАНСКИЙ Иосиф Григорьевич, 1889 года рождения, доцент, кандидат технических наук, преподаватель Одесского политехнического института;

жена – СТРОКАТОВА Нина Антоновна, мл. научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории Одесского мединститута.

КАРАВАНСКИЙ, будучи на фронте Отечественной войны, изменил Родине, сдавшись в плен. Проживая в Одессе

принимал активное участие в предательской деятельности националистов. В 1944 г. бежал в Румынию, окончил там разведывательно-диверсионную школу и был заброшен в тыл Советской Армии с разведывательным заданием. Арестован в Одессе и в 1945 году осужден Военным трибуналом Одесского гарнизона к 25 годам лишения свободы.

В местах заключения КАРАВАНСКИЙ оставался на враждебных позициях, участвовал в организации массовых беспорядков, за что неоднократно наказывался.

В 1960 году, встав на путь обмана, он обратился в Президиум Верховного Совета СССР с покаянным письмом, после чего из заключения был освобожден. Возвратившись в Одессу КАРАВАНСКИЙ возобновил враждебную деятельность, в связи с чем решение о его досрочном освобождении было отменено и он водворен в места заключения.

Вскоре за систематические нарушения режима КАРАВАНСКИЙ был переведен в тюрьму, где с применением тайнописи изготовил большое количество враждебных документов и нелегальными путями направлял их за пределы тюрьмы. 14 сентября 1969 года КАРАВАНСКИЙ за содеянное арестован. По делу ведется следствие.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

при Совете Министров УССР

В. НИКИТЧЕНКО

ГДА СБУ, ф.16, оп.3, спр.9, арк. 250-251. Оригінал.

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

*Олександр Ложешник,
студент історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

Доля козаків Усть-Дунайського козацького війська після його ліквідації

Історія Усть-Дунайського Буджацького війська, яке було сформоване в 1807 р. та діяло під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр., на сьогодні є достатньо добре вивченою, але в ній ще залишаються невідомі або маловідомі сторінки. Зокрема, актуальним є дослідження долі козаків Усть-Дунайського війська після його ліквідації.

В XIX ст. одними з перших згадали в своїх дослідженнях про усть-дунайців А. Скальковський [1. 246-247] та А. Петров [2. 132-134]. Слід зазначити, що у них існували різнобіжності у висвітленні ключових моментів історії усть-дунайських козаків. Так, за словами А. Скальковського, створення та ліквідація Усть-Дунайського війська залежали від «милостивості» уряду. На відміну від нього, А. Петров, спираючись на архівні матеріали Військово-Вченого архіву російського Головного штабу, вважав, що причина створення війська пов'язана з прагненням українських козаків створити власну організацію в Придунайських землях, а ліквідація козацького формування, на його думку, відбулась через селянський рух «козацьких полків», що порушував «спокій» землевласників. Та не дивлячись на те, що висновки А. Петрова були зроблені на основі архівних документів, вони не відіграли помітної ролі в подальших дослідженнях, тоді як відомості, наведені А. Скальковським, без серйозних змін були використані вченими XIX – XX ст. [3; 4. 41; 5; 6. 7]

Лише наприкінці 60-х років XX ст. з'явилась низка робіт А. Д. Бачинського, де на основі архівних матеріалів розглядалася доля усть-дунайських козаків після ліквідації козацького війська. Особлива заслуга вченого полягає в тому, що на основі значної кількості архівних документів, більшість з яких впер-

ше була введена ним у науковий обіг, він відтворив реальну картину життєдіяльності усть-дунайських козаків та прийшов до висновку про те, що усть-дунайці не лише зберегли традиції козаків-запорожців, а й намагалися їх відтворити, освоюючи Придунайські землі [8; 9;10;11;12]. Працю А. Д. Бачинського продовжила в своїх дослідженнях О. А. Бачинська [13;14;15;16;17].

Базуючись на зібраних істориками відомостях, можна стверджувати, що починаючи з червня 1807 р. імперський уряд все частіше почав ставити питання про необхідність ліквідації Усть-Дунайського Буджацького війська. Одним з перших, 14 червня 1807 р., з вимогою прийняти у відношенні до усть-дунайських козаків радикальні міри, до генерала І. Міхельсона звернувся А. Е. Рішельє [16. 268]. Повідомляючи про те, що селяни Тираспольського та Ольвіопольського повітів, зібравшись «в великій кількості, озброєні, пробиралися за Дністер до Усть-Дунайського війська», генерал-губернатор просив І. Міхельсона наказати негайно видати втікачів і більше «нових не приймати». З подібними вимогами 26 червня та 4 липня 1807 р. звернувся до І. Міхельсона князь О. Прозоровський, відзначаючи подібність Усть-Дунайського війська до «ненависної» для уряду української Запорозької Січі та підкреслюючи негативне відношення до усть-дунайців графа П. Румянцева та князя Г. Потьомкіна. Справу довели безперервні скарги поміщиків, які вважали, що усть-дунайці, крім «зла від селян», які записались до війська, нічим іншим не були корисні [15. 333].

Питання про ліквідацію Усть-Дунайського Буджацького війська розглядалось на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі «особливо збільшилися після проголошення у 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська» [22. 93]. 20 липня 1807 р. імператор Олександр I в рескрипті на ім'я генерала І. Міхельсона наказав припинити подальше формування війська та прийняти рішучіші міри до повернення втікачів до Російської імперії. Військо було ліквідоване в першу чергу через побоювання загострення соціальної боротьби на південних кордонах країни [13, 90; 18. 768].

Після отримання рескрипту 6 серпня 1807 р. на територію Усть-Дунайського війська була направлена спеціальна ка-

ральна експедиція на чолі із начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. О. Нікорицею [8. 48]. Слід зазначити, що ще до появи каральної експедиції справу щодо ліквідації Усть-Дунайського війська та видачі селян-втікачів розпочав кошовий отаман Ф. Бучинський, викликавши втечі усть-дунайців із війська. Зокрема, у січні 1808 р. у скарзі групи козаків на Ф. Бучинського відзначалось, що він видавав поміщикам «козаків навіть тих, які зовсім не були їхніми». Але масовості втечі набули лише після прибуття до Коша карального загону. 26 серпня 1807 р. керівник галацького загону генерал-майор П. Колюбакін повідомляв барону К. Мейєндорфу про те, що після арештів, проведених І. Нікорицею, козаки, у «великому ропоті, почувши, що їх Січ руйнується, а деякі вже почали втікати» [9. 340].

Частина усть-дунайців переходила за Дунай до запорожців, шукаючи захисту в «турецькій області» [19. 72 зв.], частина розбрелася по Бессарабії, оселившись в Придунайських степах та придністровських повітах Херсонської губернії [20. 5]. Серед козаків, які 30 серпня 1807 р. втекли з війська були: І. Каптаненко, Н. Прутченко, Т. Євтушенко, К. Якименко, П. Поспішенко, Л. Носенко. Окрім того, до задунайських запорожців в Браїлов втекла група козаків на чолі з М. Жоночуком [9. 340-341].

Масовий характер мали втечі усть-дунайців і під час їхнього переходу з Галацу до Російської імперії: з 1397 чоловіків (778 жінок та 458 дітей з майном та худобою та 155 козаків Дунайської флотилії), відправлених 15 вересня 1807 р. І. Нікорицею з Коша, до Одеси 29 вересня прибуло всього 480 козаків, з яких 62 було направлено на лікування до Одеського шпиталю [19. 64], а решта прибулих продовжувала шукати нагоди для втеч, намагаючись таким чином уникнути кріпацтва [19. 80]. Зокрема, у своїх донесеннях з Галаца І. Нікориця, повідомляючи про арешт 37 козаків, підкреслював, що «знайшов в Усть-Дунайському козацькому війську більшу частину казенних та поміщицьких селян з дружинами» [21. 37 зв., 43 зв.].

Побоюючись «негативного впливу» усть-дунайців на українське населення прикордонних з Туреччиною земель,

20 жовтня 1807 р. А. Е. Рішельє запропонував головнокомандуючому князю О. Прозоровському відправити усть-дунайців на Кубань [19. 62]. 29 жовтня пропозицію підтримував тимчасово виконуючий обов'язки головнокомандуючого барон К. Мейєндорф, але з умовою ретельної перевірки походження кожного козака. З цією метою всіх заарештованих І. Нікорицею усть-дунайців, роззброєних, оточених загонами регулярних військ на випадок хвилювань, було направлено до Одеси, бо саме там було «зручно вибрати серед них кріпаків та солдат» [21. 40] та «повернути власникам або на службу» [19. 42 – 43]. Таким чином вдалося виявити серед козаків кріпаків графа Безбородько, таємного радника Латишова, поміщика Коцакія [19. 104], адмірала Мордвінова.

Через три місяці, в середині січня 1808 р., після ретельного розслідування, 410 козаків під конвоєм загону поручика Юматова було направлено на Кубань. Але й цей перехід для козаків не був спокійним: неодноразово серед них починались хвилювання, пов'язані з чутками, що їх «обернуть на стройову службу і віддадуть поміщикам» [19. 87], що провокувало нові втечі. Серед втікачів були: П. Козаченко, Л. Маковецький, М. Чумаченко, Г. Гайдайчук, Ф. Желізняк та ін.

Вищезазначене сприяло тому, що 28 лютого 1808 р. поручик Юматов привів до Чорноморського війська лише 349 козаків з 410 [9. 342]. Протягом 1808 – 1810 рр. на Кубань з Одеси було відправлено ще декілька команд усть-дунайців, загальною чисельністю 662 особи [23. 12], які продовжували шукати сприятливих обставин для втеч. Окрім переселених на Кубань, в Бессарабії залишилось понад 1300 козаків ліквідованого Усть-Дунайського Буджацького війська, з яких, за їх власним свідченням, 200 мали власне господарство, решта змушена була йти у найми [11. 48; 24. 76].

Отже, після ліквідації за наказом імперського уряду Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, козаки не перетворились в слухняне знаряддя царського адміністративного апарату, а продовжували свою боротьбу на теренах Південної України, доводячи, що вони свободолюбиві люди.

Нижче наведемо список козаків Усть-Дунайського козацького війська, відправлених на Кубань для продовження

військової служби, який зберігається в Державному архіві Одеської області та опублікований вперше, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок).

Додаток 1

«Список казаков, что имеют на Кубани родных и желают переселиться туда:

Демьян Чернобай – хорунжий. Возраст: 47 лет.

Документы: имеет билет от 24 марта 1807 г. за № 4, за подписью майора Подлисецкогого на свободный пропуск в Аккерман.

Место службы: служил в Черноморских казаках.

Семейное положение: женат, жена его Феодосия, 20 лет.

Дети: Евхим – 20 лет, Иван – 2 года. Вместе с ними переселяются: Феодосии сестра Мария 13 лет.

Андрей Холод. Возраст: 67 лет.

Место службы: служил в черноморских казаках, зашел сюда с чужаками в 1809 г.

Семейное положение: женат, жена его Ирина, 40 лет. Дети их: Димитр – 17 лет, Василий – 8 лет, Тимош – 7 лет, Кылина – 15 лет, Гапка – 11 лет, Прыська – 3 года.

Григорий Остроух. Возраст: 74 года.

Документы: предъявил копию аттестата, что служил в Черноморских казаках, за подписью полковника Головатого от 23 октября 1791 г. за №1254 копию свидетельствовал Килийской крепости комендант майор Свечин 22 июня 1816 г., что аттестат записан в книгу под №1110.

Семейное положение: женат, жена Параска, 44 года. Дети их: Иван – 20 лет, Исаак – 13 лет, Трофим – 7 лет, Аксения – 19 лет.

Иван Дорошенко. Возраст: 50 лет.

Место службы: служил в Буджакских казаках.

Документы: имеет документ за подписью майора Подлисецкого, который его отобрал, в чем свидетельствуют прочие жители.

Семейное положение: женат, жена Оксана, 40 лет. Дети их: Семен – 6 лет, Михтодий – 2 года. Вместе с ними переселяются: братья Ивана: Марко – 40 лет, Василь – 35 лет.

Осип Богуславский. Возраст: 41 год.

Место службы: служил в Буджакских казаках.

Документы: документ имеет за подписью майора Подлисецкого, который отобрал майор Запрагаило, в чем свидетельствуют прочие жители.

Семейное положение: женат, жена Одарка, 29 лет. Дети их: Иван – 17 лет, Одарка – 11 лет.

Антон Липовенко. Возраст: 39 лет.

Семейное положение: женат, жена Анна, 21 год. Дети их: Агафия – 6 лет, Агафия – 5 лет, Мофтя – 2 года.

Мойсей Липовенко. Возраст: 44 года.

Семейное положение: женат, жена Ефразина – 22 года. Дети их: Андрей – 6 год, Гелена – 2 года.

Иван Липовенко. Возраст: 32 года.

Семейное положение: женат, жена Меланья, 19 лет. Детей нет.

Документы: Антон, Мойсей и Иван Липовенко аттестат... об службе в Буджакских казаках потеряли. Антон имеет билет от майора Подлисецкого от 3 апреля 1807 г. за № 42 на вольный пропуск в селение Бабадаг над Прутом.

Место службы: Антон и Мойсей служили в Буджакских казаках, первый ранен.

Илько Стогний. Возраст: 60 лет.

Семейное положение: женат, жена Мотрена, 50 лет. Дети их: Алеша – 24 года, Андрей – 18 лет, Петр – 10 лет, Сидор – 8 лет, Гапка – 3 года.

Яков Стогний. Возраст: 49 лет.

Семейное положение: женат, жена Анна, 34 года. Дети их: Федор – 12 лет, Андрей – 11 лет, Иван – 6 лет, Сима – 15 лет.

Место службы: Илько и Яков Стогний служили в Буджакских казаках.

Документы: документы сгорели.

Яков Снежко. Возраст: 60 лет.

Федор Швыдкий. Возраст: 47 лет.

Место службы: Яков Снежко и Федор Швыдкий служили в Черноморских казаках в чем свидетельствуют жители.

Документы: документы и бумаги потеряли.

Кузьма Дегтярев. Возраст: 59 лет.

Место службы: служил в Черноморских и Буджакских казаках.

Документи: документи потерял.

Семейное положение, женат, жена Параска, 44 года. Дети их: Михаил – 11 лет, Павло – 2 года, Мария – 13 лет».

Література:

1. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. – Ч. 3. – 330 с.

2. Петров А. Война России с Турцией 1806-1812 гг. – СПб.: Воен. Тип, 1885. – Т. 1: 1806-1807 гг. – 414 с.

3. Дараган М. Военно-статистическое обозрение Бессарабской области. – СПб., 1849. – 306 с.

4. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. – Одесса: Облиздат, 1957. – Вып. 1. – 151 с.

5. Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – С. 108-138.

6. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 7-34.

7. Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828)// Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. – Одеса, 1929. – Ч. 4-5 : Секція соціально-історична. – С. 59-64.

8. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України. 1775-1869. – Одеса: Маяк, 1995. – 55 с.

9. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. – 378 с.

10. Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII – начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С. 325-331.

11. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: історико-документальний нарис. – Одеса : Гермес, 1994. – 124 с.

12. Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо: 1806-1807 рр. // ІКО. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 23-27.

13. Бачинська О. А. Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 89-93.

14. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу українсь-

кої історії (кінець XVIII-XIX ст.). – Кю: Вища школа, 2011. – 287 с.

15. Бачинська О. А. Колонізація українським населенням Придунайських земель. XVIII – початок XX ст.: дис. ... д-ра іст. наук. – Одеса, 2002. – 401 с.

16. Бачинська О. А. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці XVIII-XIX ст. // Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 263-274.

17. Бачинська О. А. Усть-дунайські козаки і задунайські запорожці в Бессарабії : 1812-1828 рр. // Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури : тези доп. наук. конф. – Херсон, 1992. – С. 32-33.

18. Запорожская Сечь на Дунае. Рескрипт генералу от кавалери Михельсону // Русская старина. – 1900. – №3. – С. 768.

19. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. 1796-1874 рр., оп. 218, од. зб. 2 за 1807 р. «О формировании волонтерских полков в 1807 г.». – 312 арк.

20. ДАОО. – Ф. 3. Головний статистичний комітет Новоросійського краю. 1843-1874 рр., оп. 1, од. зб. 55 за 1840 р. «По предложению генерал-губернатора о наблюдении за евреями, размещающимися между Константинополем, Одессой и другими нашими Черноморскими и Азовскими казаками под предлогом продажи старых вещей». – 42 арк.

21. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 9190 «Молдавська армія», оп. 165, зв. 26, од. зб. 77 за 1807 р. «О службе Усть-дунайских казаков». – 430 арк.

22. Журнал Комитета Министров. Царствование імператора Александра I, 1802-1826. – СПб., 1891. – Т. 2: 1810-1812. – 756 с.

23. Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792-1917) : автореф. дис.... кандидата історичних наук. – К., 1997. – 27 с.

24. ДАОО – Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. 1796 – 1874 рр., оп. 214, од. зб. 15 за 1817 р. «О турецких запорожцах, изъявивших желание перейти из владений Оттоманской Порты и водвориться в Бессарабской области». – 244 арк.

*Світлана Соловйова,
студентка історичного факультету,
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОГО РОЗДІЛЬНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

З початком 1990-х рр., в умовах незалежної України, питання історії німецькомовного населення нашої Батьківщини у довоєнні роки, доля українських німців у II світовій війні, політика нацистської Німеччини щодо етнічних німців, статус «фольксдойче», міграційні процеси і депортації представників цієї етнічної групи стали предметом спеціальних досліджень українських вчених М. В. Ковалю, П. В. Медведка, В. А. Гиневича, І. О. Іванькова, О. Ф. Іванова та ін. Багато уваги вивченню причорноморських німців приділила Е. Плеська-Зебольд [1. 35-39]. До 200-літнього ювілею Одеси була підготовлена спеціальна виставка про причорноморських німців. У 2003 р. в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова проходила конференція «Історія німців у Причорномор'ї та німецько-українські відносини», якою відмітили 200-ліття з дня переселення німців на Південь України. [2.141-143].

Інтенсивне заселення півдня України почалося в 60 – 90 рр. XVIII ст. [3.7]. 4 грудня 1762 р. імператриця Катерина II ініціювала звернення до всіх іноземців (за виключенням євреїв), закликаючи до переселення на південь Російської імперії. Воно не містило конкретних пропозицій щодо гарантій для переселенців. 22 червня 1763 р. був виданий спеціальний маніфест, в якому визначалися права й пільги для майбутніх переселенців, яким було дозволено вільно селитися в нових володіннях. У першу чергу це були: свобода віросповідання (можливість будувати свої церкви), звільнення від військової повинності, виділення великих земельних ділянок, пільги з виплати боргів і податків. Для поселення прибуваючих та

очікуваних з-за кордону переселенців, в розпорядження колоніального начальства були передані великі ділянки землі (в Херсонській губернії 263 000 десятин землі) [4. 57].

В 1806 р. А. Е. Рішельє, херсонський військовий губернатор, писав міністру внутрішніх справ: «что сказать вам о наших колонистах?... меннониты удивительны, болгары бесподобны; но немцы несносны. Жатва последних была хуже посредственной; им нечем будет жить, по крайней мере тем, которые около Одессы» [3. 21]. Але «несносные» німці незабаром виправили свій стан й далеко випередили «бесподобных» болгар. Вони займалися садівництвом, бджільництвом, виноградарством. Завдяки їм з'явилися нові землеробські культури.

Перші роки господарювання були нелегкими. Колоністів, які поселилися на нових землях у Причорномор'ї, спіткали труднощі, як природно-кліматичного, так і психологічного характеру. Сувора зима, посушливе літо, загроза чуми та інших хвороб, віддаленість від історичної батьківщини – це далеко не всі негаразди, які випали на долю переселенців.

Німців, які заселяли південь України, традиційно називають причорноморськими німцями. Заснування перших колоній в Причорномор'ї відбувалося в три періоди: 1803 – 1806 рр., 1808 – 1811 рр., 1814 – 1825 рр. Перелік колоній, які поступово виникали, надає Н. А. Шевчук у своїй роботі «Німці на півдні України (1803-1917)», автор називає такі групи (кусти) колоній, як Гросс-Лібентальську (поблизу Одеси), Цюрихстальську (поблизу Феодосії), Нойзатцьку (поблизу Сімферополя), Молочанську (на річці Молочній), Глюкстальську (поблизу Дубоссар), Кучурганську (біля однойменного лиману), Березанську (біля річки Південний Буг), колонії поблизу Маріуполя [2. 141 – 143].

До Кучурганської групи колоній (на території сучасного Роздільнянського району Одеської області) відносились 6 колоній: Баден (Baden), Зельц (Selz), Кандель (Kandel), Страсбург (Strassburg), Ельзас (Elsass), Мангейм (Mannheim) [5. 1]. Коли колонії розширювалися і частина жителів переходила на нові місця, утворювалися так звані дочірні колонії [6. 35]. Вони зберігали стару назву, до якої додавалася при-

ставка «ной» (тобто, «новий»), наприклад: Ной-Ельзас, Ной-Страсбург. Колонії Кучурганської групи були засновані в 1808 – 1809 рр. вихідцями з Бадену, Ельзасу, Пройсен-Мекленбургу, Пфальц-Райнланду, Вюртембергу, Баварії, Пруссії, Австрії. Віросповідання мешканців цих колоній було римо-католицьке. Усі колонії розбудовувались за зразком традиційних німецьких сіл: в центрі – лютеранська або католицька церква, волосне правління, школа [5. 2 – 6].

Колонія Кандель (с. Рибальське) була заснована у 1808 р. вихідцями з Ельзасу, Бадену, Баварії, Пруссії, Австрії. Заняттям населення було землеробство, скотарство, вівчарство і шовківництво, садівництво (громадський фруктовий сад), виноградарство, виноробство, торгівля, ремісництво [7. 313]. На межі XIX – XX ст. в Канделі мешкало 2 525 жителів (269 садиб). В колонії були побудовані церква в неороманському стилі та два шкільних приміщення, організована паромна переправа через Кучурганський лиман [4. 7].

У 1892 р. у Канделі був збудований католицький Храм Пресвятої Трійці. На відміну від Собору Успіння Пресвятої Богородиці у сусідньому Зельці, який був збудований із цегли, Собор Пресвятої Трійці був збудований із найпоширенішого у Північному Причорномор'ї вапняку. Він мав дві вежі висотою 57,9 м. і вважався однією з найкрасивіших католицьких церков на півдні. У 1901 - 1906 рр. був встановлений різьблений вівтар, замовлений в Австрії, побудована кафедра, бічний вівтар, були встановлені дерев'яні статуї Св. Антонія і Христа. У 1920 р. Собор був закритий разом із Собором Успіння Пресвятої Богородиці у Зельці. За радянських часів будівля використовувалася як зерносховище, пізніше у будівлі відбулася пожежа, яка його цілком знищила – дах провалився, залишилися лише стіни та колони. Наразі собор використовується місцевим інтернатом як склад вугілля.

В селі знаходилась метеорологічна станція, 3 олійні, 9 крамниць, 2 пивниці, корчма, громадська різниця. При селі було відведено ділянку під показове поле «для ознайомлення з кращими засобами обробки та збагачення землі» [4. 355].

Колонія Баден входила до складу с. Кучурган, вона була заснована у 1808 р. 74 родинами вихідців з Бадену, Ельзасу,

Пфальцу. Наприкінці XIX ст. в Бадені мешкало 1445 жителів (242 садиби) [4. 304]. Були збудовані римо-католицька церква та два шкільних приміщення. Католицький храм цього села в радянські часи був перероблений під будинок культури. В селі знаходився паровий млин Г. Фрізена, 4 крамниці, гуртовий склад пива, 4 пивниці, лісовий склад [7. 304].

Колонія Страсбург – сучасне с. Кучурган. Вона була заснована у 1808 р. 50 родинами вихідців з Ельзасу і Вюртембергу [8. 21; 5. 342]. На межі XIX – XX ст. в Страсбурзі мешкало біля 2 тис. жителів (293 садиби). В колонії були збудовані церква, метеорологічна станція, два шкільних приміщення, в тому числі кам'яна будівля центрального училища для підготовки вчителів сільських шкіл. В селі було 2 парових борошномельних млина М. Шумахера та братів Зенгер, майстерня рільницьких знарядь, 9 крамниць, 3 пивниці, корчма, 2 хлібні комори [7. 342].

Колонія Мангейм – сучасне с. Кам'янка, була заснована у 1809 р. вихідцями з Бадену, Ельзасу, Пфальцу та Пруської Польщі. На межі XIX – XX ст. в Мангеймі мешкало 1 777 жителів (208 садиб), були збудовані нова церковна будівля в неороманському стилі, два шкільних приміщення. Тут знаходились 6 крамниць, 2 пивниці, заїжджий двір [4. 68].

Колонія Ельзас – сучасне с. Щербанка, була заснована 1808 р. 60 родинами з Ельзасу, Бадену, Пруської Польщі, Австрії. На межі XIX-XX ст. в Ельзасі мешкало 1 952 жителі (304 садиби), були збудовані церква, два шкільних приміщення. В селі знаходились парові млини Й. Фолька та Ф. Гегеле, 6 винних крамниць, пивниця, корчма. Ельзас входив до складу с. Лиманське – адміністративного центру Кучурганського колоніального округу. Колонія Лиманське заснована в 1808 р. 100 родинами з Ельзасу, Бадену та Пфальцу [7. 312]. Колонія була центром гончарного, каретного і ковальського виробництва [9. 49].

На межі XIX – XX ст. в Зельці мешкало 2 522 жителя (298 садиб), збудовані церква, два шкільних приміщення, лікарня з аптекою, де працювали лікар та фельдшер. Облаштовані стайня для розведення породистих коней, розсадник фруктових дерев, засноване ткацьке виробництво з вовни Л. То-

маса, парова лісопильня Й. Фішера, черепичні заводи С. Кіллера, «Штебнер і К.», три парові млина, 9 лавок, 10 пивниць, корчма, 7 лісових складів, громадська різниця [4. 51].

На 1882 р. в 6 колоніях Кучурганського округу нараховувалось 9720 осіб (4863 чоловіка, 4857 жінок), 1405 садиб [7. 304]. У колоніях проживали німці, українці, євреї, крім Ельзасу (там – лише німці і євреї) [10. 189]. Серед них православного населення – 63 чоловіки, католиків – 9240, протестантів – 18, іудеїв – 399 [11. 47].

З початком I-ї світової війни німецькомовне населення Російської імперії стикається з хвилею антинімецького шовінізму [10. 190]. По відношенню до німців приймається ціла низка державних дискримінаційних актів: під забороною опиняються німецькі організації, публічні розмови німецькою мовою, німецькомовні видавництва, німецькі вивіски магазинів [12. 42]. Ліквідується німецька топонімія, перейменовуються німецькі поселення [13. 133]. Німців мобілізували на військову службу і відправляли на турецький фронт [14. 37]. У 1924 – 1925 рр. було засновано Зельцький (Фрідріх-Енгельський) німецький національний район, ліквідований у 1938 – 1939 рр. [15. 51]. За радянських часів економіка колоній була підірвана націоналізацією землі, вилученням продовольчих запасів, забороною торгівлі збіжжям, колективізацією, що призвело до ліквідації багатьох приватних підприємств. У 1920 – 1930-ті рр. німецьке населення було піддано розкуркуленню і репресіям за звинуваченням у шпигунстві та антирадянщині.

У лютому - березні 1944 р., за вимогою німецького командування, німецьке населення покинуло колонії на Півдні України, але майже половина сімей не встигла переправитися через р. Кучурган. Населення Зельцу і сусідніх німецьких сіл, яке залишилося, було зігнано органами НКВС у резервації та депортовано. Трагізм долі етнічних німців полягав насамперед у тому, що в очах сталінського керівництва вони були «неблагонадійною нацією». Колонії було перейменовано та заселено переселенцями з інших регіонів.

Література:

1. Плесская-Зебольд Э. Г. Из истории образования немецких

колоний в Причерноморье и Одессе (XI – XX вв.) // Наша школа. – 1994. – № 2.

2. Шевчук М. А. Роль німців у заселенні і розвитку півдня України (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994.

3. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – С.-Петербург: типография В. В. Нусвальта, 1869.

4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии Одесского уезда. – Т 1.– 1883.

5. Келэр О. М., Плеська-Зебольд Е. Г. 200 років Зельцьким німецьким поселенням на Одещині. – Одеса: Євротойз, 2008.

6. Шелухин С. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела в Одессе. – 1915.

7. Список населённых мест Херсонской губернии. – Херсон: Типография Губернского правления, 1896.

8. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803 – 1912: научно-популярное издание. – Одесса.: Изд. «ТЭС», 1999.

8. Список населённых мест Херсонской губернии. – Херсон: Типография Губернского правления, 1896.

9. Падалка Л. Землевладение немцев бывших колонистов в Херсонской губернии. – Херсон, 1891.

10. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Эльвира Германовна Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008.

11. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии. – Херсон: Типография Губернского земства, 1891.

12. Шитюк Н. Н. Немцы юга Украины в Первой мировой войне // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. – 2014. – №3.

13. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. – М.: Готика, 1998.

14. Шелухин С. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса: Типография акционерного Южнорусского общества печатного дела. 1915.

15. Плесская Э. Г., Красюк А. И. Из прошлого немецких колоний на юге Украины. – Одесса, 1994.

*Вікторія Паламарчук,
магістрант I року навчання, кафедра історії України
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ М. О. НОВОСЕЛЬСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК»)

Микола Олександрович Новосельський – людина широкого розмаху, яка домоглась всього власними зусиллями: був одним із засновників РОПіТ і пароплавного товариства «Кавказ і Меркурій», учасником будівництва залізниць, власником і співвласником ряду підприємств в Одесі, монополно здобував сіль на одеських лиманах, проводив очисні роботи в гавані, скуповував кам'яновугільні шахти в Донбасі, пароплави на Волзі (потім вигідно продавав їх), постачав продукти в армію під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. [1. 157]

Микола Олександрович тісно пов'язаний з Одесою урядовою діяльністю – він став другим міським головою Одеси за новим Положенням 1863 р. (на посаді з 15 грудня 1867 р. до 17 липня 1878 р.) [2]. Завданням даного дослідження є розгляд початку діяльності М. О. Новосельського як міського голови з моменту призначення на посаду до затвердження нового Міського положення для міст в Російській імперії (червень 1870 р.).

З ініціативи генерал-губернатора М. С. Воронцова, в 1827 р. була заснована газета «Одесский вестник». Цього року виповнюється 190 років від часу цієї важливої не лише для Одеси, але й для всієї України події. На початку свого існування газета видавалась двома мовами – російською та французькою. В 1830-х рр. вона стає російськомовною. З 1859 р., на 12 років, її редактором стає Микола Сокальський. Аналізуючи вміст газети в досліджуваний період, можна зазначити, що велика увага приділялася новинам губерньського, загально-

імперського та всесвітнього масштабу, дещо менше висвітлювались міські справи. У 1868-1870 рр. друкувались лише замітки про розглянуті проекти та прийняті рішення міської думи, рідко з'являлись «Сессии заседаний Одесской общей думы», що вміщували в собі події засідань за три-чотири місяці. Діяльність міського голови М. О. Новосельського відображено в телеграмах та замітках журналістів «Одесского вестника» про визначні події в житті міста й держави, в рішеннях міської думи.

9 грудня 1867 р. відбулись чергові вибори на посаду Одеського міського голови: «...более 4/5 голосов и склонилось на сторону бывшего г.г. светлейшего князя С. М. Воронцова, но князь положительно отклонился от избрания, не смотря на просьбы гласных думы... Таким образом, наше предсказание сбылось на половину: князь избран, но не пожелал снова принять на себя трудное бремя службы в звании Одесского городского головы...» [3]. Повторні вибори були призначені на 14 грудня, за їх результатами переміг М. О. Новосельський, діяльність якого за свідченнями журналістів: «...прошла на виду Одессы... Он... человек-инициатива...» [4].

Через відсутність М. О. Новосельського в Одесі і від'їзд С. М. Воронцова, виконуючим обов'язки очільника міської думи був призначений старшина купецького стану О. Я. Новіков [5]. В подальшому, через службові відрядження Миколи Олександровича Новосельського з Одеси [6], виконувати його посадові обов'язки будуть «старшина домовладельческого разряда Н. И. Савич» [7] та гласний міської думи К. П. Палаузов [8].

Влітку 1868 р. відбулось урочисте відкриття залізничного сполучення Балта-Єлизаветград (як продовження залізничці Одеса-Балта). Міський голова виголосив промову, де торкнувся значення південного залізничного шляху для Одеси [9]. Восени цього ж року, в присутності М. О. Новосельського було освячено та відкрито парова фабрика капелюхів Г. В. Теши, за словами присутніх гостей це «одно из самых замечательных нововведений в Одессе» [10]. В жовтні наступного року Микола Олександрович отримав запрошен-

ня від віце-короля Єгипту на відкриття Суецького каналу, але через певні обставини не зміг поїхати – замість нього поїхав член комерційної ради Орябинський [11].

За правління М. О. Новосельського в Одесі часто проводились банкети та урочисті обіди на честь визначних осіб краю або гостей зі столиці. В серпні 1868 р. одеське міське товариство давало банкети на честь прибувших до Одеси міністра шляхів сполучення П. П. Мельникова та державного контролера В. О. Татаринова [12], міністра юстиції К. І. Палена [13], Новоросійського й Бессарабського генерал губернатора П. Є. Коцебу [14], таємного радника О. Г. Тройницького (згодом О. Г. Тройницькому було присвоєно почесне звання одеського громадянина) [15].

Газета повідомляла, що М. О. Новосельський відправив від себе та одеських громадськості вітальні телеграми з побажаннями довголіття щодо 50-річчя імператору Олександру II, міністру внутрішніх справ та обер-гофмаршалу графу Шувалову [16]. У 1869 р. М. О. Новосельський був нагороджений орденом св. Станіслава I ступеня [17].

Як видно з матеріалів «Одесского вестника», Микола Олександрович займався благодійністю – робив внески на користь бідних [18]; щорічно надавав кошти в Товариство поранених та хворих вояків [19]. З його ініціативи був проведений благодійний концерт, зібрані кошти з якого пішли для облаштування притулку – «Дома для сирот женского пола, не имеющих в городе никакого приюта» [20]. У травні 1869 р. міський голова став одним із членів правління Одеського слов'янського благодійного товариства [21].

12 березня 1868 р. міський голова приступив до своїх прямих обов'язків. Першою справою, що зустріла його на робочому місці, була «жалоба от местных евреев на злоупотреблении откупа по продаже кошерного мяса» [22]. Згодом будуть надані вказівки розпорядчій думі «...принять действительные меры по дальнейшему прекращению беспорядков и злоупотреблений со стороны откупщиков коробочного сбора, а равно и со стороны вольнопромышленников по продаже кошерного мяса» [23].

18 березня того ж року Одеська міська дума зібралась вперше на чолі з новим міським головою, який виголосив

палку промову: «Открывая настоящее заседание – первое, на котором я имею честь присутствовать – считаю долгом выразить пред вами мою признательность за оказанное мне доверие, и вместе разделить ваше сожаление о том, что начатое делового общественного устройства не продолжается при предшественнике моем, от которого естественно ожидали более полезного служения, чем то, какое я, по моим слабым силам, могу посвятить обществу города, бесспорно, первого, после престольных городов России... Господа, при предшественнике моем, многое вами уже сделано, много поднято важных вопросов, но не мало еще остается сделать... обсуждайте же, пользы города, решайте поднятые вопросы, а я с ближайшими сотрудниками моими в пределах Положения, буду верным исполнителем ваших постановлений...» [24].

Жвавим було обговорення статей бюджету міста на наступний рік [25]. Хвилюючим питанням для городян було асигнування коштів в освітню сферу [26]. Дума затверджувала іменні стипендії князя С. М. Воронцова для студентів університету та генерал-губернатора П. Є. Коцебу для хлопчиків та дівчат з притулку глухонімих [27].

Однією із важливих ініціатив М. О. Новосельського, втілених в роботі думи, була робота гласних разом з технічними комісіями з питань, що стосуються професійного втручання та допомоги з боку інженерів, архітекторів, техніків [28]. Зокрема, вирішення питань благоустрою міста – спорудження Одесько-Дністровського водопроводу [29], каналізації [30]. Однією із перших пропозицій зі створення водопроводу була американська [31]. Через невиконання обіцянок з брукування вулиць міста гранітом, між міською громадою та компанією пана Фурнеса розпочався довгий процес розгляду питання, що трансформувався в судовий процес [32]. Натомість було заключено контракт з паном Починським [33].

Завдяки успішній співпраці техніків з депутатами і уникненню багатьох суперечок в думі, було прийнято рішення створити особливе будівельне відділення [34]. М. О. Новосельський запропонував вибрати постійну ревізійну комі-

сію, яка буде контролювати всі роботи з благоустрою міста та поставки продукції до міста [35]. Міський голова мав намір запросити в Одесу стенографів «...с целью придания возможно-большей гласности решениям мировых судей...» [36], в бюджет 1869 р. була внесена така стаття витрат [37]. При розпорядчій думі була затверджена посада юрисконсульта – радника в юридичних питаннях [38].

В фінансовій сфері було створено «Товариство взаємного кредиту» [39], почалися процеси формування «Одеського кредитного товариства» [40], «Одесского домовладельческого банка» [41]. Нагальним питанням для вирішення стояло видобування солі та володіння Куяльницьким та Хаджибейським лиманами [42]. За пропозицією М. О. Новосельського порядок в місті мала підтримувати новосформована поліція [43].

Увагу привертають відгуки знайомих, службовців, редакторів газет про особистість Миколи Олександровича. В розділі газети: «Биржевые Ведомости» подавалося привітання з призначенням нового очільника міста: «Светлый ум и деятельность г. Новосельского суть сама лучшая гарантия в преустоянии общественного дела в Одессе. Мы можем поздравить Одессу с этим выбором» [44]. Через рік, після початку роботи голови міста, редактори «Одесского вестника» пишуть відзив: «Принимая на себя в 1868 году звание Одесского городского головы, Н. А. Новосельский конечно совершил геройский подвиг... и вот 1868 год становится началом новой эры городского управления. Один этот год значительно продвинул дело о гранитных мостовых и водостоках, об организации при думе контрольного отделения, об устройстве городских банков; он установил лучший порядок в обсуждении технических вопросов (предварительно техниками) и возобновил с удвоенной энергией забытое дело о водоснабжении Одессы. Кроме того, разрабатывается теперь проект радикального преобразования Одесской полиции» [45].

На шпальтах «Одесского вестника» з'являються нові повідомлення: «Много искренних напутственных слов было высказано г. городскому голове в обеденных тостах: он, на-

чинающий гласную историю своего рода, впервые, так сказать, внесший свою фамилию в историю развития нашей промышленности и торговли – конечно, не может не пользоваться вниманием, уважением и любовью общества, среди которого ему суждено жить и действовать» [46]; «Одна местная газета, приветствуя возвращения в Одессу городского головы, выражает надежду, что вместе с тем, прекратятся некоторые препирательства между городскими деятелями; другими словами: «цыц, дети, не ссориться – няня пришла!» [47].

«Одесский вестник» вмістив текст листа до одеського міського голови від організатора будівництва Суецького каналу Ф. Лессепа, де були такі рядки: «...Я никогда не забуду того, что одно из первых моих совещаний, прежде самого приступа к работам, происходил в Вашем городе, и что я принят был Вашими соотечественниками с симпатией, полною одобряющей силы. Надеюсь на Ваше доброе посредничество в передаче членам коммерческого совета моей живейшей признательности, и вместе с тем прошу Вас, м. г., принять новое уверение в искренних чувствах уважения и преданности» [48].

Література:

1. Історія Одеси/ Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С. 157.
2. Демин О. Одесская городская дума в эпоху реформирования Одесского городского самоуправления (60-80-е гг. XIX в.) – С. 1. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2011_87/Dyomin.pdf.
3. Одесский вестник (далее ОВ). – 1867. – 14 декабря.
4. ОВ. – 1867. – 19 декабря.
5. Ведомости Одесского Городского Управления // ОВ. – 1868. – 9 января.
6. ОВ. – 1868. – 22 февраля; Там само. – 1869. – 4 марта; Там само. – 13 мая; Там само. – 19 августа; Там само. – 11 сентября; Там само. – 20 ноября.
7. Там само. – 1869. – 8 марта.
8. Там само. – 1869. – 12 декабря.

9. Открытие Балто-Елизаветградской железной дороги // ОВ. – 1868. – 6 августа.
10. Там само. – 1868. – 14 ноября.
11. Там само. – 1869. – 16 октября.
12. Там само. – 1868. – 13 августа.
13. Там само. – 1868. – 17 августа.
14. Там само. – 1869. – 11 февраля.
15. Там само. – 1868. – 27 августа; Там само. – 29 августа.
16. Там само. – 1868. – 20 апреля.
17. Там само. – 1869. – 1 мая.
18. Там само. – 1868. – 30 марта.
19. Там само. – 1868. – 22 декабря; Там само. – 1869. – 14 февраля.
20. Там само. – 1869. – 6 сентября; Там само. – 1869. – 4 октября.
21. Там само. – 1869. – 13 мая.
22. Там само. – 1868. – 14 марта.
23. Там само. – 1868. – 30 марта.
24. Там само. – 1868. – 21 марта.
25. ОВ. – 1868. – 19 ноября; Там само. – 1869. – 4 февраля; Там само. – 1869. – 23 февраля; Там само. – 1869. – 6 марта; Там само. – 1870. – 28 февраля.
26. Там само. – 1868. – 16 мая; Там само. – 1868. – 13 августа.
27. Там само. – 1868. – 14 сентября; Там само. – 1870. – 14 марта.
28. ОВ. – 1868. – 28 мая; Там само. – 1868. – 15 июня; Там само. – 1868. – 25 июля, 30 июля; Там само. – 1869. – 9 августа; Там само. – 1869. – 2 сентября.
29. ОВ. – 1869. – 26 января; Там само. – 1870. – 18 февраля; М. Озмидов. Проект водоснабжения Одессы // ОВ. – 1869. – 22 марта; Там само. – 1869. – 23 марта.; Там само. – 1869. – 25 марта.; Инженер Головачев. Разъяснения главных вопросов по водоснабжению Одессы // ОВ. – 1869. – 15 июня; ОВ. – 1869. – 25 октября.
30. ОВ. – 1868. – 4 мая; Там само. – 1868. – 31 октября; Там само. – 1869. – 5 ноября; Там само. – 1869. – 12 декабря.
31. Там само. – 1868. – 15 октября.
32. ОВ. – 1868. – 30 января; Там само. – 1868. – 9 марта; Там само. – 1868. – 20 июня; Там само. – 1868. – 25 июня; Там само. – 1868. – 29 июня.
33. Там само. – 1868. – 12 октября; Там само. – 1868. – 21 ноября.
34. ОВ. – 1868. – 16 июля; Там само. – 1868. – 4 июля; Там само. –

1869. – 15 февраля; Там само. – 1869. – 14 октября; Там само. – 1869. – 26 октября.

35. Там само. – 1868. – 8 августа; Обзор общественной деятельности муниципалитета // ОВ. – 1869. – 6 февраля.

36. ОВ. – 1869. – 6 марта.

37. Там само. – 1869. – 8 марта.

38. Там само. – 1868. – 4 июня.

39. Там само. – 1868. – 15 августа.

40. Там само. – 1869. – 1 февраля; Там само. – 1869. – 23 августа; Там само. – 1869. – 26 октября.

41. Там само. – 1869. – 11 января.

42. ОВ. – 1868. – 5 октября; Там само. – 1870. – 1 апреля; Там само. – 1870. – 2 апреля; Там само. – 1869. – 13 мая; Там само. – 1869. – 20 сентября; Там само. – 1869. – 5 ноября; Там само. – 1870. – 6 января.

43. ОВ. – 1868. – 5 сентября; Там само. – 1869. – 8 февраля; Там само. – 1869. – 13 февраля; Там само. – 1869. – 8 марта.

44. Биржевые Ведомости // ОВ. – 1868. – 18 февраля.

45. Обзор общественной деятельности муниципалитета // ОВ. – 1869. – 6 февраля.

46. ОВ. – 1869. – 4 марта.

47. Там само. – 1870. – 19 апреля.

48. Письмо Новосельскому Н. А. от главы компании Суэцкого перешейка Фердинанда Лессепса // ОВ. – 1870. – 8 марта.

*Ксенія Сорокіна,
магістр історичного факультету,
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

«ІЄРЕМІЯ РОЗБЕЩЕНОЇ НІНЕВІЇ»: РИСИ ДО ПОРТРЕТУ ОДЕСЬКОГО ПУБЛІЦИСТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. СЕМЕНА ТИТОВИЧА ГЕРЦО-ВИНОГРАДСЬКОГО

Друга половина ХІХ ст. стала ключовим моментом в історії одеської публіцистики. Період вдосконалення та активного розвитку провідних органів друкованого слова було ознаменовано діяльністю знаних журналістів, серед яких – Семен Титович Герцо-Виноградський (1848 – 1903 рр.). Шанований у тогочасному середовищі одеських редакторів та кореспондентів як активний дописувач та поборник громадських інтересів, на сучасному етапі він лише зрідка фігурує в історії Одеси. Його звершення у сфері ЗМІ побіжно вписуються на сторінки одеської минувшини, а внесок в громадський та культурний розвиток міста і досі не знаходить належного висвітлення в наукових працях. Вивчаючи історіографію з даної тематики, можна дійти висновку, що публіцистична діяльність Семена Титовича у фрагментарній формі згадується в працях, присвячених розвитку періодики означеного періоду. Зокрема, в монографії І. С. Гребцової «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)» [1].

Біографія журналіста відновлюється на основі чисельних некрологів від редакції, що вміщені на шпальтах газети «Одесские новости» за 1903 р. [2], з-поміж яких варто акцентувати увагу на дописі «Барон Икс» авторства В. М. Дорошевича [3]. Майбутній представник «четвертої влади» народився у 1848 р. [4] в родині повітового справника Тита Герцо-Виноградського [5] (походження достатньо цікавого подвійного прізвища на даний момент не встановлено) та його дружини Марії Андріївни [6]. Він мав молодшого бра-

та Петра (1867 – 1929 рр.) – згодом не менш відомого публіциста та театрального критика [5]. Останній впродовж першої третини ХХ ст. широко співпрацював із одеськими, київськими та ростовськими виданнями, розміщуючи свої дописи переважно під псевдонімом Лоэнгрин [7. 126] (герой середньовічного німецького куртуазного епосу кінця ХІІІ в. Вперше згадується у поемі поета Вольффрама фон Ешенбаха «Парцифаль». - Прим.авт.) [8]. По завершенні Кишинівської гімназії Семен Титович мав наміри продовжити навчання у стінах Імператорського університету Святого Володимира (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка), що імовірно і відбулося б, якби не схильність до злостивості, що стала візитівкою його майстерних фейлетонів, однак не помічником на вступних іспитах.

«Боже! Если бы у моих ног упала разрывная бомба, она не так смутила бы меня, как эта историческая бомба [...] ну, что я мог ответить по этому поводу [...], а в гимназических учебниках... да в них ни на какую тему ни четверть слова!» – записав у своїх спогадах журналіст з приводу питання «Прогресс науки у древних и христиан», призначеного йому для усної відповіді.

Подібна ситуація є типовою для кола абітурієнтів, та у випадку Герцо-Виноградського варто навести детальний уривок його мемуарів, аби зрозуміти, що цілковита відсутність страху перед авторитетами і наявність чітко вираженої схильності до іронії, так необхідні у фаховій журналістиці, проявилися у публіциста ще в юному віці:

«Господин Герцо-Виноградский, пожалуйста сюда, – подозвал меня профессор русской истории Ставровский: – Откуда у вас эти идеи?

– Какие идеи? Это письменный ответ, а не идеи! – отвечаю я не без апломба, а в душе, что называется, ни в тех, ни в сех.

Профессор Селин шепчет: «Не смущайтесь, напротив, поддерживайте вашу мысль».

– Так, по вашему, христианство вносило не свет, а тьму в науку? – продолжает Ставронский.

– Не христианство, а невежественное, фантастическое клерикальное духовенство, во главе со святой инквизицией.

– Так, так, молодой человек, прекрасно! поддерживал – Селин.
– Но знаете, общий дух вашего сочинения nepoзвoли-
тельный... Где вы воспитывались, в какой гимназии?

– В кишиневской.

– Ха-ха-ха! В Бессарабии, среди молдаван, нигилисты! –
расхохотался Ставронский.

Меня эта выходка взорвала.

– Нигилисты, но более воспитанные, чем некоторые про-
фессора, – отрезал С. Т. и направился к двери [...].»

Вітівка дорого коштувала зухвалому юнакові – його було
допущено до вступу лише на правах вільного слухача, що-
правда, вже за рік він спромігся стати в Одесі дійсним сту-
дентом університету [9], обравши юридичний факультет.
Після випуску він нетривалий час працював у якості судо-
вого пристава та народного вчителя.

«В деревне» він написав і свій перший фейлетон, який
надіслав в єдину на той момент (60-ті pp. XIX ст.) одеську
газету – «Одесский вестник» (далі «ОВ»). Суворий характер
тогочасного видання зовсім не відповідав жанру статті, під-
писаної псевдонімом Барон Икс. Мотиви обрання підпису,
що з часом не тільки в публіцистиці, але й у повсякденному
житті замінив справжнє ім'я Семена Титовича достеменно
не відомі: «Барон»... Звучное имя Герцо-Виноградский су-
ществовало только для участка, где он был прописан. Для
всех остальных он был: Барон Икс. К нему обращались в
разговорах не иначе, как «барон». Ему писали: «барон». Про-
стой народ, обращаясь к нему с жалобами, ища защиты, пи-
сал ему на конвертах: Его сиятельству барону Герцо-Виног-
радскому» – писав Влас Дорошевич [3].

Тим не менш допис було допущено до друку, а 23-річний
молодик отримав «осчастливившее» душу запрошення –
приїхати до Одеси, аби прийняти безпосередню участь у
роботі колективу кореспондентів «ОВ» [10]. Шляхом простої
арифметичної дії додаємо до дати його народження число
23 та отримуємо 1871 р., рік смерті редактора та реформато-
ра газети – М. П. Сокальського [11]. Обов'язок продовжити
публіцистичну діяльність взяв на себе його молодший брат
П. П. Сокальський – композитор, громадський діяч та жур-

наліст [12. 170-171]. Зазначимо, що в його особистому фонді з архіву Інституту рукописів Національної бібліотеки України зберігається чимало приватних листів, в тому числі – до та від Герцо-Виноградського [13].

Незважаючи на дружбу із Петром Сокальським, що видно із їх листування, Барон Икс співпрацював із «ОВ» тільки до початку 80-х рр. XIX ст. – далі перейшов до новоствореної газети «Одесский листок». Згодом, коли весь редакційний колектив через непорозуміння із видавцем виступив із наміром окремо друкувати «Одесские новости» – за ними прослідкував і Семен Титович. Участь у роботі даного видання продовжувалася до 1890 р., коли невгамовного публіциста потягнуло дописувати до «Новороссийского телеграфа», серед кореспондентів якого він одразу зайняв положення цілковито незалежне від специфічного направлення «озмидовской газетъ» (мова йде про приватний характер «Телеграфу», що розміщував статті за забаганками його власника).

Окремішність від загальної маси дописувачів «Новороссийского телеграфа» невдовзі змусила журналіста в черговий раз повернувся до «Одесских новостей». Останні ж роки літературної діяльності повернули Герцо-Виноградського до витоків – до редакції «Одесского листка» [10].

«Говорят, Барон Икс был ужасно капризен. Может быть. Когда каждый норовит схватить тебя за фалду и перетащить к себе – поневоле сделаешься капризным. Этим, может быть, и объясняется столь частая смена привязанностей с его стороны. Газетных привязанностей, разумеется...» – заготовлено у некролозі публіциста [14].

В той самий час близькі друзі твердили, що Барон Икс був «горячей головою». «Пылкий, увлекающийся, – его жара не охладило даже путешествие по Сибири (заслання 1879 р. за наказом генерал-губернатора Тотлебена. - Прим. авт. [4]). Вернувшись из этого путешествия в Одессу, он сразу сделался кумиром всего юга. Он писал смело, горячо, страстно. Ни с чем не считаясь, кроме цензуры, да и с ней считаясь плохо.

Это был большой талант! Созданный вовсе не для провинции. Работай он в Париже, – его имя гремело бы. А в провинции... В Одессе... Где газета находится не под одной

цензурой, – под десятью цензорами, где всякий над газетою цензор. Тут не расскачешься» [3].

Недаремно відомий імперський історіограф А. О. Скальковський публічно називав Герцо-Виноградського «исчадием ада, порожденным на гибель славного края» [4]. Для читачів, він був «Иеремией» Одессы. «Его «развратная Ниневия», – «пшеничный город», где всё продаётся, и всё покупается, где высшая похвала: – Второй Эфруси! В жизни этой «Ниневии» облитые желчью, написанные огненным стилем пророков статьи – «плач» её «Иеремии», – играли большую роль.

Его фельетоны были набатом, который будил город, погружённый в глубокую умственную и нравственную спячку. Он поднимал «высокие вопросы», указывал на высшие интересы, один только кричал о нравственности, о справедливости, когда кругом думали только о выгоде или убытке.

На всём юге, для которого Одесса является умственным центром, – с нетерпением ждали фельетонов Барона Икса. Много интереса к высоким задачам и высшего порядка вопросам пробудил он, много молодых сердец заставил биться сильнее» [3].

Щодо справ на особистому фронті, Семен Титович, за винятком нетривалого періоду, залишався самотньою людиною. На початку 90-х рр. XIX ст. він тяжко захворів хронічним недугом, що у кінцевому підсумку звело його в могилу.

«Его время» длилось лет двадцать. Год войны считается за два. Год войны провинциального журналиста можно считать за четыре. Та война, которую вёл «Барон Икс», была непрерывной севастопольской кампанией, где считался за год месяц. Это было сверх человеческих сил. Больной, с разбитыми нервами, чтоб поддержать себя, «барон» прибегал к морфию.

– Я ободрал себе всю кожу, пробираясь через глухую чащу, через терновник, у меня все нервы наружу. Мне всё больно! – жаловался старый «барон». – Я живу, я пишу ещё только благодаря морфию. Быстро и ярко сторел талант» [3].

Семен Титович передчасно помер у віці 55 років від інтенсивного паралічу. У некрологах відзначено, що протягом кількох днів він страждав від різкого болю, через що не міг вживати жодної їжі, а найбільш сильнодіюче знеболююче – морфій – був вимушений приймати вже не ін'єкційно, а пе-

морально, «глотаю его большими дозами» [15].

«В «таинственном» доме, который в Одессе окружён легендами, в бывшей масонской ложе, в странных пяти-, восьмиугольных комнатах, жил старый «барон». Дом и жилец подходили друг к другу. И от того и от другого веяло романтизмом» [3]. Саме від цього будинку по Херсонській вулиці, що розташовувався за міською лікарнею рушила 3 липня 1903 р. погребальна процесія. Поховано Семена Титовича на Новому (II християнському) цвинтарі [16]. Розташування його могили на даний момент чітко не означено. Поховання не фігурує серед реєстру цвинтаря, можливо, воно перебуває у занедбаному стані або зруйноване.

«На днях скончался С. Т. Герцо-Виноградский. Светлый ум погас, благородное сердце биться перестало. Товарищи, славный боец ушёл, доблестный ветеран скончался. Отдайте ему честь нашим святым оружием, – пером» [3]. «Прими последнюю дань, последний привет от старых товарищей, деливших с тобой горькую долю русского писателя» [16] – виголосили присутні при похованні колеги.

«Мы беседовали с ним как-то о журнализме. – Пренеполное занятие! – смеялся он. – Ко мне сегодня приходил молодой человек. «Желаю быть журналистом». – «Журналистом? Скажите, можете ли вы ненавидеть человека, который вам ничего не сделал, которого вы никогда не видали, имя которого раньше никогда не слыхали?»

Смотрит, вытаращив глаза: «Как же так?» – «Ненавидеть глубоко, искренно, всей своей душой, всем своим сердцем? Видеть в нём своего злейшего врага, только потому, что вам кажется, будто он враг общественного блага? Если да, вы можете быть журналистом. Настоящим журналистом». Сам он был таким», – з сумом підбив підсумки друг Барона Ікса – Влас Дорошевич.

Впродовж тривалої професійної діяльності Семену Титовичу вдалося стати своєрідною зв'язною ланкою між міським суспільством та адміністрацією краю, виступаючи у якості сміливого розбудовника громадської думки. Значний журналістський доробок Герцо-Виноградського надає підстави для подальших ґрунтовних досліджень як його постаті, так і ролі публіциста в

громадському житті Одеси другої половини XIX ст.

Література:

1. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002.
2. Одесские новости. – 1903.
3. Дорошевич В. М. Барон Икс [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://az.lib.ru/_d/doroshewich_w_m/text_1903_baron_iks.shtml.
4. Герцо-Виноградские (Петр и Семен Титовичи) [Електронний ресурс] // Биографический словарь. Режим доступу до ресурсу: <http://dic.academic.ru>.
5. Герцо-Виноградский, Петр Титов. (Лознгрин) [Електронний ресурс] // Большая биографическая энциклопедия. Режим доступу до ресурсу: <http://dic.academic.ru>.
6. Марья Андреевна [...] // Одесские новости. – 1903. – 1 июля.
7. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 2. – М., 1957.
8. Wolfram von Eschenbach. Parzival [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/13Jh/Wolfram/wol_pa00.html.
9. Маленький фельетон. Из жизни Барона Икса // Одесские новости. – 1903. – 2 июля.
10. Барон Икс. (Некролог) // Одесские новости. – 1903. – 1 июля.
11. Сорокіна К. І. Микола Сокальський в історії видання «Одесского вестника» в другій половині XIX століття // Південний захід. Одесика. – Вип. 21. – Одеса, 2016. – С. 250-262.
12. Каришева Т. І. П. П. Сокальський Нарис про життя та творчість / Тетяна Іллівна Каришева. – Київ: Держ. видав. Образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР, 1959. – 278 с.
13. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. м. Київ, ф. І-38627 (Архів Сокальського), Герцо-Виноградский [Сокальському]. Два письма, 4 арк.
14. Барон Икс // Одесские новости. – 1903. – 2 июля.
15. Обличитель фарисеев // Одесские новости. – 1903. – 2 июля.
16. Похороны С. Т. Герцо-Виноградского // Одесские новости. – 1903. – 3 июля.

СПОГАДИ ОДЕСИТІВ

Закир Калмыков

Из воспоминаний отца (Одесские годы)

Мой отец, Абдулла Хусеинович Калмыков, прожил долгую и трудную жизнь. Он родился в 1899 году, а умер в 2000-м, - можно сказать, жил в трех столетиях. Был он младшим сыном успешного пензенского купца, часто выезжавшего по торговым делам в различные города России и за рубеж, и решившего обосноваться в Одессе. Хусеин в 1910 году перевез сюда жену, двух дочерей и Абдуллу. С этого времени отец и стал жителем Одессы. Уже глубоким стариком он не уставал часами прогуливаться по улицам Одессы. Иногда я сопровождал его в этих прогулках и с интересом слушал рассказы о давно минувших событиях, связанных с теми или иными местами. Отец прекрасно помнил и царские времена, и гражданскую войну с ее бесконечной сменой властей и террором.

1. Как Абдулла попал в Одессу.

Абдулла родился в старом татарском ауле Мокша неподалеку от Пензы. Аул основали когда-то перекочевавшие сюда из южных степей ногайцы. Широкая долина у реки рядом с лесом им понравилась. Их потомки, названные татарами-мишарями, любили и благоустраивали место своего обитания. Народ жил здесь до революции в полном достатке. У всех были дома, усадьбы, скот, подсобные хозяйства, сады и огороды. Крепостного права татары никогда не знали. Люди были свободолюбивыми, смелыми и предприимчивыми. Многие занимались торговыми делами, разъезжая теплой порой с товарами по всей России, а на зиму возвращаясь домой.

Мокшанские татары-мишаре были ревностными мусульманами. Немало из них ездило в хадж. Родной аул украшали три мечети с минаретами. Имамом одной из них был дедушка Абдуллы Саид Бахтияров. Своей дочери Камарие он дал прекрасное образование. Она была знатоком Корана

и хадисов, владела арабским и персидским языками. Замуж она вышла за молодого энергичного купца Хусейна Калмыкова. Через десять лет в их семьеросло шестеро детей: трое сыновей – Ибрагим, Хасан и Абдулла, и трое дочерей – Малика, Мергуба и Мерзия. Жили дружно, ни в чем не нуждались. В конюшне стояли семь лошадей, пережевывали жвачку три коровы, за загородкой прогуливалось стадо овец, гусей и кур не считали.

Отец Абдуллы Хусейн был весьма подвижным и энергичным человеком. Как сейчас говорят, он прекрасно освоил конъюнктуру российского рынка: знал, куда стоит вложить деньги, что выгоднее закупать, а что продавать, где можно дешевле приобрести ходовые товары – словом, был настоящим купцом с цепкой хваткой. Хусейн торговал коврами, шальями, тканями, различными галантерейными товарами. Работа требовала размаха, и сообразительный и расторопный купец то и дело отправлялся то в Москву, то в Петербург, то в Варшаву, то в Одессу, закупая там партии товаров и потом выгодно их реализуя. Добирался он со своими торговыми делами даже до Стамбула. В своем ауле Хусейн появлялся все реже и реже – городская жизнь все сильнее его затягивала. Из тех городов, где он занимался торговлей, больше всего ему нравилась Одесса. В Одессе царил настоящий торговый дух. Вдобавок, там давно уже обосновалась колония татар-мишарей из родных краев, жили и другие соплеменники – казанские, астраханские и крымские татары. Хусейна в Одессе встречали тепло: остроумный, веселый и общительный, он сразу понравился одесским татарам. Ему начали предлагать обосноваться в Одессе, соблазняя новыми торговыми перспективами и близостью единой Турции. Младшие дети, говорили ему, могли бы заниматься в одесской мусульманской школе. Звал его в Одессу и земляк, имам одесской мечети Сабирджан Сафаров. Поддержку на первых порах соплеменники обещали. Одесса Хусейну пришлась по душе, торговые перспективы здесь, действительно, были прекрасными. Все взвесив, он решил сюда перебраться.

В начале 1910 года Хусейн, сняв на длительный срок шесть комнат в гостинице «Царское село» на Большой Ар-

наутской улице, перевез в Одессу жену, младшего сына Абдуллу и двух дочерей, Малику и Мерзию. Женатые Ибрагим с Хасаном и только что вышедшая замуж Мергуба остались пока в деревне для завершения всех дел и продажи дома. Так в 1910 году маленький Абдулла стал одесситом. В родном ауле он успел к тому времени закончить только один класс в мектебе – деревенской мусульманской школе.

Р.С. Этот один класс и остался на всю жизнь единственным образованием моего отца. Тем не менее, он прекрасно читал Коран, зная наизусть многие его суры, и писал письма по-татарски арабской вязью. Русский язык он освоил самостоятельно, быстро начав читать газеты, которые потом не выпускал из рук чуть ли не до столетнего возраста.

2. Начало одесской жизни. Первые впечатления

Огромный невиданной красоты город с широкими тенистыми улицами и бульварами, оживленные базары с горами продуктов, магазины, полные разнообразных товаров; шум, толчея, веселая ругань и, главное, необозримое теплое море поразили маленького Абдуллу, и он навсегда влюбился в Одессу.

Позавтракав с родителями и сестрами в гостинице, где они жили, и выполнив какие-то поручения отца, он на целый день уходил гулять по городу или шел на море с жившими по соседству мальчишками. Со смотровой площадки Николаевского бульвара (ныне Приморский бульвар) Абдулла следил, как входят в порт большие корабли, величественно огибая маяк. По широкой лестнице, ведущей из порта в город, поднимались иностранные матросы, звучала непривычная речь. Абдулла начал ездить на пляжи в только что появившихся в Одессе новеньких красных бельгийских трамваях. Проезд в вагоне стоил 5 копеек, что по тем времена было немало. Одесские пацаны освоили бесплатные катания на подножках. В первом вагоне трамвая двери закрывались. В передней его части был тамбур, за стеклом которого виднелся вагоновожатый в форменной фуражке. На остановках двери вагона открывались и оттуда выходили, а затем входили пассажиры. Зато в открытый, продувае-

мый со всех сторон второй вагон битком набивался простой люд. На его подножках гроздьями висели мальчишки, лихо соскакивающие на ходу при виде кондуктора. На остановках, именуемых станциями, были выстроены небольшие красивые здания, похожие на крытые веранды с колоннами. На скамейках внутри в ожидании трамвая сидел народ.

Р.С. Бельгийцы, открыв свою первую трамвайную линию в Одессе в 1910 году, быстро покрыли этими линиями все районы Одессы от Большого Фонтана до Лузановки. Накануне I мировой войны в городе действовал 31 трамвайный маршрут.

Нравились Абдулле шумные одесские базары – Новый, Привоз, Алексеевский, Староконный, Ярмарочный с бесконечными рядами лавок, изобилием фруктов, овощей, свежайших мяса и рыбы. По улицам двигались нагруженные подводы и пролетки с извозчиками; цокали о мостовую подковы лошадей. Проносились лихачи на колясках с красными дутыми шинами. Каждый извозчик имел свой личный номер. Тот же номер был и на задней спинке коляски. На ухоженных рысках ехали куда-то разодетые франты. По дворам ходили шарманщики, исполнявшие популярные мелодии. На плечах у них часто сидели обезьянки или говорящие попугаи, умевшие вытаскивать из картуза игральные карты. В разных концах улиц раздавались крики: «То-чить но-о-жи, ножницы!», «Стекла вставляю!», «Старые вещи покупаю!». А какая только речь не звучала тогда на улицах и базарах Одессы. Свободная торговля, свободный въезд и выезд за границу давали возможность жить здесь туркам и грекам, болгарам и румынам, всевозможным расам и племенам.

По пятницам они с отцом ходили в небольшую одесскую мечеть, которая набивалась верующими до отказа. Прихожане даже расстилали свои молитвенные коврики во дворе перед входом. Проповедь читал мулла Сабирджан Сафаров, невысокий бородатый улыбчивый человек. Он был земляком отца, татаринoм-мишарем из соседнего аула. После намаза Хусейн вел с муллой долгие беседы. Рядом с мечетью располагался мусульманский участок Первого одесского кладбища. Они с отцом заходили и туда, ходили по узень-

ким чистеньким дорожкам, читали надписи на надмогильных камнях. Через дорогу от кладбища ближе к широкой улице, что вела от вокзала мимо кладбищ, тюрьмы и загородных дач к немецкому поселку Люстдорф, высился мрачный холм, именуемый Чумкой. Здесь в давние времена в братских могилах хоронили умерших от чумы. Знакомые мальчишки рассказывали, что покойников закапывали вместе с золотыми кольцами, ожерельями и бриллиантами, не решаясь их снимать. Можно было бы, конечно, раскопать могилы, но боялись, что микробы чумы до сих пор опасны и могут вызвать новую эпидемию.

3. Всероссийская выставка

Пожалуй, самым ярким впечатлением первого года жизни Абдуллы в Одессе стало посещение Всероссийской торгово-промышленной выставки. Разместили ее в Александровском парке близ моря. Над входом была построена большая арка, рядом с которой высилась башня, похожая на маяк. Сразу за аркой начиналась главная аллея. Вдоль нее выстроились павильоны выставки. Каких только выдумок здесь не было! Поразил «Царь-самовар» в виде гигантского самовара с большим заварным чайником на верхушке. Взобравшись на смотровую площадку самовара, Абдулла с папой выпили там по паре чашек чая с бубликами.

В павильоне, похожем на бутылку, представляли шампанские вина; в здании, напоминающем мечеть, демонстрировали изделия мукомольной фабрики. За пирамидой пивных бочек угощали пивом. В части корпуса настоящего корабля расположился павильон пароходства. А какую халву они пробовали в павильоне, где рекламировал свою продукцию усатый турок Дуварджиоглу! На каждом углу торговали сайками, жареными пирожками, вафлями со взбитыми сливками, всевозможной снедью.

Абдулла с отцом катались на паровой карусели, где вместо обычных лошадок сидели в подобию лодки под парусом; любовались многочисленными фонтанами... Уже у выхода из парка зашли в еще один павильон, где стояли аэропланы, привезенные в Одессу из Европы. Абдулла впервые уви-

дел эти удивительные сооружения с крыльями, колесами и прикрепленными впереди пропеллерами. О том, как летают эти конструкции, приходилось только догадываться.

Рядом с одним из аэропланов стояло несколько авиаторов в кожанках. Один из них, невысокий рыжий крепыш, что-то оживленно рассказывал остальным, размахивая руками.

- Смотри, пацан! – сказал Абдулле какой-то парнишка, – вон тот рыжий, это сам Уточкин.

Об Уточкине, спортсмене и авиаторе, Абдулла уже слышал от знакомых мальчишек. Вот он оказывается какой – этот любимец одесской публики.

4. Дореволюционная одесская жизнь

К жизни в большом городе Абдулла приспособился довольно быстро. В городе везде царило полное изобилие: изобилие товаров в магазинах, причем и отечественных, и зарубежных; изобилие продуктов на базарах и в лавках – полки были завалены всем, чего только могла душа пожелать, причем по баснословно дешевым ценам. Люди всюду смеялись, шутили, весело торговались из-за копейки. Продавцы обычно уступали, делая все, чтобы товары побыстрее расходились.

- Три копейки вишни фунт, а два фунта пяточок, – кричали продавцы фруктов.

- Бычки, свежие бычки, две копейки фунт, – звучало в рыбном ряду.

Стакан крепкого сладкого чая стоил одну копейку, чай с бубликом – три копейки. За две копейки можно было выпить кружку хлебного кваса, три копейки стоило пирожное. Большая порция мороженого или, скажем, здоровенная говяжья котлета стоили тот же пяточок. Впрочем, медный пятак был довольно большой и увесистой монетой. Буквально все тогда стоило копейки... Тридцати-сорока копеек вполне хватало, чтобы «сделать базар», как говорили в Одессе. Приличный обед с водкой в трактире стоил не более 50 копеек, тогда как рабочий зарабатывал в среднем 150 рублей. Фунт хлеба отличной выпечки стоил всего одну копейку, и даже

во время войны цена его достигла только двух копеек. Самый последний одесский нищий, сидевший у церкви, получив от прохожего копейку, уже мог купить себе хлеба на день, а, собрав пятнадцать-двадцать копеек, мог вполне прилично прокормиться.

Толпы разодетых одесситов гуляли по Дерибасовской, Пушкинской и Николаевскому (ныне Приморскому) бульвару. Главным и любимым местом прогулок была, конечно, Дерибасовская с ее богатыми и нарядными витринами магазинов, гостиницами, Пассажем, огромными часами над магазином Баржанского. Трактиров, кафе, мелких кофеен и кондитерских в городе вообще нельзя было подсчитать, ресторанов же насчитывалось более трехсот, раз в десять больше, чем в наши дни. Работали рестораны и при каждой из тридцати одесских гостиниц. Никаких надписей «мест нет» и быть не могло. В кофейнях можно было целый вечер просидеть за чашечкой кофе с пирожным, играя с приятелями в шашки, домино, нарды. Будучи разносчиком товаров, Абдулла обедал в каком-то кафе, не чурался и ресторанов. Чаще всего он бывал в любимом кафе на Степовой, просиживая там вечерние часы в дружеских спорах с приятелями-разносчиками. Играли в шашки или нарды на деньги, на пирожные, на кофе. Абдулла любил сладости и съел даже как-то на спор сорок пирожных. Абдулла частенько лакомился восточными сладостями в турецких кондитерских и кафе; чинил обувь у сапожников-армян; следил за скрупулезной работой немцев-шорников, а когда подрос, то начал шить себе на заказ костюмы у портных-итальянцев. Хлеб в гостиницу Калмыковым доставляли из большой татарской пекарни Исмаила Рашкина, обслуживавшей чуть не всю Молдаванку. Больше пятидесяти пекарей-татар ни свет ни заря спешили на Дальницкую, где располагалась пекарня...

Чуть ли не на каждом квартале были кинотеатры. Абдулла ходил туда довольно часто и смотрел там немые фильмы. На Ришельевской он шел в «Большой Ришельевский театр» (позже – кинотеатр им. Короленко), на Дерибасовской – в «Уточкино». Чего стоили только названия кинотеатров –

«Бомонд», «Шантеклер», «Зеркало жизни»... Чаше всего Абдулла посещал уютный кинотеатр «Слон» на Мясоедовской. На третьем-четвертом году жизни в Одессе Абдулла стал время от времени посещать ипподром, делая там небольшие ставки и иногда немного выигрывая.

5. Цирк и борцовские турниры

Еще в детстве, когда отец впервые привел его в цирк, он был поражен видом огромного круглого зрительного зала с рядами красных кресел, с отдельными ложами, множеством лестниц, арок, нависающих балконов с галеркой. На ярко освещенную арену выходили одетые в блестящие наряды сильные и ловкие артисты, веселые клоуны; кружились в вальсе дрессированные лошади, стояли на задних лапках собачки; хлопали бичами смелые дрессировщики, через кольца с огнем прыгали львы. Абдулла сразу и навсегда полюбил этот праздничный и шумный цирковой мир. Цирковые представления с тех пор он посещал очень часто и не пропускал ни одной новой программы.

А когда Калмыковы позже занялись мясным делом и стали поставщиками конины львам и тиграм, Абдулла заходил в цирк по долгу службы чуть ли не через день. Многие цирковые артисты стали его знакомыми. С ним здоровался и беседовал знаменитый дрессировщик Владимир Дуров, а клоун Жакомино рассказывал ему забавные истории. Абдулле довелось видеть выступления многих известных в ту пору как российских, так и зарубежных цирковых артистов. Особенно нравились ему подтянутые, безукоризненно исполняющие свои номера немецкие акробаты.

В восторге был Абдулла от выступлений дрессировщика лошадей итальянца Труцци и его помощника Манжелли. Ухоженные, с начищенной до блеска кожей, подобранные в масть лошади, повинаясь едва заметному жесту дрессировщика, вставали на задние ноги, выполняли сложные построения, составляли пирамиды, кружились в вальсе. С замиранием сердца следил Абдулла за полетом без сетки под куполом цирка воздушного гимнаста Чернова. Увы, позже Чернов во время исполнения своего номера сорвался с тра-

пеции и погиб. Вскоре по всей России звучала грустная мелодия «Гибель Чернова».

Борцовские турниры вызывали в Одессе огромный интерес. На каждой афишной тумбе виднелись плакаты с изображениями борцов и объявлением о предстоящем турнире французской борьбы. Он видел схватки с участием знаменитого Ивана Поддубного, волжского богатыря Ивана Заикина, казанского атлета Кара-Ахмеда. У цирковых касс на Садовой и Коблевской улице стояли огромные очереди. К счастью, у Абдуллы в кармане обычно была заранее полученная контрамарка на право бесплатного посещения представления. Громко и торжественно звучал цирковой марш. С его последними звуками открывался занавес и на арену выходил Дядя Ваня, крупный усатый мужчина со свистком в руке. Зычным голосом Дядя Ваня объявлял о начале чемпионата французской борьбы и вызывал борцов на арену. Мощные атлеты в борцовских трико выходили один за другим и становились на арене, образуя круг.

Дядя Ваня начинал представлять борцов, давая каждому из них лестную характеристику. Далее шла жеребьевка, и борцы разбивались на пары. В один день боролись обычно три-четыре пары борцов. Периодически интерес публики подогревался явлением какого-то «неизвестного» из зала, предлагавшего заключить с ним пари и уверявшего, что он положит на лопатки любого из именитых борцов. Действительно, «неизвестный» эффектно проводил две-три схватки, но потом выяснялось, что он и сам известный борец. Некоторые борцы долго держали интригу и выступали в масках. «Черная маска», например, дошел как-то до конца турнира и проиграл только Поддубному.

Абдулла болел за мощного, плечистого казанского татарина Кара-Ахмеда. В турнирах он занимал довольно высокие места, и разок одержал победу даже над Иваном Заикиным. Удалось Кара-Ахмеду положить на лопатки и неповоротливого Дядю Пуда, самого толстого из всех борцов. Перед последней схваткой Дядя Ваня объявлял о программе турнира на следующий день, оказывающейся, как правило, еще более интересной, чем сегодня. И Абдулла

уходил из цирка, предвкушая завтрашний день с его неожиданностями.

6. Абдулла – разносчик товаров. Будни и праздники

Но, конечно, и цирк, и кино, и вечерние посиделки в кофейнях были всего лишь отдыхом и развлечением, основной же составляющей жизни для Абдуллы с 12-летнего возраста стала работа. Если вначале он просто выполнял несложные поручения отца по доставке товаров в различные точки города, то спустя год был уже настоящим разносчиком. Вместе с другими подростками-татарами рано утром он приходил на Болгарскую, где у Калмыковых был склад товаров. Его старший брат Ибрагим вручал каждому солидный тяжелый узел с платками, шальями, скатертями, отрезами ситца и неизменным аршином, а затем вся «бригада» из сорока человек разбредалась по улицам, переулкам и дворам Одессы. Периодически их «места дислокации» менялись, и Абдулла торговал то в центре, то на Молдаванке, а то на дачах Большого Фонтана. Такое разнообразие ему нравилось. Продавая товары, он заодно все лучше узнавал город.

P.S. Спустя многие годы, когда я иногда прогуливался с отцом в по Одессе, он поражал меня своим знанием чуть ли не каждого дома и дворика, особенно в центре и в районе Молдаванки. Давние хождения здесь с узлом за плечами навсегда ему запомнились.

С утра и до позднего вечера разносчики ходили по дворам. Через плечо у них был перекинут аршин. На нем висел огромный узел с товарами. Тащить этот тяжеленный узел с улицы на улицу, со двора на двор было непросто. В центральных кварталах у входов во многие дворы стояли сердитые дворники в белых фартуках и бляхами с номерами на груди. Завидев разносчика, они уже издали начинали размахивать руками.

- Сюда нельзя! – орали они. – Иди себе дальше!

Если же дворника у входа не было, Абдулла заходил во двор, разворачивал там свой узел и принимался созывать покупателей. Любопытные женщины высовывались из окон, выходили во двор, и вскоре уже перебирали товары и

торговались. Продать что-то придиричивым одесситкам было не просто, но все же содержимое узла мало-помалу уменьшалось и шагать с ним дальше становилось легче.

Бывало, что обойдя каких-то сорок-пятьдесят дворов, Абдулла продавал весь товар, и тогда остаток дня у него был свободным. В этом случае в зимние дни он мог пойти в кино или провести время в кофейне за игрой в шашки или нарды; а в летние - если он, тем более, оказывался где-то в районе Большого Фонтана или Дачи Ковалевского, с удовольствием спускался к морю и купался в теплой прозрачной воде. Перекусив в кафе или трактире, он возвращался на Болгарскую, где старший брат Ибрагим, в общем-то ничем не выделявшийся Абдуллу от остальных разносчиков, мог скупно похвалить за сноровку. Но, если день складывался неудачно, товар не распродавался, и Абдулла все с тем же, кажется, еще более тяжелым узлом, возвращался на склад, то мог получить от брата и затрещину.

- Ты что это, - кричал тогда Ибрагим, - за целый день ничего не продал, даже почина не сделал! Даром только хлеб ешь!

Так прошло три года. Абдулла вырос и все легче справлялся с работой. Из гостиницы Калмыковы перебрались на Малороссийскую улицу, где отец купил большую квартиру из пяти комнат. Самую маленькую комнату отдали Абдулле, по комнате получили женатые братья, незамужние сестры Малика и Мерзия разместились в одной, а в большой, служившей и гостиной, расположились родители. Старшая сестра Мергуба жила с мужем отдельно.

Дни Калмыковых обычно складывались по заведенному порядку. Еще было темно, когда все вставали на утренний намаз. Потом пили чай, плотно завтракали, и мужчины отправлялись по своим делам. Отец шел к своим торговым партнерам, планировал поставки товаров и очередные поездки, делал заказы. Ибрагим занимался размещением товаров на складе и их реализацией, Хасан куда-то выезжал или помогал отцу. Абдулла же работал пока как простой разносчик, до более серьезных дел он еще не дорос. Мама и сестры оставались на хозяйстве.

Днем Хусейн и его сыновья обедали где придется; разве что Ибрагим иногда заходил домой. Ужинали чаще все вместе, если, конечно, сыновья не задерживались где-то в трактире. Ибрагим с Хасаном позволяли себе иногда и выпить. Родители относились к этому неодобрительно, но что уж делать, старшие сыновья – люди уже взрослые, женатые, у Ибрагима первенец недавно родился. Пусть живут, как хотят.

Абдулла же, понятно, не пил. Если ему не случалось остаться с товарищами после работы в кофейне, он с удовольствием шел вечером домой, где всегда ожидал горячий ужин – то ли наваристая шурба с большими кусками баранины, то ли плов, не говоря уже о традиционных пирогах и белишах, которые мама с сестрами и невестками каждый день выпекали. Заваривали крепкий чай. Кипяток наливали из большого самовара, на столе всегда были мед, варенье, конфеты. За большим столом в гостиной частенько собирались все вместе; шутили, делились новостями, долго пили чай. Спать ложились довольно поздно, не забыв прочесть положенную молитву. В пятничный выходной день мужчины шли в мечеть, слушали там хутбу, что читал одесский мулла Сафаров, совершали намаз. Потом возвращались домой, где ожидал особо вкусный обед с разносолами, перемечами, домашней выпечкой, вареньями, фруктами и сладостями. Все без исключения держали пост в месяц Рамазан, не прекращая при этом заниматься своими повседневными делами. Пост завершался Ураза-байрамом, когда надевали лучшие одежды, шли в мечеть, а потом, вернувшись, усаживались за заваленный яствами стол. Шли гулять, посещали близких знакомых.

Не менее торжественно проходил и Курбан-байрам. Отец приносил в жертву барана. Из части мяса готовили праздничный обед, а остальную часть туши раздавали малоимущим одесским мусульманам. Всем разносчикам, в том числе и Абдулле, Ибрагим вручал подарки. Столы в праздники буквально ломились от разнообразия блюд. Мама с сестрами и невестками показывали все свое кулинарное мастерство. Чего только не было на столах в эти дни – и традиционная шурба, и дымящийся плов, и большой пирог губадия, и

небольшие белиши, и вкуснейшие перемечи. К чаю подавали хрустящие «птичьи язычки», блины, бахлаву, разнообразные фабричные конфеты, мед, варенья и пирожные. На праздник к ним частенько заходили местные, давно уже живущие здесь татары, обязательно приносившие что-нибудь вкусное; поздравляли.

7. Смерть Хусеина Калмыкова

Дела у Хусеина в Одессе шли неплохо. Разносчики старались, товары – и платки, и шали, и шелк, и кружева, и мелкая мануфактура – быстро распродавались. Неплохо шли и ковры, которые Хусеин привозил из Турции и Польши. Помимо этого, он начал заниматься мыловарением. Мыло с кокосовым маслом, которое он стал варить по старинному рецепту со своими помощниками, быстро получило широкий спрос. Мыло имело приятный запах, прекрасно смягчало кожу; и у лавочки на Староконном базаре, где продавалось мыло Калмыкова, выстраивалась очередь. Новое дело сулило немалую выгоду. Хусеин вывез партию мыла в Стамбул. Качество изделия оценили и там. Партию быстро раскупили. Выгода от продажи была явной. Знакомые Хусеина в Стамбуле начали склонять его к переезду в столицу Турции и к открытию там мыловаренного завода. На такой шаг он еще не решался, хотя Стамбул и привлекал своим размахом. С переездом туда он связывал и судьбу своего расторопного младшего сына, ставшего лучшим разносчиком, но имеющего всего один класс образования.

- Подожди немного, Абдулла, - сказал он как-то сыну, вернувшись из очередной поездки за рубеж, - поработай до осени, а потом отвезу тебя в Стамбул, будешь там учиться в Рушдие («Рушдие» – что-то вроде турецкой гимназии).

К сожалению, плану этому не суждено было осуществиться, и Абдулла так и не уселся вновь за школьную парту.

Летом 1913 года случилось несчастье.

Здоровье у Хусеина было прекрасное. Он никогда ни на что не жаловался. Торговые дела процветали, перспективы были просто замечательные. Но... что-то вдруг ни с того ни с сего разболелся зуб на верхней челюсти, пришлось идти к

зубному врачу. Тот, осмотрев зуб и постучав по коронке, решил его удалить. Удалил неумело, несколько раз сломал зуб и в итоге провалившись «козьей ножкой» в гайморову полость. На другой день щека у Хусейна вспухла, боль стала невыносимой, поднялась температура. Два дня его лечили дома, приходили врачи, давали лекарства, назначали полоскания, – ничего не помогало, боль не стихала, температура не снижалась. Хусейн стал бредить и уже не мог подняться с постели. Щеку раздуло, он не мог ни есть, ни пить. Хусейна отвезли в больницу на Слободке и положили в хирургическое отделение. Там вскрыли образовавшуюся флегмону, но легче больному не стало, и через три дня Хусейн скончался. Ему было тогда всего 46 лет. Похоронили Хусейна на мусульманском участке Первого одесского кладбища недалеко от мечети. И этот участок, и мечеть были расположены напротив известной Чумки.

Отец не раз показывал мне примерное место захоронения моего деда. Мусульманского участка, как и мечети, как и всего I-го кладбища, давно уже нет. Оно было в 30-е годы закрыто, мечеть и церковь на ее территории разрушены. На месте кладбища возник парк Ильича. На той части кладбища, где был мусульманский участок, построили стадион. Куда дели кости покойников, в том числе двух моих дедушек, понятия не имею. Грустно смотреть на спортсменов, бегающих там, где были могилы...

8. Торговля продолжается.

Военные годы и поездки в Крым

За дела покойного Хусейна взялся его старший сын Ибрагим. Было ему в ту пору всего-навсего двадцать пять лет. Деловой, энергичный, жесткий и требовательный, он быстро навел порядок среди начавших было отлынивать от работы разносчиков. Старые торговые связи отца Ибрагим укрепил. Ежедневно он писал куда-то письма, заключал договора, изыскивал новые точки снабжения. Потом он отправлял в различные города брата Хасана, по натуре менее расторопного, но умеющего вникать во все детали. Хасан начал поставлять в Одессу все новые и новые товары... Не оставил

Ибрагим без внимания и мыловарение. Он расширил дело, наняв для этого двух опытных специалистов. Абдулла в ту пору уже был старшим разносчиком.

В августе 1914 года разразилась война. День ее объявления запомнился шумной манифестацией в центре Одессы. От Соборной площади по Дерибасовской и Греческой шли огромные толпы с портретами Николая II и царя Сербии. Многие выкрикивали патриотические лозунги. То и дело раздавался клич «За братьев сербов!». С началом войны жизнь в городе быстро изменилась: уже не гуляли по центру разряженные франты, появилось много военных, за газетами выстраивались очереди, подорожали продукты и лекарства. Товары у разносчиков стали брать меньше... Закрылись все немецкие, австро-венгерские, турецкие предприятия. Их хозяев выселили из города. Вскоре на своих же минах неподалеку от берега подорвались торговые суда «Ялта» и «Казбек», были жертвы.

Но о том, что война по-настоящему пришла в Одессу, люди поняли только после того, как октябрьской ночью в одесскую гавань вошли два турецких миноносца, торпедировавших и потопивших канонерку «Донец», обстрелявших стоящие суда и портовые сооружения. Пошли ко дну баржа с углем и портовый катер, были повреждены многие корабли. Турки обстреляли вдобавок Нефтяную гавань и Сахарный завод. Особенно много членов экипажа (30 человек) погибло на затонувшем «Донце». Утром в Одессе началась паника. Люди кинулись в магазины раскупать продукты. Быстро все разбиралось и на базарах. Так продолжалось несколько дней, потом народ немного успокоился и опять наступило затишье.

В начале 1915 года ввели карточную систему, хуже стало с продуктами, и они еще больше подорожали. Объявили мобилизацию, и всех мужчин призывного возраста начали забирать в армию. Пришел черед и Ибрагима с Хасаном. Хасана не взяли из-за сильной близорукости. А Ибрагим, отличавшийся прекрасным здоровьем, но, понятно, не желавший идти в армию, решил обмануть врачей с помощью старого испытанного способа. В их родном ауле был зна-

харь, умевший готовить старинную настойку из трав, временно ухудшавшую зрение. После закапывания в глаз мутноватой жидкости появлялась пленка, не отличимая от бельма. Пленка через три дня бесследно исчезала, но помогала желающим избежать военной службы. Вот такую настойку умел готовить и один пензенский земляк, живший в Одессе. Настойку Ибрагим закапал, к военной службе его признали непригодным, но случилось непоправимое – то ли земляк что-то перепутал, то ли Ибрагим передозировал настойку, – но он и вправду ослеп на один глаз и стал с тех пор носить черную повязку...

Абдулла ходил еще по одесским дворам со своим узлом, но товары брали все меньше и меньше, – люди предпочитали запастись продуктами. Хуже шли дела и у остальных разносчиков. Товары на складе стали залеживаться, ковры, шали и скатерти не расходились. Ибрагиму уже не было смысла делать новые заказы, напротив, следовало думать, как распродать то, что есть. Посоветовавшись, братья решили распродать свои товары в Николаеве, в Херсоне и в Крыму. Часть разносчиков отправилась в Николаев, часть – в Херсон. Абдулле Ибрагим поручил заняться реализацией ковров в Крыму. Помочь младшему брату на первых порах Ибрагим доверил своему приятелю, опытному торговцу Степану Богданову. Пятнадцатилетний Абдулла стал вместе с ним регулярно ездить из Одессы в Евпаторию с партиями ковров. Крымские татары их охотно раскупали. Евпатория понравилась Абдулле. Узенькие улочки татарского города, мечети, красочные базары, речь местных жителей, очень похожая на родной диалект, – все делало Евпаторию близкой и приятной.

Абдулла носил тогда, как и полагается солидному торговцу, фетровую шляпу. Он стоял как-то в ней на верхней палубе вместе с Богдановым. Пароход приближался к Евпатории, и они любовались открывающейся панорамой города. Внезапный порыв ветра сорвал шляпу с головы Абдуллы и унес ее в море. Он был очень расстроен. Тут Богданов, поулыбавшись, снял свою шляпу и надел на голову приунывшего подростка. Этот добрый поступок он навсегда запомнил.

А разок в Евпаторию заехал проверить его работу брат Хасан. Пересчитав вырученные деньги и выяснив, сколько ковров осталось, он похвалил Абдуллу.

- Ну а теперь, Абдул, пойдем где-то пообедаем, - сказал он.

Предложение брата Абдуллу удивило – ведь шел месяц Рамазан, месяц поста. Пост у них в семье всегда строго соблюдался, но Хасан, похоже, не был теперь таким уж ревностным мусульманином.

Абдулла проводил брата к трактиру и решил подождать его, сидя на скамейке перед входом. Минут через пять он увидел, что двое татар в фартуках выталкивают Хасана из дверей трактира и вдобавок пинают его ногами. Изгнанный с позором и сконфуженный Хасан пояснил Абдулле, что он заказал обед, по неосторожности сняв с головы шляпу. А под ней красовалась традиционная мусульманская тюбетейка. Увидев тюбетейку, половые дружно кинулись на нечестивца, нарушающего пост, и выгнали его из трактира.

Курсировать из Одессы в Евпаторию и подолгу жить там Абдулле нравилось. Вдобавок, когда он полностью распродал партию ковров, то мог позволить себе съездить в Севастополь, Ялту или Бахчисарай – Крым был сказочно красив... Осталось в памяти у Абдуллы и то, как в военные годы в Одессу дважды приезжал царь Николай II. В первый приезд царя в 1915 году его встречал на вокзале вместе с городскими властями и приятель Калмыковых, мулла Сабирджан Сафаров. Царь ехал по городу в открытом автомобиле и десятки тысяч одесситов приветствовали его. На Куликовом поле Николай II принимал военный парад... Если в первое посещение царя Абдулла видел его только издали, то во второй раз, в 1916 году, Абдулла стоял на Пушкинской в первом ряду встречающих. Автомобиль притормозил как раз возле него, и царь, средних лет человек приятной наружности, с аккуратной бородкой, посмотрел прямо на Абдуллу и приветливо помахал ему рукой. Лицо царя напоминало лики святых, изображение которых Абдулле приходилось видеть в церквях, когда он заходил туда из любопытства...

9. Мясное дело

Война шла с переменным успехом. Начались перебои с электричеством и отоплением. В газетах писали о сражениях, наступлениях, героизме русской армии. В Одессе же в целом продолжалась обычная привычная жизнь. Полно еще было народу на улицах, на базарах, в церквях, синагогах и мечети. Торжественно отмечались христианские, еврейские, мусульманские праздники.

Когда Абдулла возвращался из Евпатории в, казалось, мало меняющуюся Одессу, он некоторое время вновь ходил по ее улицам с небольшим узлом, но торговля не шла. Ибрагим рассчитался с большинством разносчиков. Оставшиеся с трудом распродавали последние товары, новые Ибрагим уже не завозил. Прекратил он заниматься и мыловарением – мыло не раскупалось. А вот продукты – сахар, крупы, мясо и рыбу – быстро разбирали, не пугало и их подорожание. На базарах было все так желюдно, разве что всяких подозрительных личностей, воришек и карманников там значительно прибавилось. То и дело проводились облавы, и тогда с базара уводили пойманных жуликов, воришек и дезертиров. Задерживали и лиц без документов. Облавы завершались, и базары вновь оживлялись.

В 1915 году мусульмане Одессы в очередной раз отмечали Курбан-байрам, праздник жертвоприношения. Во дворе мечети раздавали свежайшее мясо. Во всех мусульманских домах в эти дни готовились праздничные блюда, жарили перемечи и чебуреки. Традиционно на стол подавалось много мясных кушаний. В ходу были в основном баранина и конина.

Калмыковы сидели за праздничным столом, когда Ибрагим, выловив из шурбы очередной кусок баранины, неожиданно обратился к братьям.

- Послушайте-ка, ребята, - сказал он им, - а не взяться ли нам за мясное дело? Товары на складе на исходе, завозить новые я не собираюсь; тряпок сейчас не берут, а вот кушать люди хотят всегда и без мяса не обходятся. Почему бы нам не попробовать заняться мясным делом? Резать скот мы все умеем. В селах под Одессой держат немало лошадей и овец,

продают их сейчас недорого. Если открыть парочку мясных лавок и начать продавать мясо халял (мясо животных убитых безболезненным для них способом), думаю, покупать его будут не только мусульмане. Ну что, попробуем?

Хасан и Абдулла согласились.

Быстро получив разрешение, они открыли вначале по лавке на Привозе и Новом базаре, решив посмотреть, как пойдет новое дело. Пошло отлично: и конину, и баранину брали нарасхват. Вчерашние торговцы мануфактурой стали заправскими мясниками. Они лихо разрубали туши, ловко бросали куски на весы и привычно считали деньги. Торговля мясом оказалась весьма выгодным мероприятием. Дело стало быстро расширяться. Двух лавок было явно недостаточно. Ибрагим с Хасаном набрали мясников из татар и начали открывать лавку за лавкой. К 1917 году Калмыковы торговали мясом на шестнадцать одесских базарах. Ибрагим заправлял всем делом, Хасан разъезжал по окрестностям и скупал скот, Абдулла помогал братьям и собирал выручку. На Алексеевской площади братья открыли себе небольшую контору. Все шло отлично. Нельзя даже было предположить, насколько выгодной окажется торговля мясом. Деньги текли рекой.

10. Тревожное время

Весь 1917 год, когда жизнь в России резко начала меняться к худшему, занятие мясным делом помогало Калмыковым удерживаться на плаву и даже наращивать прибыль. Каждая из мясных лавок приносила немалый доход. На всех одесских базарах за мясом стояли очереди. Меж тем события в стране начали отражаться и на жизни Одессы. Все дорожало, как и во всей России.

Февральскую революцию в городе отметили митингами. Был арестован городской голова Пеликан. Полиция исчезла. Какими-то тряпками замотали памятник Екатерины II на одноименной площади. По центру прошел с музыкой и красными флагами один из местных стрелковых полков, после чего наступило затишье. К лету появились небольшие вооруженные отряды, именовавшиеся Красной гвар-

дией. В числе красногвардейцев было немало уголовников, только что выпущенных из тюрьмы. Ночью по городу стало опасно ходить – грабили и убивали. В конце года Украина объявила о своей независимости. Одесса, бывшая тогда самым большим городом на ее территории, стала частью независимой республики.

Украинская власть продержалась недолго. Через каких-то два месяца в Одессу вошли войска красных. Командовал красными частями некий Муравьев. Немедля была провозглашена «Одесская советская республика». Муравьев в своей речи после захвата города объявил, что одесская буржуазия в три дня должна внести 10 миллионов рублей золотом в пользу новой власти; прозвучало неизвестное ранее слово «контрибуция». Тех, кто не внесет денег, Муравьев пригрозил «утопить в море с камнем на шее, а их семьи отдать на растерзание». Пришлось срочно отдать кругленькую сумму на нужды новой власти и братьям Калмыковым.

P.S. *А ведь контрибуция – это, в принципе, принудительные денежные и иные поборы, взимаемые неприятелем с населения оккупированной территории, иначе говоря, военный грабеж. Узаконенный большевиками грабеж своего населения – это нечто новое в истории!*

Большевистские власти начали настоящий террор. Все «контрреволюционеры», те, кто пытался сопротивляться приказам властей, расстреливались без суда и следствия. Расстрел именовался «высшей мерой социальной защиты». В январе 1918 года против большевиков выступили курсанты Одесского юнкерского училища. Войска красных жестоко подавили выступление. На улицах близ училища несколько дней валялись изуродованные трупы юнкеров...

По городу важно расхаживали бывшие уголовники с красными повязками, корабль «Алмаз», стоящий в порту, стал настоящей тюрьмой с камерами пыток. При невыполнении распоряжений матросов и красногвардейцев можно было запросто попасть на «Алмаз». Оттуда уже не возвращались. Ходили слухи о жесточайших пытках на корабле, о том, что людей там сжигают заживо в топках. Мальчишки во дворах распевали песенку на мотив «Яблочко»:

- Эх, яблочко, куда ты котишься, На «Алмаз» попадешь, не воротишься!

Старший брат Абдуллы, Ибрагим, как-то еще в светлое время суток возвращался с Нового базара. На Коблевской его остановили трое вооруженных матросов.

- Вы, кажется, Ибрагим Калмыков? – спросил один из них. – Мясом на базарах приторговываете?

- Да, - ответил Ибрагим, - и налоги исправно плачу, и контрибуцию заплатил, что еще нужно?

- Да ты все равно сволочь, буржуй! Пойдем-ка с нами на «Алмаз», потолкуем.

- Да вы что, ребята! У меня жена, трое детей. Ведь я все оплатил и бумаги при мне.

- Вот там и покажешь свои бумажки.

- Отпустите, ребята! Заберите вырубку, только никуда не ведите.

Матросы, переглянувшись, завели Ибрагима в ближайший подъезд. Ибрагим вытащил и отдал им все наличные деньги.

- Ладно, - сказа один из матросов, - так и быть, мы тебя отпустим, только снимай еще и шубу.

Ибрагим отдал грабителям шубу и поспешил домой, радуясь, что легко отделался. Трудно сказать, были ли это матросы с «Алмаза», или просто переодетые грабители. Конечно же, выяснять это не стоило.

Немудрено, что люди ходили по городу с опаской, всячески стараясь избежать встреч с матросами, красногвардейцами или подозрительными группами неизвестных. Абдулла, идя утром на базар, часто видел на улицах полураздетые трупы. Многих «буржуев», чтобы выжать из них побольше денег сажали в тюрьму на места, освободившиеся от уголовников; сажали и просто для «профилактики». Базары, тем не менее, продолжали работать, правда, закрывались лавки рано. Часам к трем-четырем на базарных площадях уже почти никого не оставалось. Все спешили попасть домой до наступления темноты, опасаясь бандитов и грабителей. Те же чувствовали себя в городе вольготно и безнаказанно, раздевая и убивая людей, врываясь в квартиры и дома, требуя у

хозяев денег и ценностей; грабили банки и магазины. Власти практически с бандитами не боролись. Да, собственно, и сами эти новые власти мало чем отличались от бандитов. Не оказав немцам ни малейшего сопротивления, красные части трусливо бежали из города...

11. Жизнь при немцах и французах

Наступило относительное затишье. При немцах быстро восстановился полный порядок. Пошли поезда, городу дали свет, пустили трамвай. Оживилась торговля на рынках, за-таились воры и бандиты. Конечно, гулять ночью по Молдаванке не стоило – могли не только снять пальто, но и обувь, и нижнее белье. Но днем, по меньшей мере, было спокойно – немцев побаивались. Те без всяких церемоний расстреливали пойманных грабителей на месте. Горожане могли теперь вздохнуть свободнее.

Перепугал одесситов взрыв артиллерийских складов на Ближних Мельницах. При этом погибло и было ранено немало людей, живших в том районе. Многие остались без крыши над головой. Если не считать этого печального события, то период власти немцев в Одессе прошел спокойно. На рынках и в магазинах снизились цены. Дела у Калмыковых в это время шли прекрасно. Их капитал рос, и деньги надо было куда-то вкладывать.

Квартира на Малороссийской стала казаться тесноватой. Подрастали дети, для них не помешали бы отдельные комнаты. Посоветовавшись всей семьей, решили купить дом, где можно было бы разместиться покомфортнее. Искали новое жилье недолго. Быстро им подвернулся большой двухэтажный дом на соседней Хуторской улице. В доме было множество квартир, которые хозяйка сдавала. На втором этаже вдоль входа в квартиры шла широкая веранда. Виноградник, посаженный у дома, давно разросся и оплел стойки веранды, достигая крыши. В просторном дворе с сараями и пристройками росли фруктовые деревья. Купчую и все необходимые документы оформили за две недели, и летом 1918 года мать семейства Камария Калмыкова, Ибрагим и Хасан с семьями, Абдулла и еще незамужние Малика с Мер-

зией перебрались в свой собственный дом. Поллюбовно разделили квартиры. Абдулле достались три комнаты на втором этаже.

Ибрагим тотчас переоборудовал несколько сараев под просторную конюшню. В самый большой сарай близ ворот дома он завез бочки с рассолами и очищенные вымытые кишки из бойни. Двое опытных земляков-татар помогали ему. Оба работали прежде на колбасной фабрике и знали толк в деле. Запустить в ход производство колбас для них труда не составило. Вскоре в конюшнях жевали сено упитанные лошади, три рысака ожидали выездки, а в большом сарае полным ходом заработала колбасная фабрика. Теперь Калмыковы продавали не только мясо. Налог на их фабрику был невелик, колбаса раскупалась, и Ибрагим с гордостью показывал гостям свое новое производство.

Купить дом и открыть колбасную фабрику успели вовремя. Немецкий порядок, к сожалению, продержался в городе лишь несколько месяцев. К зиме немцы организованно покинули Одессу, и все сразу стало меняться к худшему. Некоторое время царило полное безвластие. Из тюрьмы выпустили всех заключенных, в основном, уголовников; вновь распоясались бандиты. Опустели базары. Горожане попрятались в своих домах и квартирах, набрав перед этим достаточный запас продуктов. Многие забаррикадировались в своих жилищах, завалив изнутри входные двери шкафами, стульями и мешками. Хотя какая-то власть казалась тогда лучшей, чем полное безвластие и беззащитность перед убийцами и грабителями.

В Одессе высадился крупный французский десант. Кроме самих французов в числе участников десанта были сенегальцы, алжирцы и вьетнамцы. Алжирцы и сенегальцы, мусульмане по вероисповеданию, начали приходить по пятницам в одесскую мечеть. Если алжирцы были обычными смуглыми людьми, то сенегальцы – иссиня-черными. Такого цвета кожи Абдулле видеть никогда не доводилось. Особого порядка при французах не наблюдалось, хотя они и издавали грозные указы. Грабежи, хотя и в меньшей степени, продолжались. Все опять резко подорожало. Если при

немцах фунт хлеба стоил рубль, то теперь его цена достигла пятнадцати. Покупать народ стал все намного меньше, но торговля мясом в лавках Калмыковых продолжалась. Вскоре все базарные торговцы были обложены налогом от 10 до 50 тысяч рублей в зависимости от числа лавок и величины предполагаемых доходов. Ибрагиму и Хасану предписали уплатить по сорок тысяч рублей. Сумма была немалой, но вполне еще им по карману. Налог уплатили и продолжали спокойно работать.

11. Второе пришествие большевиков

В начале весны французы покинули Одессу. Со вторым приходом большевиков в Одессе начали лихорадочно скупать продукты, словно предчувствуя грядущие бедствия. И в самом деле, через какой-то месяц одесситы голодали. К голоду присоединился сыпной тиф. Истощенные люди быстро заболели и умирали. Трупы умерших возили на кладбища навалом в телегах. Хоронить покойников не успевали. Большевикам бедствия населения были нипочем. У них стояла своя задача – как бы побольше выжать из тех, кто оставался в живых. На одесскую буржуазию наложили новую контрибуцию в 500 миллионов рублей и обязали выплатить ее в четыре дня. Списки всех состоятельных людей были заранее составлены с помощью дворников. Сборщики налогов в сопровождении вооруженной охраны, зачастую перешагивая через лежащие трупы, ломились в двери к «буржуйам» и требовали денег в счет контрибуции.

Собранного властям показалось мало, и вскоре они издали «декрет о мирном восстании», предусматривающий изъятие у обывателей всего лишнего. Каждому предписывалось оставить себе лишь пару ботинок, один костюм, три рубашки, три пары кальсон, две простыни и одну тысячу рублей – все прочее должно было быть сдано государству. Изъятию подлежало почти все: ковры, подушки, одеяла, одежда, белье, посуда, золотые вещи, ложки, вилки, ножи, книги, зеркала, картины, деньги, продукты. Это изъятие ничем не отличалось от грабежа. По квартирам ходили группы сборщиков добра вместе с вооруженными пьяными

красногвардейцами. Несколько подвод всевозможных вещей вывезли и у Калмыковых.

Большинство горожан отдавало свои пожитки безропотно, но часть одесситов возмутилась и попыталась оказать сопротивление этому узаконенному грабежу. На Молдаванке и Пересыпи жители объединялись в группы, избивавшие сборщиков и отнимавшие оружие у охраны. Подобное, конечно, власти никак не могли потерпеть, и немедленно отреагировали. В мятежные районы вошли части красноармейцев, безжалостно расстреливавшие бунтовщиков. Многих арестовали и отправили в ЧК, где тоже прикончили, но только вдоволь помучив и поиздевавшись. Чудом вырвавшиеся из ЧК рассказывали страшные вещи о творившихся там чудовищных пытках и жутких истязаниях. Бывших офицеров жарили живьем, привязывая к доскам и медленно вставляя в топку; опускали в котлы с кипящей водой, ломали кости и сдирали кожу. Выкалывали глаза, отрезали уши и половые органы. Над женщинами всячески издевались, вырывали им волосы, насиловали. Живыми из застенков ЧК выходили единицы. В гараже под зданием «Одесской чрезвычайки» на Екатерининской площади под рокот грузовиков расстреливали за ночь по 60-70 человек. Их трупы потом хоронили в огромных братских могилах на Втором и Еврейском кладбищах.

На базарах, где еще по привычке собирался народ, то и дело устраивались облавы. Лиц без документов и всех, похожих на «контрреволюционеров», арестовывали. Арестованных в большинстве случаев ожидал расстрел. Эта бойня, именуемая «красным террором», продолжалась весь период второго пришествия большевиков. Одесса была погружена в какой-то невыносимый кошмар и ужас. На рейде не было ни единого корабля. Знаменитую одесскую эстакаду, по которой ссыпали зерно, сломали.

Если днем в городе и наблюдалось какое-то движение, на два-три часа открывались базары, в какой-то из лавок торговали мясом, в какой-то - рыбой, кое-где продавали овощи и хлеб, то после трех-четырех дня Одесса становилась мертвой и пустой, разве что спешил домой одинокий запоздав-

ший путник, или проходила группа пьяных красноармейцев. Вскоре наступала полная темнота. Электричество в городе не зажигалось. Шли грабежи, ночью в городе хозяйничали воры и налетчики. Частенько в грабежах участвовали и красноармейцы.

Прошел как-то и еврейский погром на Большом Фонтане. Толпы погромщиков били стекла, грабили лавочки, врывались в дома и убивали кого попало, в том числе и русских, пытавшихся защитить евреев. Власти на погром не реагировали.

Каждый где-то работающий одессит, а тем более торговец, ежедневно рисковал быть ограбленным не только уголовниками, но и властями. К Ибрагиму, например, открывшему свою лавку на Ярмарочном базаре, зашли вооруженные сборщики налогов и потребовали вновь оплатить уже оплаченный налог. Когда Ибрагим отказался, его немедленно вытащили из лавки и повезли в тюрьму. Там его жестоко избили, требуя внести уже не просто налог, а сто тысяч рублей, угрожая в противном случае расстрелом. Через два дня Абдулла с Хасаном принесли деньги, и лишь тогда похудевшего и многократно избитого Ибрагима, с трудом стоящего на ногах, отпустили домой... Только к середине лета жизнь немного наладилась. Эпидемия сыпного тифа уже прошла, большинство «контрреволюционеров» расстреляли. Казалось, что власти теперь-то утихомирятся. Не тут-то было.

Объявили набор в Красную армию всех взрослых здоровых мужчин города. За неявку в пункт набора полагался расстрел. Понятно, что у этих пунктов тотчас выстроились громадные очереди желающих записаться в Красную армию. За место в очереди даже взятки давали. Записались и Абдулла с Хасаном. «Красноармейцами», правда, пришлось побыть им недолго. В августе 1919 года большевистские власти вместе с частями Красной армии безоглядно бежали – к Одессе приближались добровольцы.

12. Одесса при добровольцах

С приходом белых добровольцев в Одессе воцарился относительный порядок. Жизнь вошла в привычное русло. Прошли даже выборы в Городскую Думу. Улицы города вы-

мыли и вычистили, на Дерибасовской и Николаевском бульваре снова гуляли повеселевшие люди. Ожилились базары. Калмыковы опять открыли все свои лавки. Хасан с помощниками ездил по окрестным селам и закупал там лошадей и овец. Ибрагим с Абдуллой резали скот в районе Жеваховой горы и развозили туши по базарам. Мясники, в большинстве татары-мишари, снимали шкуры и разделяли туши. Мясо распродалось быстро. За него расплачивались и царскими деньгами, и кредитными билетами, и «керенками», и новыми деникинскими тысячерублевками, которые назывались почему-то «колокольчиками». Дороже всего ценили царские деньги. Поскольку Абдулла исполнял функции инкассатора и счетовода, он к вечеру должен был успеть объехать и обойти все базары, собирая выручку. Деньги он привозил в контору на Алексеевской площади, а там уже считал, сортировал и распределял эти разнокалиберные пестрые бумаги. Не слишком доверяя их ценности, Абдулла, периодически менял свою долю на золотые монеты у валютчиков, толпившихся на углу Дерибасовской и Екатерининской улиц. На текущие расходы он оставлял «колокольчики».

Абдулла стал как-то свидетелем расправы над двумя грабителями. Он шел по Садовой к Новому базару, когда услышал выстрелы. Стреляли офицеры в белых черкесках, по видимому, чеченцы. Они преследовали двух бегущих мужчин средних лет. Одного из них застрелили на углу Садовой и Петра Великого. Второй успел добежать до почтамта, когда его ранили в ногу, и он упал. На глазах у Абдуллы подбежавший чеченец, не обращая внимание на крики раненого, прикончил его выстрелом в голову, потом спрятал револьвер в кобуру и пошел дальше с товарищами. Возле убитого начали собираться люди. Подошел и Абдулла. Убитый лежал, подвернув ногу. Вокруг его головы расплзалась лужа крови. Кто-то из собравшихся пояснил остальным, что застреленные – квартирные воры. Их, видно, заметили при попытке ограбить квартиру и сообщили об этом идущим по улице офицерам... Из-за подобных быстрых расправ и притихли одесские уголовники.

В газетах, выходящих при деникинцах, были опубликованы данные о жертвах «красного террора». Число расстрелянных, обнаруженных в огромных братских могилах на Втором христианском и Еврейском кладбищах, превысило две тысячи человек. По случаю основания Одессы был проведен крестный ход и на Екатерининской площади отслужили панихиду «по убиенным и замученным жертвам советской власти». Как и при красных, деникинцы объявили о призыве в армию. Но только если большевики угрожали за неявку в пункт призыва расстрелом, то теперь набор в армию осуществлялся строго добровольно. Понятно, что желающих идти служить при этом условии нашлось немного. Более или менее спокойная жизнь продолжалась до начала 1920 года. Потом поползли упорные слухи о предстоящем отъезде добровольцев и новом приближении красной армии.

13. Третий приход большевиков

В феврале двадцатого года добровольцы, погрузившись на корабли, оставили город, и в Одессу в третий раз, на сей раз окончательно, вошли красные войска и воцарилось большевистское правление.

Немедля, чуть ли не с первого дня вступления в город, принялись выявлять контрреволюционеров и оставшихся добровольцев. Заработала мясорубка «Чрезвычайной комиссии», возобновился «красный террор». Расстреливали уже гораздо больше, чем прежде – человек по двести в день. Трупы вывозили на грузовиках. Облавы, обыски и аресты контрреволюционеров, бывших петлюровцев и добровольцев, офицеров и просто в чем-то подозреваемых не прекращались ни днем, ни ночью. Любой обыск сопровождался угрозой «всех расстрелять». Достаточно было доноса, что у кого-то есть родственник, служивший в добровольческой армии, как всех членов семьи немедленно арестовали, а в квартире или доме устраивали погром. Множество людей расстреляли по ложным доносам, а многих – и по ошибке. Часто расстреливали однофамильцев – одного «виновного», а остальных – на всякий случай. Списки расстрелянных пу-

бликовали в «Одесских известиях», расклеивали на стенах домов и на афишных тумбах. Абдулла то и дело встречал в списках знакомые фамилии. Погибли тогда и близкие знакомые Калмыковых, их земляки Исеевы. Семью Исеевых арестовали по доносу в полном составе. Женщин вскоре отпустили, а главу семейства и трех сыновей оставили.

Исеев-отец избирался когда-то в Государственную Думу, так что участь его была предрешена. Старший сын прослужил около месяца у добровольцев – этого тоже было более чем достаточно. Младший из братьев, 15-летний Хамза, рассказал позже Абдулле, что продержали их вчетвером в камере недолго. Через два дня его двух братьев и отца ночью вызвали на допрос.

- Давай попрощаемся, Хамза! - сказал старший брат. - Думаю, больше не увидимся, на расстрел ведут.

Так оно и случилось. Отпустили только несовершеннолетнего Хамзу Исеева. Через несколько дней в списках расстрелянных появилась фамилия Исеева, но только отца; о сыновьях не упоминалось. Количество расстрелянных заведомо уменьшали, а чуть позже эти сведения и вовсе перестали печатать.

Вскоре арестовали Ибрагима и Хасана Калмыковых. Посадили братьев в городскую тюрьму как «эксплуататоров», скорее всего, «для профилактики». Расстреливать братьев вроде было не за что, тем более, что у Хасана имелась справка о зачислении в Красную армию. Тем не менее, две недели о судьбе арестованных ничего не знали. Их жен и родственников держали в полном неведении. Наконец, жене Ибрагима сказали, что для освобождения братьев нужно внести залог в 100 тысяч за каждого. Вместе с деньгами следует принести заявление-поручительство, свидетельствующее, что Калмыковы не эксплуатируют чужой труд. Представить это нужно было в недельный срок.

Деньги у Абдуллы были, он мог их внести, оставалось написать поручительство и собрать под ним подписи. Петицию составили самые грамотные мясники с Привоза. За четыре дня под ней подписалось семь тысяч человек. Мясники собрали эти подписи у своих постоянных покупателей. Все

они, таким образом, заверяли, что Калмыковы – вовсе не эксплуататоры и не используют никакого наемного труда.

Когда Абдулла вручал в тюрьме деньги и пачку листов с подписями, следователь был удивлен их числу. Ибрагима и Хасана выпустили. Вернувшись домой, они на радостях изрядно выпили и подрались. Абдулле пришлось их разнимать. Протрезвев, братья долго рассказывали о страшной тюремной обстановке, об издевательствах над заключенными, о жутких пытках, когда ломают пальцы в тисках, вырывают здоровые зубы, загоняют иголки под ногти. Чекисты и следователи, работающие в тюрьме, рассказывал Ибрагим, в большинстве – евреи. Казалось, что они вымещают на заключенных всю свою накопившуюся злость и недовольство ограничивавшим их права старым режимом, мстят за погромы при царизме и в годы Гражданской войны. Причем, если состоятельных людей просто избивали, не давая им есть и угрожая расстрелом, то добровольцев подвергали особо изощренным пыткам, а когда обессиленных людей перевозили в ЧК, то даже трудно было представить, какие еще жуткие мучения предстоит испытать этим людям... Куда уж лучше было быть «эксплуататором», чем добровольцем! И куда уж лучше было быть сразу расстрелянным, чем попасть в ЧК! Мало того, что над людьми издевались в тюрьмах и в ЧК, так еще создали и Чрезвычайные судебные тройки, приговаривавшие в конвейерном порядке к расстрелу.

После захвата города большевиками перестали ходить трамваи, отключили свет, не работал водопровод – хорошо хоть, что тогда еще во дворах было немало колодцев. Улицы быстро завалили мусором и нечистотами. Не работало большинство предприятий. Закрылись многие магазины, мастерские, свернулись дела, на спад пошла торговля. Все стало хуже и у Калмыковых. Закупка скота сократилась, хозяева уже сами резали и съедали свой скот. На базарах закрывали лавку за лавкой – торговать было нечем. Вдобавок Ибрагима вызвали в финансовый отдел и предписали братьям иметь не более трех мясных лавок. Пришлось все закрыть, кроме самой доходной на Новом базаре, лавки на Привозе и не-

большой лавочки на Алексеевском рынке. Впрочем, выручка от продажи мяса даже в этих трех точках обеспечивала Калмыковым вполне безбедное существование. Но свежее мясо надо было все время изыскивать.

Как и прежде, по окрестным селам ездил и закупал скот Хасан. Разумеется, при этом он всегда старался уточнять, каких именно лошадей или овец он покупает, точно ли хозяйских, а не где-то угнанных или украденных. До поры до времени все шло гладко. Но вот однажды Хасан купил в Нерубайском двух кобыл у своего знакомого крымского татарина Амета. Тот, оказывается, приобрел их в красноармейской части, а перепродавая Хасану, заверил, что купил лошадей у местного хозяина. Вскоре на Амета и Хасана донесли, что они воруют и реализуют мясо лошадей, украденных в воинской части. Амета и Хасана арестовали и посадили в тюрьму.

- У этого человека вы купили лошадей? - спросил следователь Хасана на очной ставке с Аметом.

- Нет, - ответил Хасан, - у другого человека, мне неизвестного.

- А скажи-ка, татарская морда, - обратился следователь к Амету, - вот ему ты продал лошадей, украденных в Красной армии?

- Нет, - ответил тот, - этого человека я вижу первый раз в жизни. Я продал лошадей одному цыгану.

Амета на следующий день расстреляли. Ждал расстрела и Хасан. В коридоре тюрьмы он встретил случайно знакомого торговца с Привоза. Того собирались выпустить, содрав с него изрядную сумму и всего лишь сломав ему три ребра.

- Зайди к нашим, скажи, что я еще жив, но жду расстрела, - попросил Хасан. - Сижу я в крайней камере на третьем этаже. Пусть утром подходят. У меня здесь в кармане красный платок. Если буду жив, я им из окна помашу.

Две недели жена Хасана и Абдулла ходили к тюремному забору и ждали условленного сигнала. Около семи утра в окне появлялась рука с красным платочком - Хасан был еще жив. Наконец, несколько раз намяв бока и поколотив Хасана, ему разрешили сообщить родным о своем местопребывании. А после того, как он уплатил очередные сто тысяч, его и вовсе отпустили.

Несмотря на многократную смену властей, на попытки полностью ограбить «имущие классы», отобрать одежду и продовольствие, окончательно разорить людей все-таки не смогли. Во всяком случае, торговля мясом с грехом пополам продолжалась, и дела Калмыковых были не так уж плохи. Конечно же, на них посматривали на Молдаванке косо; знали об их доходах и уголовники.

В один из вечеров Ибрагим сидел в гостинной на первом этаже своего дома и пил чай с семьей. В дверь, выходящую во двор, постукали.

- Кто там?

- Это я, Керим. (Керим был дальним родственником Калмыковых, частенько заходившим к ним в гости).

Ибрагим открыл дверь. За ней действительно стоял бледный Керим, к затылку которого был приставлен револьвер, и с ним несколько человек в масках. Ибрагим не успел рот открыть, как его ударили чем-то тяжелым по голове и он упал, потеряв сознание. Тут же ему связали руки и вылили на голову ведро воды. Кинувшуюся на помощь мужу жену отшвырнули в сторону.

- Где деньги? – спросил один из налетчиков, приставив нож к горлу Ибрагима.

- Вон там в серванте.

Оттуда извлекли пачку кредиток.

- Где еще?

- Больше нет.

Ибрагима жестоко избили, пиная ногами. В комнатах все перевернули, вспороли матрацы, подушки, забрали столовый набор, пораскидали стулья. Избив, вдобавок, жену и детей Ибрагима, налетчики исчезли. Керима не ругали, да и что он мог сделать, когда грабители, схватив его на улице, привели к дому Калмыковых и под угрозой смерти заставили войти с ними внутрь.

В конце-концов, разгул бандитизма надоел, видно, и новым властям. За воров и бандитов взялась чрезвычайка. Постепенно уголовный бандитизм исчез, но остался бандитизм самой ЧК, продолжавшей по инерции изыскивать «активных контрреволюционеров».

(Продолжение следует)

НЕКРОЛОГ

Пам'яті Дмитра Павловича Урсу

16 лютого 2017 р. перестало битися серце відомого вченого професора Дмитра Павловича Урсу. Все його свідоме життя, починаючи з 1953 року, коли він вступив до історичного факультету, пов'язане з Одеським університетом. Тут він пройшов аспірантуру по кафедрі нової та новітньої історії, працював на різних посадах, на протязі 10 років завідував кафедрою. Життя так склалося, що він мусив по-

кинути Одесу. 19 років він працював в Криму, але повернувся до рідного університету і працював професором цієї ж кафедри.

Біографія професора Д. П. Урсу справді неординарна, є всі підстави повною мірою вважати його *self-made man*, людиною, що сама себе створила. Він народився в Молдові в сім'ї сільських учителів. Мати, що закінчила Яський університет і була всебічно освіченою людиною, походила з старовинного роду православних священиків, генеалогічне древо якого сягає 350 років. Батько походив з роду вільних селян. Мабуть, хтось з його предків був дуже сильним, за що одержав прізвисько Ведмідь (румунською мовою «урсу»). Під час війни маленький Дмитрик втратив батьків, залишився сиротою з 10-річного віку, жив один, без батьків. Мандрував і жебракував, тікав з різних дитячих будинків, доки не опинився в Трудовій виховній колонії на Кубані. У 1953 р. він закінчив середню школу в місті Майкопі і вирішив стати істориком. Як відомо, в 1941-1942 рр., під час евакуації, Одеський університет перебував саме в цьому місті. Вчителька російської мови вчилася в ОДУ і багато розповідала про своїх улюблених викладачів. Отже, у Дмитра Павловича не

було вагань, куди їхати продовжувати навчання — в Одесу. Мрія юнака здійснилася — він став студентом історичного факультету, склавши всі іспити на відмінно. Вчився Дмитро Павлович старанно, охоче, маючи схильність до історії нового та новітнього часу. Його вчителями були відомі вчені — майбутній професор П. Й. Каришковський, який керував його першою курсовою роботою, завідувач кафедри, майбутній професор К. Д. Петряєв, доценти І. В. Зав'ялова, Є. В. Сизоненко, Б. М. Меламед, І. Ф. Болтенко. Багато часу приділяв Дмитро Павлович самоосвіті, любив латинську мову і, як розповідають його однокурсники, вивчив напам'ять промову Цицерона проти Катіліни. Дипломну роботу Дмитро Павлович писав під керівництвом доцента І. Д. Головка, і стосувалася вона національно-визвольного руху в Індії після Першої світової війни. Після закінчення університету він поїхав на роботу в сільську школу у Херсонську область, зарекомендував себе талановитим, перспективним педагогом. Незабаром він був висунутий на посаду директора школи, на якій працював 6 років. Але його вабила наукова робота, і в травні 1965 року, коли відзначали 100-річчя ОДУ, він вступив в заочну аспірантуру по кафедрі нової та новітньої історії. З січня 1967 р. був переведений на стаціонарну форму навчання. Його науковим керівником став професор К. Д. Петряєв, тема роботи — «Робітничий клас і соціальна політика Англії на початку ХХ століття». Для її виконання Д. П. Урсу ретельно опрацював документальні матеріали, британську пресу. В Москві він вивчав протоколи засідань англійського парламенту, в Центральному партійному архіві були знайдені нові документи про зв'язки більшовиків з лівими соціал-демократами Великої Британії, в Архіві зовнішньої політики — листування російського посла в Лондоні. Оскільки в ОДУ тоді не було спеціалізованої ради, Дмитро Павлович мусив захищати кандидатську дисертацію в Пермському університеті, опонентами були професор Л. Ю. Кертман і доцент Г. М. Алпатова. Захист відбувся в жовтні 1969 р., а ще в січні, відразу після закінчення аспірантури, Дмитра Павловича було призначено старшим викладачем. Почалася його тривала і плідна робота у вищій школі. Невдовзі, за наказом міністра вищої освіти СРСР, Дмитро Павлович був направлений на на-

вчання у Московський інститут іноземних мов (Московський лінгвістичний університет) з тим, щоб підготувати його до роботи за кордоном. По закінченні навчання Дмитро Павлович одержав відрядження на викладацьку роботу у Вищий педагогічний інститут в столиці Республіки Малі, місті Бамако. Тут він виконував обов'язки професора, викладав французькою мовою курси зі всесвітньої історії. Оскільки продовжити вивчення історії Англії не було ніяких можливостей, він з чистого аркуша починає дослідження нової теми — зародження і еволюція сучасної національної історіографії в країнах Тропічної Африки.

В Малі Дмитро Павлович працював 4 роки і після повернення був висунутий на посаду завідувача кафедри історичного факультету ОДУ (з 1 вересня 1976 р.). На цій посаді він перебував 10 років, працюючи над докторською дисертацією, висновки з якої пройшли апробацію в численних публікаціях, на конференціях, конгресах, семінарах як в СРСР, так і за кордоном. В 1979-1980 рр. Д. П. Урсу завершив свою фахову підготовку у Парижі, в Центрі африканських досліджень Сорбони, в університетах Бордо і Марселя. Він відвідував лекції видатних вчених сучасності, етнолог К. Леві-Строса, історика Е. Леруа-Ладюрі в Коллеж де Франс, працював в Національній бібліотеці Франції, Національному архіві Франції, Архіві колоніальних країн, працював над документацією Архіву ЮНЕСКО.

Відразу після повернення зі стажування Дмитро Павлович завершив роботу над докторською дисертацією про національну історіографію країн Тропічної Африки, яка у вигляді монографії була надрукована в Москві видавництвом «Наука» у 1983 році. Монографія перемогла на Всесоюзному конкурсі кращих наукових праць і була премійована. Пізніше його проекти ще двічі перемагали на конкурсах, він одержував гранти від Міжнародного фонду «Відродження», грант від уряду Королівства Нідерланди на видання наукових праць та подорож за кордон.

У січні 1985 р. пройшов захист докторської дисертації Д. П. Урсу в Інституті сходознавства Академії наук СРСР. Офіційні опоненти — академік Д. О. Ольдсротгс, доктори наук Д. Б. Давидсон, В. О. Трофимов, Л. Д. Яблочков, провідна установа

— Інститут Африки АН СРСР, дали схвальну оцінку роботі. Було вказано, що робота Дмитра Павловича започаткувала новий напрямок в історичній африканістиці. Автор піддав критичному аналізу понад 500 творів африканських істориків англійською, французькою, португальською мовами. Спеціалізована рада одноголосно присудила одеському ученому ступінь доктора історичних наук (роком пізніше присвоєно учене звання професора по кафедрі нової та новітньої історії).

В 1976-1986 рр. Д. П. Урсу завідував кафедрою нової та новітньої історії в Одеському університеті ім. І. І. Мечникова. За цей час він організував Міжнародну конференцію з проблем міжнародного робітничого руху разом з академічними установами Києва та Москви (1977), наукові читання пам'яті професора К. П. Добролюбського (1985). У 1986 р. Дмитро Павлович був запрошений на посаду завідувача кафедри Сімферопольського державного університету. З 1986 по 2005 р. Дмитро Павлович працював в Сімферополі, спочатку в Таврійському національному університеті ім. В. І. Вернадського, пізніше в Міжнародному Таврійському еколого-політологічному університеті, одночасно за сумісництвом і в національному. Загалом він завідував кафедрою на протязі 27 років в трьох університетах і набув великий досвід організації навчального процесу та науково-дослідної роботи.

Творчому стилю Дмитра Павловича був притаманний постійний пошук нових концептуальних підходів, велике розмаїття тем і сюжетів. Широке коло наукових інтересів свідчило про його енциклопедичну підготовку і велику лінгвістичну культуру: він опрацьовував джерела та спеціальну літературу практично на всіх європейських мовах, за винятком угорської, вільно володів трьома — англійською, французькою, румунською. Науковий доробок стосується історії Англії та Франції, африканської історіографії, проблем методології, джерелознавства, архівістики, історії культури кримсько-татарського народу. З особливою увагою і пошаною ставився Д. П. Урсу до архівів. Немає, здається, центральних архівів в Москві і Петербурзі, де б він не працював. Дмитро Павлович постійно повторював своїм учням, що романтику історичного ремесла можна відчувати лише в архіві.

Наукові праці Д. П. Урсу опубліковані не тільки в нашій країні, а й за кордоном — в Німеччині, Франції, Малі, Мексиці, Туреччині, Румунії, Естонії. З доповідями він виступав на поважних наукових конгресах, конференціях, семінарах в Парижі, Брюсселі, Бамако, Братиславі, Бухаресті, Москві. Його бібліографія нараховує бл. 200 газетних публікацій. Він підготував 7 кандидатів наук, в тому числі громадян Куби та Палестини, консультував двох майбутніх докторів наук, які успішно захистили дисертації і зараз працюють завідувачами кафедр в Харківському і Дніпропетровському університетах. Професор Д. П. Урсу виступав опонентом докторських дисертацій в університетах, наукових установах Києва, Харкова, Москви, Петербурга, Ташкента, був членом спеціалізованих рад в Інституті сходознавства НАН України, в Одеському, Запорізькому та Дніпропетровському університетах. Він був членом поважних наукових товариств: Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Наукової ради АН СРСР з проблем Африки (1977-1991), Російської асоціації усної історії, віце-президентом Українського біографічного товариства, є членом редколегії журналів «Культура народів Причорномор'я», «Тасіль», «Південний захід. Одесика».

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА Д. П. УРСУ

Монографії

1. Современная историография стран Тропической Африки, 1960-1980. — М.: Наука, 1983. — 263 с.
2. Историография истории Африки: Учебное пособие — М.: Высшая школа, 1990. — 302 с.
3. История Мали в новое и новейшее время. — М.: Наука, 1994. — 286 с. (соавтор — С. С. Новиков).
4. Очерки истории культуры крымско-татарского народа (1921-1941). — Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. — 144 с.
5. Деятели крымско-татарской культуры: Библиографический словарь. — Симферополь: Доля, 1999. — 240 с. (сост., гл. ред., автор 84 статей).
6. Профессора Таврического университета им. В. И. Вернадско-

го, 1918-2000. — Київ: Либідь, 2000. — 150 с. (член редколлеґ., сост., автор 55 статей).

7. Международные организации: Учебное пособие. — Симферополь: РИО ТЭИ, 2000. — 231 с.

8. Бекир Чобан-заде: жизнь, судьба, эпоха. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. 276 с. // 2-е изд. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2013. — 276 с.

9. Професори Таврійського університету (1918-1941): біографічні нариси. — Сімферополь: ДіАйПі, 2005. — 108 с.

10. Факультет: Воспоминания, разыскания, размышления. — Одесса, 2006. — 305 с.

11. Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу. — К., 2010. — 472 с. (співавтор).

12. Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX—XX вв.): Документальные очерки. — Одесса: Апрель, 2014. — 272 с.

13. Университет длиною в жизнь: Путь историка. — Одесса: Апрель, 2016. — 504 с.

Статті в енциклопедіях:

1. Африка. Энциклопедический словарь: В 2-х тт. — М.: Советская энциклопедия, 1986-1987. (25 статей).

2. Тарас Шевченко і Крим: Енциклопедичний довідник / Упоряд. Г. А. Рудницький. — Сімферополь: Таврія, 2001. — 288 с. (2 статті).

3. Енциклопедія Сучасної України: Т. 1-3. — К.: Координаційне бюро НАН України, 2001-2004 (16 статей).

4. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: Бібліографічний словник. — К., 2011. — 260 с. (співавтор).

Статті в журналах і збірниках

1. Міжнародний рух солідарності з Паризькою Комуною // Український історичний журнал. — 1971. — № 3. — С. 14-23.

2. Устные источники по истории Западной Африки // Советская этнография. — 1976. — № 5. — С. 121-124.

3. У этнической карты мира. Догонь // Вопросы истории. — 1978. — № 8. — С. 212-217.

4. Становление национальной историографии в странах Тропической Африки // Вопросы истории. — 1979. — № 8. — С. 70-84.

5. Архив ЮНЕСКО в Париже // Советские архивы. — 1980. — № 6. — С. 78—83.

6. Востоковедение и африканистика на XV Международном

конгрессе исторических наук // Народы Азии и Африки. — 1981. — № 2. — С. 175-182.

7. От Невольничьего берега до Народной Республики Бенин // Вопросы истории. — 1981. — № 3. — С. 103-111.

8. Африканистика Франции: центры, люди, проблемы // Народы Азии и Африки. — 1981. — № 6. — С. 131-138.

9. Архивы колониальной истории Франции // Новая и новейшая история. — 1982. — № 3, — С. 161-168.

10. У истоков африканской революционной демократии // Вопросы истории. — 1983. — № 10. — С. 110-120.

11. Историография и науковедение // История и историки: Историографический ежегодник. 1981. — М.: Наука, 1985. — С. 88-89.

12. «Альма матер» на перекрестках высшей школы // Вестник высшей школы. — 1988. — № 3. — С. 61-66.

13. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. — М.: Наука, 1989. — С. 3-32.

14. Методологія історії вчора і сьогодні // Наша школа. — 1996. — № 3. — С. 17— 22.

15. З історії сходознавства в Криму // Східний світ. — 1996. — № 2. — С. 106-122.

16. Поэт и художник: Из истории культурной жизни Крыма // Культура народов Причерноморья. — 1997. — № 2. — С. 219—225.

17. Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: жизнь и деятельность // Востоковедный сборник. — 1998. — № 2. — С. 3-16.

18. Карательная юстиция в региональном измерении: 1937-й год в Крыму// Вісник Університету внутрішніх справ. — 1999. — Вип. 7, ч. 2. — С. 179-189. 22. Судьба крымских национал-коммунистов: На культурном фронте в эпоху террора / / Къасевет. — 2000. — № 1(27). — С. 2-5.

19. Новые архивные материалы по истории востоковедения в Крыму// Востоковедный сборник. — 2000. — № 4. — С. 3—19.

20. Ученые степени вчера и сегодня // Ученые записки Таврического экологического института. — 2000. — Вып. 2. — С. 455—470.

21. Архивные поиски крымского француза, героя Мадагаскара // Там же. — 2002. — Т. 15, № 1. — С. 65-70.

22. Руководители просвещения Крыма между молотом и наковальней // Тасиль. — 2002. — № 2. — С. 33-39.

23. Востоковед профессор В. И. Филоненко: жизнь и труды //

Востоковедный сборник. — 2002. — № 5. — С. 4-28.

24. Одесский транзит 1945 г. (репатриация французских военнопленных из СССР) // Південний захід. Одесика. — 2009, №8. — С. 103 - 118;

25. Одесский транзит 1946 г. Часть 2. Репатриация советских граждан из Франции // Південний захід. Одесика. — 2010, №9. — С. 93 - 122;

26. Ученые Одессы – жертвы идеологических кампаний 1946-1953 // Південний захід. Одесика. — 2010, №10. — С. 114 - 173;

27. Зарубежная печать о событиях в Одессе летом 1970 // Південний захід. Одесика. — 2011, №11. — с. 146- 173;

28. Профессор К. Д. Петряев в Одесском университете // Південний захід. Одесика. — 2011, №12. — С. 287 - 302;

29. Португалия и «схватка за Африку» // Вопросы истории. — 2015. — № 11. — С. 97-115.

30. Бенинский политик Матье Кереку // Вопросы истории. — 2016. — №11. — С. 108-125.

31. Les etudes sur l’histoire de l’Afrique Occidentale en URSS// Etudes Maliennes (Bamako). — 1975 — № 13. — P. 47-61.

32. Solidarite internationale avec l’Ethiopie dans les annees de l’agression italiennefasciste // Proceedings of the Ninth intern. Congress of Ethiopian Studies, Moskow. — Vol. 4 — M.: 1988. — P. 160-166.

33. Archives de l’histoire coloniale francaise en Russie//Revue fr. d’histoire d’outre-mer (Paris). — 1993. — Ns 300. — P. 457-465. 36.

34. Kirim bilim ve kulturunum faciasi / / Emel (Ankara). — 1995. — № 208. — S. 3—9.

35. l’histoire en Afrique Tropicale: centres de recherche, hommes, ideas / / Les sciences hors d’Occident au XX siecle: Vol. 2. Les sciences coloniales. — Paris, 1996. — P. 311-320.

36. Notas sobre historia oral en la sociedadsovietica//Estudios del Hombre (Guadalajara). — 1997. — № 6 . — P. 238-246.

37. Professor Ardashev in Tartu (1901-1902) // Museum o f Tartu University History Annual Report, 1997. — Tartu, 1998,— P. 78-85.

38. Eminescu la Odessa. Anul 1885 // Destin romanesc. — 2016. — №1 (95). — P. 83-107.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

Тарас Гончарук,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ОСМАНСЬКИЙ ХАДЖИБЕЙ (ОДЕСУ) В КНИЗІ О. СЕРЕДИ «ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СТЕПОВЕ ПОРУБІЖЖЯ В ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ XVIII СТ.»

Наприкінці 2015 року українською та турецькою мовами вийшла друком монографія Олександра Середи «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.». Оскільки повний розгляд цього видання потребує фахового підходу і мусить, вочевидь, бути зроблено вченими-османістами, звернемо увагу читачів на сторінки книги, що присвячені історії нашого міста. Зокрема, діям османської влади з відродження міста і порту Хаджибея у 1760-х рр. (О. Середа, слідом за османськими документами, використовує назву «Ходжибей»).

Коротко нагадаємо про те, що вже відомо історикам щодо зазначеного процесу відродження Хаджибея. В першій половині XVIII ст. припинення інтенсивних козацьких походів (що мали місце у попередні 300 років) в землі межиріччя Дністра та Південного Бугу спричинило господарський розвиток краю. В цих землях, що належали до османського васала – Кримського ханства і його васала – Едісанської орди, з'явилася чимало сіл, передусім, з українським та молдавським населенням. Звідти походила і назва заселеного ним краю – «Ханська Україна» (в народі – «Ганьщина» [1, 29]) і «Татарська Волицина» (обидві згадуються в документах принаймні від 1730-х рр. [2, XXXIII – XXXIV]). Вироблене в краї зерно продавалося до Стамбулу через татарський Аджидере (Овідіополь). Про торговельну активність цього порту в середині XVIII ст. згадувалося у попередніх працях О. Середи.

Водночас, вже у 1750 р. маємо запорозькі свідчення про «каторги»(галери), що приходили у «Куджабей» (Одесу) [3. 497-498]. «Залюднення степових просторів Очаківської землі на межі XVII – XVIII ст., – зазначає О. Середа, – призводить до збільшення товаровиробництва, що спонукає до відновлення чи відбудови портів і пристаней, які віддавна функціонально не використовувались. У такому вирішенні питань логістичного забезпечення османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере навпроти Аккерману і відбудовує здавна існуючий порт Ходжабей, який ще у 1415 р. був відомий, як порт перевалки зернових» [4. 23-24]. У 1765 р. запорозький «товмач» Костянтин Іванов повідомив росіян, що «...за Очаковым... к Белгороду, в расстоянии от Очакова в 60 верст, при море делается крепость, коя наименована Енидунья, т. е. Новый Свет. Прежде же было там село и именовалось Куджабей...» (документ знайшов та опублікував А. Скальковський) [5]. На обурення росіян, які у будівництві фортеці вбачали ознаку військового приготування, а в її назві – відповідь на російську «Новоросію» [6. 405-406], турецька сторона заявила, що вказана фортеця «не иное..., как починка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив, да четырех или пяти магазинов для складывания хлеба и других съестных припасов в том краю собираемых и в Царьград привозимых»[7. 259-260]. Російський розвідник Іван Ісленьєв 1766 р. під виглядом купця відвідав Хаджибей та склав «План специально новостроенного на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея...» (документ був знайдений та опублікований С. Боровим), де позначив: фортецю стару з прибудованою батареєю, мечеть, будинки командира над містом та бея яничарів, казарми для яничарів і будівельників-волохів, казенну хлібопекарню, криницю, «пристань для судов на сваях», «место, куда собираются старшины в торговые дни», крамниці для приїжджих купців, постійний двір, склади тощо [8. 133-136]. О. Середа, в своїх попередніх публікаціях, спираючись на османські джерела, згадував про спорудження в Хаджибеї, в період перед 1768 р., не лише фортеці, «причалу порту Хаджибей», магазину, мечеті,

«великого постоялого двора», а й «лазні, що будується на пристані Хаджибей» та влаштування «управління поштовими відділеннями» [9. 71].

Вміщені О. Середою тексти документів та аналіз їхнього змісту здійснений дослідником, підтверджують думку, яка вже висловлювалася в історіографії, що відродження Хаджибея розглядалося османським урядом в контексті не військового, а передусім торговельного. Документи свідчать про урядову діяльність щодо переорієнтації торговельних потоків з Аджидере до Хаджибея. Так у тексті «техліса великого візира» від 06.02.1765 р. зазначалося: «Великославний Селім Гірай хан – володар Криму – прибув до пристані Ходжабей, яка цього щасливого року, відповідно до султанського ферману, повинна бути відкрита. По своєму прибуттю він призначив достойну найвищої довіри людину [для нагляду] на пристань Аджидере, яка знаходиться навпроти Аккерману. На згадуваній пристані з'явилася група перекупщиків, які здійснювали спекуляції. Позаяк стало відомо, що вони наповнили сто сімдесят чотири склади (погреби) очищеною пшеницею, це спричинило написання донесення від згадуваного Його величності [хана]. Він побажав видати височайший ферман, у такому розумінні, що згадуване зернове збіжжя повинно бути перевезено з пристані Аджидере до портової пристані Ходжабей і продано за поточними цінами капітанам кораблів, які займаються перевезенням зернових» [4. 240]. Хоча і в інших документах, переклади яких наведені в книзі, причиною переведення зернової морської торгівлі з Аджидере до Хаджибея названа діяльність перекупщиків, проте для того могли бути інші причини, зокрема бажання верховної османської влади контролювати потоки продовольства до столиці без татарського посередництва. «Наведені свідчення ханського інспектування Ходжабею і Аджидере, – зазначає з цього приводу О. Середа, – вказують, що у господарському секторі Північно-Західного Причорномор'я порти і пристані займають ключові місця у взаємовідносинах османської і кримської влади. Враховуючи те, що єдисанці були підданими Кримського ханства і знаходились на османських землях, наданих султаном у відкуп ханській родині, кримська влада намагалась призначити своїх

ставлеників на місця, у котрих переплітають економічні інтереси Порти і Криму. Часто такий подвійний контроль призводив до протистоянь місцевих османських управлінців з кримськими представниками» [4. 26].

О. Середа вказує на об'єктивні переваги порту в Хаджибеї перед Аджидере. «Відновлення пристані Ходжибею, – пише він, – і заповнення складів її хлібної гавані ймовірно і було основною причиною перенаправлення торговельних потоків з Аджидере до Ходжабею. Іншою причиною міг би бути природний фактор, за яким у холодний період зими унеможлилювалась використання замерзлої хлібної гавані Аджидере, що також зумовлювало необхідність перевантаження зерна на кораблі в більш соленому незамерзаючому порту Ходжабея» [4. 26]. На нашу думку, зазначене перенесення морської торгівлі могло бути зумовлено тим, що сільськогосподарська база «Ханської України», на той час, вже просунулася на землі віддалені від Дністра (до р. Південний Буг) й постачати суходелом збіжжя з цих теренів (районів Балти, Ананьєва, Голти та ін.) до Хаджибея було зручніше, ніж до Аджидере.

Книга містить «термінологічний словник», без якого зрозуміти зміст вміщених перекладів документів було б важко. Наприклад, щодо слова «донбаз», вказано, що це «вид плоскодонного засобу перевезення по воді баржевого типу» [4. 307]. Питання щодо цих суден, необхідних для транспортування збіжжя на великі кораблі, підіймалося у документах у зв'язку з відродженням порту в Хаджибеї. Так зазначалося, що «було видано суддівське рішення кадія Аккермана – мевляни Махмуда – нехай збільшується мудрість його! В ньому йдеться: морський мол пристані в порту Ходжабея є досить широким, тому для татарських спільнот мають бути зроблені всілякі полегшення і зручності його використання під час завантаження зернового збіжжя на кораблі і нехай буде покінчено з проблемами відносно донбазів. Згадане місце здається в оренду торговцям, які прибувають з Московії, Лех (Польщі) і Бендер для перевантаження значної кількості зернового збіжжя...» [4. 232]. Малося на увазі вивезення зерна не лише з «Ханської України», але з Молдови, українських земель Речі Посполитої, земель Запоріжжя і Гетьманщини.

Деякі з опублікованих О. Середою документів дозволяють уточнити дати спорудження в Хаджибеї казенних будівель, юридичні умови його розбудови. Так у документі від 28.01.1765 р. згадано, що «майже закінчено возведення священної мечеті, різних будівель і пристані в порту Ходжабей, будівництво яких [відбувається] відповідно до султанського повеління. В згаданому порту, крім залишених порожніх місць, призначених для возів (гарб) зернового збіжжя і митного майдану, є у наявності місця з судовою легалізацією купчої у поземельному кадастрі та інші місця, надані в оренду, які не мають судової легалізації у поземельному кадастрі. Після того як буде отримана початкова сума грошей за оренду, їх мають у короткий строк використати для благоустрою містечка» [4. 231].

О. Середя подає документи, щодо державного управління в Хаджибеї. У документі від 28.1.1765 р. вказано, що «очільником управління порту Ходжабей вдруге було призначено мевляну Хафиз Ельхадж Мехмета... який є мюдеррісом П'ятого медресе при мечеті Сулейманіє і мюдеррісом медресе при мечеті Нурі Османі, [що знаходяться в Стамбулі]» [4. 231]. Пояснюючи терміни, О. Середя пише, що «мевляна» – це «букв. «наш пан», титул мусульманського богослова, просвітник», а «мюдерріс» – це «мусульманський богослов; вчитель в духовному училищі; особа вченого стану» [4. 309]. Отже, керівник османського порту в Хаджибеї, вочевидь, був людиною високої освіти.

В інших двох опублікованих документах ім'я керівника порту Хаджибея вказано інакше. Зокрема, у вже цитованому «повідомленні-дописі» «Хафиз ефенді – еміна пристані Ходжабей» від 13.02.1765 р. [4. 236] (О. Середя пояснює різні значення слова «емін» – «буквально «надійний», «вірний», «довірений» чиновник, чи «довірена» особа; очільник, начальник; наділений важелями управління і збору доходів з деяких прибуткових об'єктів; здійснює нагляд на державних будівництвах та ін.» [4. 305]). А в документі від 06. 02. 1765 р. сказано, що визначення розмірів та розмежування запасів збіжжя на складах Аджидера для їхнього вивезення до Хаджибею має бути здійснено «за допомогою управителя пристані Ходжабея – Ходжа Хафиз ефенді, який є зі стану мюдерресі, і у присутності торговців зі столиці, також і з призначеним від яничарського кор-

пусу мубаширом (довіреною людиною)...» [4. 240]. Нагадаємо, що на плані Хаджибея І. Іслєньєва (1766 р.) були показані «дом нынешнего командира над городом» (внизу теперішньої Карантинної балки ближче до правого її схилу) та «дом бея янычарского» (на лівому схилі Карантинної балки). В заголовку останнього документу згадано: «Ага, управитель митниці Хафиз Ельхадж Мехмет ефенді, який є вченого стану (мюдерресі) і є управителем пристані Ходжабей» [4. 240]. Цей чиновник був ще й управителем митниці Хаджибея. Митниця ця, вочевидь, розташовувалася в районі теперішньої Митної площі.

Вміщені у книзі переклади документів свідчать про створення в Хаджибеї та навколишніх земель «султанського хассу» (О. Середа дає щодо цього терміну таке пояснення: «хасс – буквально «особистий», «володарський, «спеціальний»; ленне володіння з річним прибутком від 100 000 акче і більше. ...Найліпші і найбільші за розмірами земельні володіння, як і найприбутковіші об'єкти господарювання, були султанським хассом» [4. 306]). Під час вищезгаданого візиту до Хаджибея хана Селім-Гірея було визначено наступне: «Місце, де будується пристань і решта будівель, у минулому було паланкою Каракермен з іншою назвою Ходжибей, де і сьогодні знаходяться рештки цієї фортеці. Кордони району Ходжабея: великий шлях, що з Ходжабея прямує до Озі (Очакова) і Айранджи; великий шлях, що прямує Аккермна і Янік Паланки, який проходить через верхів'я долини, названої Даллик (Дальницька долина). То є місце, де сполучається великий шлях, що йде з Міяк (Маяк), та інша дорога, що веде до Аккермана (через Аджидере. – прим. ОС.). З цього місця сполучення шляхів кордон по тій самій долині вздовж продовження ріки простягається до Чорного моря, звідки узбережжям сягає Ходжабею. Місце у таких кордонах є Каракермен-Паланкою, за іншою назвою Ходжабей» [4. 231-232]. Було прийнято рішення: «щодо вписування в султанській канцелярії згадуваного порту і пристані Ходжибей з визначеними його кордонами і межами як султанського хассу, як-то і щодо дозволів обробляти і облагороджувати згадані порожні землі» [4. 232]. В опублікованих документах вже вказувалося, що османський Хаджибей був центром

округи (наприклад, згідно з документами, у 1774 р. під час ведення переговорів в Кючук-Карнайжі П. Румянцев для Російської імперії «требувал... Очаков, Гаджибей и Кинбурн с их округами» та ін. [10. 281]). Монографія О. Середи дозволяє точніше визначити адміністративний статус цього населеного пункту.

Книга О. Середи як підтверджує певні гіпотези, так і надає чимало нової інформації про один з найзагадковіших періодів одеської історії.

Література:

1. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. Вып. 1. – Одесса, 1957.
2. Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739). – Одесса, 1899.
3. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 14. – Одесса, 1886.
4. Середя О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст[= XVIII. *Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı – Ukrayna Bozkır Serhatti*] – Одеса, Астропринт, 2015. – 312 с.
5. Скальковский А. Новый документ для истории Одессы // Одесский вестник. – 1844. – 23 августа.
6. Переписка графа Петра Александровича Румянцева с графом Никитой Ивановичем Паниным в 1765 и 1771 годах (сообщено гр. В. Н. Паниным) // Сборник Русского исторического общества. Т. 9.– Спб., 1872.
7. Политическая переписка императрицы Екатерины II. Часть 4. 1766–1767 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 67. – СПб. 1889.
8. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 2.
9. Середя О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. Вип. 4. – Одеса, 2009.
10. Архив Государственного совета. – СПб., 1869. – Т. 1.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 22

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку. Формат 60х84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад прим. Зам. №27-02
Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua